

Державний університет «Одеська політехніка»

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Білик Ярослав Олегович

УДК 947.7 : 930.1:94(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

Народний Рух України:

ідейно-концептуальна та соціально-кадрова база

багатопартійності

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. Білик Я. О. _____

Науковий керівник: Гончарук Григорій Іванович, доктор історичних наук,
професор

Одеса 2021

АНОТАЦІЯ

Білик Я. О. Народний Рух України: ідейно-концептуальна та соціально-кадрова база багатопартійності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Державний університет «Одеська політехніка», Одеса 2021.

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування ідейно-концептуальної і соціально-кадрової бази Народного Руху України як основи багатопартійності у 1989–1992 роках. Актуалізація уваги до теми увиразнюється на тлі політичних процесів сьогодення, уваги до ролі особистості в історії, висвітлення державотворчої діяльності української інтелігенції, значення гуманітаристики у подоланні соціальних і політичних проблем, в обґрунтуванні концепції національної ідеї.

Дисертант звернувся до фундаментальних розвідок, присвячених моделі розвитку українського суспільства, українській культурі, ментальності. Наукові праці Ади й Ігоря Бичків, Ігоря Захари, Сергія Кримського, Мирослава Поповича, Віталія Табачковського склали теоретичну основу дослідження.

Магістральним методом дисертації щодо досягнення поставленої мети обрано історичний. Під час роботи використано такі наукові методи: компаративістський, системний, біографічний, феноменологічний, дескриптивний, завдяки яким вдалося розв'язати поставлені завдання. Порівняльно-історичний метод дозволив політичні події в Україні розкрити у контексті державотворчих процесів, що відбувалися у Прибалтиці, водночас визначити роль України у падінні імперії.

У дослідженні залучено джерела, а саме: архівні матеріали, періодичні видання, відеоматеріали, інтерв'ю учасників подій, мемуарну спадщину. Проаналізовано програмні документи НРУ, УРП, ДемПУ, де виявлено пріоритет національної ідеї, розробленої і сформованої українською

інтелігенцією. Рухівці, серед яких було багато науковців, письменників, журналістів залишили широкий масив літератури, завдяки чому джерельна база є достатньо широкою. Юрій Бадзьо, Володимир Василенко, Віталій Дончик, Іван Драч, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, Сергій Плачинда, Мирослав Попович, Леонтій Сандуляк, Веніамін Сікора, Лесь Танюк, В'ячеслав Чорновіл, Володимир Яворівський, як носії національних устремлінь, залишили не лише теоретичну спадщину, зокрема, написання провідних документів України, а й неоціненний досвід боротьби з комуністичною ідеологією, відстоювання демократичних і правових цінностей. Їх науковий, публіцистичний доробок дає глибоке розуміння процесу державотворення, формування національної ідеї.

Праці провідних діячів НРУ є фундаментальними для вивчення демократичних перетворень в Україні. Враховуючи те, що масив створеної ними літератури великий і водночас різножанровий, від біографічної до історико-біографічної, підтримуваної документальними свідченнями, а також наукової, дає підстави розглядати їх праці як в історіографічному, так і в джерелознавчому аспекті. На підставі аналізу праць науковців з окресленої теми показано, що, незважаючи на 30-річну історію НРУ, досі залишаються нерозкритими певні її питання.

У роботі розглянуто діяльність незалежних громадських організацій в Україні кінця 80-х рр. ХХ ст. для розуміння передумови створення Народного Руху України за перебудову. З'ясовано ініціативу письменників та науковців Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка у заснуванні вищезазначеної організації. Показано провідну роль у демократизації суспільства Спілки письменників, що стала оборонцем мови і культури. Ще в червні 1986 р. на з'їзді Спілки письменників України відкрито почали говорити про русифікацію й асиміляцію, утиски української мови, голодомор, Чорнобильську катастрофу.

Проаналізовано проєкт програми Народного Руху України за перебудову, розкрито базові принципи та виявлено його значення у

формуванні політичної культури в умовах командно-адміністративної системи та постійного протистояння з боку влади. У роботі розглянуто матеріали Установчого з'їзду НРУ.

Лейтмотивною темою політичної діяльності НРУ стало проголошення незалежності України. Вкрай необхідно було консолідувати народ навколо національної ідеї, тому дане питання стає пріоритетним, знаходячи відбиття у працях провідних рухівців: Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Мирослава Поповича. Розвиток національної самосвідомості та еволюція прогресивних ідей, які розвивалися повільно в умовах тоталітарного режиму, набули свого розквіту в головних програмних документах Народного Руху України, насамперед у відстоюванні таких цінностей: забезпечення прав і свобод людини та нації, здобуття й оборона права на суверенність своєї культури і мови. Уже в перших редакціях програмних документів НРУ простежується потреба в розв'язанні питання про національну мову, що знайшло широке роз'яснення у проєкті Програми НРУ за перебудову у розділі «Національне питання. Мова. Культура».

Показано провідну роль інтелігенції у державотворчій діяльності. Об'єднуючи політичну, творчу, наукову еліту країни, що становила ядро його соціально-кадрової бази, НРУ виробив політичний курс, спрямований на відстоювання державних інтересів. Серед лідерів НРУ було багато науковців. Це Володимир Білецький, В'ячеслав Брюховецький, Володимир Василенко, Михайло Голубець, Віталій Дончик, Валерій Івасюк, Юрій Ключковський, Анатолій Погрібний, Мирослав Попович, Леонтій Сандуляк, Веніамін Скора, Володимир Черняк та інші.

Наведено приклади громадсько-політичної активності науковців, зокрема участь у мітингах, телевізійних дебатах, концептуального введення діалогу на шпальтах газет і журналів. Безперечно, дієва позиція, а також ключова роль належала дисидентам. Передусім В'ячеславу Чорноволу, Юрію Бадзю, Левку Лук'яненку, Михайлу і Богдану Гориням та ін. Вони стали ініціаторами радикальних змін, оскільки на власному досвіді розуміли,

що діалог з комуністичною владою неможливий. Їх участь вказує на безперервність національно-визвольного руху України, на закономірність проголошення незалежності України.

Інтелігенція виступала як об'єднуючий фактор всіх верст населення. Олександр Бураковський вважав, що саме інтелігенція стала рушійною силою НРУ. Дмитро Павличко у створенні НРУ відводить провідну роль науковій, гуманітарній і технічній інтелігенції. Лесь Танюк – критиком та письменником, що входили до Спілки письменників. Отже, її визначна роль не викликає сумнівів. Безперечно, мирна розбудова України в 1990-х рр. є заслугою демократичних сил країни, які змогли дати відсіч імперській ідеологічній пропаганді. Це була перемога української гуманітаристики. Знання правової і політичної думки, історії України, з одного боку, сприяло відродженню національної символіки, традицій, з іншого, давало можливість апелювати професійно опонентам, давати відсіч ідеологічному ворогу.

Активізація демократичних сил у республіці викликала занепокоєння Комуністичної партії України, яка вже з початку утворення НРУ розпочала утиски та дискредитацію патріотично налаштованої інтелігенції. Розкрито виступи інтелігенції проти комуністичної влади в засобах масової інформації, на мітингах тощо. Процес пробудження національної свідомості розглядався як виклик ідеологічній системі тоталітарної держави, яка оперувала поняттями «інтернаціоналізм», «братні народи», «багатонаціональна держава» на позначення стабільності імперії. Втім, вже у лютому 1990 р. пленум ЦК КПРС прийняв рішення про відмову від монополії на владу і створення багатопартійної системи. У березні 1990 р. було скасовано 6 статтю Конституції СРСР. Однак представники НРУ і наділі критично ставилися до комуністів, прагнули не лише формально, а фактично ліквідувати монополію КПРС на владу. Задля цього НРУ неодноразово виступав з ініціативами створення політичної коаліції з партіями демократичного спрямування.

Л. Лук'яненко, С. Хмара, з одного боку, Д. Павличко, І. Драч, з іншого, подальшу долю Руху бачили у створенні партії. І ці ідеї були втілені 1990 р. Так з'явилися – Українська республіканська партія і Демократична партія України. У травні 1990 р. утворилася Соціал-демократична партія України, де головним її ідеологом і одним із засновників став руховець Віктор Вовк. Сергій Плачинда стає засновником і лідером Української селянської демократичної партії, що утворилася в червні 1990 р.

Найпотужнішими партіями, що створилися 1990 року, стали УРП і ДемПУ. Проаналізовано програмні документи УРП і ДемПУ, доповіді на Установчому з'їзді щодо з'ясування ідеології та реформаторської стратегії. Утворення однієї партії на основі НРУ Левко Лук'яненко виключав через широку його ідейну основу, Володимир Яворівський – через відсутність «динамічності», партію з мільйонами членів порівнював з армією, яка повинна підкорятися наказам згори. В'ячеслав Чорновіл розглядав це питання з позиції демократії, виступаючи за плюралізм, оскільки, на його думку, панування однієї партії є загрозою для демократії. В'ячеслав Чорновіл вважав, що НРУ має залишитися організацією, тільки 1992 р. НРУ стає партією. Отже, утворення на основі НРУ партій демократичного спрямування можна вважати об'єктивним і закономірним процесом.

Показано діяльність НРУ як об'єднавчого ядра демократичних сил з метою їх консолідації у проведенні реформ, у побудові суверенної демократичної правової держави. Зокрема, аналізується утворення республіканського політичного блоку «Демократична Україна», а також Комітету «Референдум – суверенна Україна» та ін. Доводиться, що НРУ, посідаючи роль лідера патріотичного і політичного руху, був найбільш ініціативним рупором національної ідеї серед всіх демократичних сил, уособленням єдності патріотів країни заради здобуття незалежності України

Ключові слова: Народний Рух України, національна ідея, державотворення, багатопартійність, інтелігенція, соціально-кадровий склад, Українська республіканська партія, Демократична партія України.

ABSTRACT

Bilyk Y. O. Narodnyi Rukh of Ukraine: ideological-conceptual and social-personnel base of multiparty system. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 03 “Humanities Science” (032 – History and archeology). – Odesa Polytechnic State University, (Ukraine: Odesa, 2021)

The dissertation presents the theoretical justification of the ideological-conceptual and social-personnel base of Narodnyi Rukh of Ukraine as the basis of multiparty system in 1989–1992. The actualisation of attention to the topic is drawn on the background of today's political processes, diligence to the role of the individual in the history, elucidation of state-building activities of the Ukrainian intelligentsia, the importance of the humanities in overcoming social and political problems, in justification of concepts of the national idea.

The dissertation respondent adverted to the fundamental research on the model of development of Ukrainian society, Ukrainian culture, and mentality. The scientific works of Ada and Ihor Bychko, Ihor Zakhara, Serhii Krymskyi, Myroslav Popovych, Vitalii Tabachkovskyi formed the theoretical basis of the study.

The main method of the dissertation to achieve this goal that was chosen is historical. The following scientific methods were used within the work: comparative, systemic, biographical, phenomenological, descriptive, that made it possible to solve the set tasks. The comparative-historical method allowed to reveal the political events in Ukraine within the context of the state-building processes that took its place in The Baltics, at the same time to determine the role of Ukraine in the fall of the empire.

The study includes sources, namely: archival materials, periodicals, videos, interviews with participants, memoir heritage. The program documents of NRU, URP, DPU were analysed, where the priority of the national idea, developed and formed by the Ukrainian intelligentsia, has been revealed. Rukhivtsy, among whom there were many scientists, writers, journalists, left a wide array of literature, so the source base is quite wide. Yurii Badzo, Volodymyr Vasylenko, Vitalii Donchyk, Ivan Drach, Mykhailo Horyn, Levko Lukianenko, Dmytro Pavlychko, Serhii Plachynda, Myroslav Popovych, Leontii Sanduliak, Veniamin Sikora, Les Taniuk, Viacheslav Chornovil, Volodymyr Yavornivskyi as bearers of national aspirations, left not only a theoretical legacy, in particular, the writings of leading documents of Ukraine, but also invaluable experience in combating against the communist ideology, upholding democratic and legal values. Their scientific and journalistic achievements give a deep understanding of the process of state formation, the formation of the national idea.

The works of leading figures of the NRU are fundamental for the study of democratic transformations in Ukraine. The dissertation investigation takes into account the fact that the array of literature created by those leading figures is large and at the same time diverse, from biographical to historical-biographical, maintaining documentary evidence, as well as scientific, that gives grounds to consider their work in historical, graphical and source aspects. Based on the analysis of the works of scientists on this topic, it is shown that, despite the 30-year history of the NRU, some of its issues still remain unsolved.

The dissertation gives the description of the activity of independent public organisations in Ukraine in the end of the 80s of the XX century to understand the preconditions for the creation of Narodnyi Rukh of Ukraine for restructuring. The dissertation reveals the initiative of writers and scientists of the Institute of Literature named after Taras Shevchenko in founding of organisation mentioned above. The leading role in the democratisation of the society of the Writers' Union, which became a defender of language and culture, has been shown. Back to June 1986, at the congress of the Writers' Union of Ukraine, they began to speak openly

about Russification and assimilation, the oppression of the Ukrainian language, the Holodomor, and the Chernobyl catastrophe.

The draft program of the Narodnyi Rukh of Ukraine for restructuring has been analysed, the basic principles are revealed and its significance in the formation of political culture in the conditions of command-administrative system and constant confrontation on the part of the authorities has been shown. The materials of the Constituent Congress of the NRU were explored within the work.

The proclamation of Ukraine's independence became the leitmotif of the NRU's political activity. It was extremely necessary to consolidate the people around the national idea, so this issue became a priority, being reflected in the works of leading activists: Levko Lukianenko, Dmytro Pavlychko, Myroslav Popovych. The development of national self-awareness and the evolution of progressive ideas, which developed slowly under the totalitarian regime, flourished in the main program documents of the Narodnyi Rukh of Ukraine, primarily in upholding the following values: ensuring human and national rights and freedoms, gaining and defending languages. Already in the first editions of the NRU program documents there is a need to address the issue of the national language, which is widely explained in the draft NRU Program for restructuring in the section "National question. Language. Culture".

The leading role of the intelligentsia in state-building activity has been shown. By uniting the political, creative, and scientific elite of the country, which formed the core of its social and personnel base, the NRU developed a political course aimed at defending state interests. There were many scientists among the leaders of the NRU. These are Volodymyr Biletskyi, Viacheslav Briukhovetskyi, Volodymyr Vasylenko, Mykhailo Holubets, Vitalii Donchyk, Valerii Ivasiuk, Yurii Kliuchkovskyi, Anatolii Pohribnyi, Myroslav Popovych, Leontii Sanduliak, Veniamin Skora, Volodymyr Cherniak and others.

Examples of social and political activity of scientists were given, in particular participation in rallies, television debates, and conceptual introduction of dialogue on the pages of newspapers and magazines. Undoubtedly, the effective position, as

well as the key role belonged to dissidents. First of all, Viacheslav Chornovil, Yurii Badzo, Levko Lukianenko, Mykhailo and Bohdan Horyn and others. They initiated radical changes because they understood from their own experience that dialogue with the communist authorities was impossible. Their participation points to the continuity of the national liberation movement of Ukraine, to the regularity of Ukraine's declaration of independence.

The intelligentsia acted as a unifying factor for all segments of the population. Oleksandr Burakovskiy believed that it was the intelligentsia that became the driving force of the NRU. Dmytro Pavlychko assigns a leading role to the scientific, humanitarian and technical intelligentsia in the established NRU. Les Taniuk – to critics and writers who were members of the Writers' Union. Thus, its remarkable role is beyond doubt. Undoubtedly, the peaceful development of Ukraine in the 1990s is the merit of the country's democratic forces, which were able to repel imperial ideological propaganda. It was a victory for the Ukrainian humanities. Knowledge of legal and political thought, history of Ukraine, on the one hand, promoted revival of national symbolics, traditions, on the other, gave the chance to appeal professionally to opponents, to repel the ideological enemy.

The intensification of democratic forces in the republic caused concern to the Communist Party of Ukraine, which from the very beginning of the formation of the NRU began to oppress and discredit the patriotic intelligentsia. The speeches of the intelligentsia against the communist government in the media, at rallies, etc. were revealed. The process of awakening national consciousness was seen as a challenge to the ideological system of the totalitarian state, which operated on the concepts of “internationalism”, “fraternal peoples”, “multinational state” to denote the stability of the empire. However, in February 1990, the plenum of the Central Committee of the CPSU decided to abandon the monopoly on power and create a multiparty system. Article 6 of the USSR Constitution was repealed in March, 1990. However, representatives of the NRU and allotments were critical of the Communists, seeking not only formally but actually to eliminate the CPSU's

monopoly on power. To this end, the NRU has repeatedly initiated the creation of a political coalition with democratic parties.

L. Lukianenko, S. Khmara, on the one hand, D. Pavlychko, I. Drach, on the other hand, saw the further fate of the Rukh in the creation of the party. And these ideas were implemented in 1990. This is how the Ukrainian Republican Party and the Democratic Party of Ukraine appeared. In May 1990, the Social Democratic Party of Ukraine was formed, where the main ideologue and one of the founders was the leader Viktor Vovk. Serhii Plachynda became the founder and leader of the Ukrainian Peasant Democratic Party, which was formed in June 1990.

The most powerful parties created in 1990 were the URP and the DPU. The program documents of the URP and the DPU, reports at the Constituent Congress on clarifying the ideology and reform strategy were analysed.

Levko Lukianenko ruled out the formation of one party on the basis of the NRU because of its broad ideological basis, Volodymyr Yavorivskyi – because of the lack of “dynamism”, compared the party with millions of members with the army, which must obey orders from above. Viacheslav Chornovil considered this issue from the standpoint of democracy, advocating pluralism, because, in his opinion, the domination of one party is a threat for democracy. Viacheslav Chornovil believed that the NRU should remain an organisation, only in 1992 did the NRU become a party. Thus, the formation of democratic parties on the basis of the NRU can be considered an objective and natural process.

The activity of the NRU as a unifying nucleus of democratic forces in order to consolidate them in carrying out reforms, in building a sovereign democratic state governed by the rule of law has been shown in the dissertation. In particular, the formation of the republican political bloc “Democratic Ukraine”, as well as the Committee “Referendum – Sovereign Ukraine” and others have been analysed. It turns out that the NRU, playing the role of leader of the patriotic and political movement, was the most proactive speaker of the national idea among all democratic forces, the embodiment of the unity of the country's patriots for the independence of Ukraine.

Key words: Narodnyi Rukh of Ukraine, national idea, state formation, multiparty system, intelligentsia, social and personnel structure, Ukrainian Republican Party, Democratic Party of Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

1. Білик Я. До питання про перший етап створення багатопартійності в Україні (1989–1990 рр.). *Інтелігенція і влада: науковий вісник*. 2017. Вип. 37. С. 31–40.
2. Білик Я. Комуністична партія як головна перешкода на шляху демократії (1989–1992 рр.). *Інтелігенція і влада: науковий вісник*. 2018. Вип. 38. С. 120–129.
3. Білик Я. Основні ідеї перебудови відповідно Установчого з'їзду Народного Руху України (1989 р.). *Інтелігенція і влада: науковий вісник*. 2018. Вип. 39. С. 19–25.
4. Білик Я. Діяльність Народного Руху України і «Саюдісу» у процесі державотворення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. № 1. Т. 30 (69). С. 1–5.
5. Білик Я. Протистояння радянській системі українською інтелігенцією наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ століття. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. № 2. Т. 30 (69). С. 7–11.
6. Білик Я. Становлення Демократичної партії України. *Інтелігенція і влада: науковий вісник*. 2019. Вип. 41. С. 28–36.
7. Білик Я. Інтелігенція у процесі державотворення (кінець 80-х років – початок 90-х років). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. № 3. Т. 31 (70). С. 7–11.

Статті в іноземних виданнях:

8. Білик Я. Народний рух України як основа багатопартійності України: історіографія проблеми. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. № 6 (34). 2020. С. 88–94.

Тези наукових доповідей:

9. Білик Я. Вячеслав Чоровіл – ініціатор перетворення громадсько-політичної організації НРУ в партію. *Чорновільські читання. Візія майбутнього України: матеріали III і IV наукової конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження Вячеслава Чорновола* / упоряд. В.Ф. Деревінський. Київ; Тернопіль: «Бескиди», 2018. С. 37–39.

10. Білик Я. Історія Народного руху України крізь призму сучасності. *Key Issues of Education and Sciences: Development Prospects for Ukraine and Poland: International Multidisciplinary Conference*. Stalowa Wola, Republic of Poland, 2018. С. 104–106.

11. Білик Я. Левко Лук'яненко і Народний Рух України. *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Львів, 2018. С. 62–64.

12. Білик Я. Національна ідея в Народному Русі України. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ. 2019. С. 6–8.

13. Білик Я. Мовна політика в діяльності лідерів НРУ. *Чорновільські читання : матеріали V Всеукраїнської наукової конференції* / упоряд. В.Ф. Деревінський. Івано-Франківськ : симфонія Форте. 2019. С. 14–18.

14. Білик Я. Уроки міжнаціональної толерантності в НРУ. *Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали X Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю НРУ* / ред. кол. : Г. І. Гончарук (голова), Ю.В. Діденко, М.С. Кучерук та ін. ОНПУ. Одеса : Астропринт, 2019. С. 11–15.

15. Білик Я. Діяльність національної інтелігенції у відродженні релігійної культури наприкінці 80-х років ХХ ст. *Чорноволівські читання: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції* (Київ, 14 березня 2020) / упоряд. В. Ф. Деревінський. – Київ: «Бескиди», 2020. С. 13–16.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	
1.1. Історіографія дослідження.....	24
1.2. Аналіз джерельної бази.....	34
1.3. Методологічні засади дослідження.....	40
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ УКРАЇНИ – ОСНОВНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	
2.1. Програма Народного Руху України та складнощі її прийняття.....	49
2.2. Ідеологічні засади Народного Руху України.....	75
2.3. Соціально-кадрова основа Народного Руху України.....	100
Висновки до розділу 2.....	128
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИЧНО-ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ВНУТРІШНЬО- ПАРТІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	
3.1. Народний Рух України як підґрунтя створення демократичних партій.....	130
3.2. Створення Української республіканської партії : її програма та ідеологія	157
3.3. Аналіз програмних документів Демократичної партії України.....	167
Висновки до розділу 3.....	177
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЕС – Атомна електростанція

АН – Академія наук

ВЛКСМ – Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді

ВР – Верховна Рада

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ДемПУ – Демократична партія України

КДБ – Комітет державної безпеки

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України

НАН України – Національна академія наук України

НРУ – Народний Рух України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОФТ – Об'єднаний фронт трудящих

ПДВУ – Партія демократичного відродження України.

ПЕН-клуб – міжнародна неурядова організація, яка об'єднує професійних письменників, редакторів і перекладачів.

РМ – Рада міністрів

РНК – Рада народних комісарів

СІЗО – Слідчий ізолятор

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УАНТІ – Українська асоціацію незалежної творчої інтелігенції

УДС – Український демократичний союз

УГС – Українська Гельсінська спілка

УРП – Українська республіканська партія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДП – Українська селянська демократична партія.

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження зазначеної теми зумовлено низкою причин. На перший погляд, аналіз діяльності Народного Руху України висвітлено в повній мірі, але під час ретельного вивчення історіографії з теми дослідження з'ясовано, що досі не приділено уваги його ідейно-концептуальній і соціально-кадровій базі як джерелу багатопартійності України. Крім того, наявність публікацій, що мають політологічний або правовий дискурс, говорить про важливість і перспективність вивчення НРУ серед фахівців різних галузей науки.

Варто зазначити, що сьогодні, коли патріотичні партії/рухи не мають єдиного політичного центру, звинувачуються в участі у проплачених акціях, у зв'язках з олігархами та мають центри управління у вищих ешелонах влади, звернення до аналізу діяльності Народного Руху України як бази багатопартійності, його боротьби з комуністичним режимом, Російською Федерацією є ключем щодо розуміння історичних, правових політичних процесів незалежної України від витоків до сьогодення.

У сучасному медіа-просторі, публіцистичній і навчальній літературі провідною політичною подією історії незалежної України стала Революція Гідності. Однак ми також маємо акцентувати увагу на витоках української демократії, на ролі Руху у становленні державності, формуванні патріотизму, згуртуванні патріотичних сил щодо досягнення мети, боротьбі з тоталітаризмом, розвіювання ідеологічних міфологем, упровадження української національної ідеї і створення стрижня національної самосвідомості у широких колах населення. Народний Рух є яскравим прикладом для наслідування в контексті україноцентричної політики в економіці, освіті, культурі тощо, тому важливим є опрацювання джерельної бази Народного Руху України, Демократичної партії України й Української республіканської партії.

Останні роки велика кількість патріотів-подвижників, державотворців, фундаторів демократії в Україні – Юрій Бадзьо, Віталій Дончик, Іван Драч, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, Сергій Плачинда, Мирослав Попович, Веніамін Сікора, Лесь Танюк, Володимир Черняк, В'ячеслав Чорновіл та ін. – пішли у засвіти. Через поважний вік, проблеми зі здоров'ям представники «раннього» Руху майже не є публічними особами, учасниками політичних ток-шоу, активними учасниками сучасного політичного процесу – втім значення їх діяльності варто належної уваги передусім з боку науковців, письменників, літературознавців та ін. Тому необхідні дослідження, які збагатять уявлення про політичну активність і громадську позицію інтелігенції, привернуть увагу до їх інтелектуально-політичної спадщини.

Складність окресленої проблеми дослідження зумовлена: а) відсутністю визначення місця інтелігенції в НРУ та її ролі у процесі державотворення; б) необхідністю розкриття широкої гуманітарної політики НРУ та з'ясування її значення в період становлення держави; в) усвідомленням ролі демократичних сил у боротьбі з комуністичною ідеологією; г) необхідністю показу перемоги демократії несиловими методами в Україні.

Актуальність порушеної проблеми, необхідність її подальшої розробки в історії України зумовили вибір теми роботи: «Народний Рух України: ідейно-концептуальна і соціально-кадрова база багатопартійності».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до комплексної наукової теми кафедри історії та етнографії України Державного університету «Одеська політехніка» «Інтелігенція в політичних партіях і громадських організаціях незалежної України (1991–2012)» (державний реєстраційний номер 0114U000635).

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* – проаналізувати ідейно-концептуальну і соціально-кадрову основу Народного Руху України як чинники багатопартійності України у 1989–1992 роках.

Реалізація поставленої мети передбачала виконання таких *завдань*:

- встановити ступінь наукової розробки зазначеної теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- визначити теоретичні засади дослідження;
- дослідити процес створення НРУ за перебудову за безпосередньої участі інтелігенції;
- висвітлити протистояння демократичних сил і комуністичної влади у процесі створення НРУ за перебудову;
- відобразити головні ідеї НРУ;
- продемонструвати участь української інтелігенції у процесах державотворення;
- розглянути НРУ як платформу багатопартійності;
- показати роль НРУ у консолідації демократичних сил;
- розкрити процес створення Української республіканської партії;
- висвітлити утворення Демократичної партії України.

Об'єкт дослідження – державотворчі процеси в Україні у 1989–1992 роках.

Предмет дослідження – ідеологічна і кадрова база НРУ як чинники демократизації держави та основа для утворення партій демократичного спрямування у 1989–1992 роках.

Хронологічні межі охоплюють період з 1989 р., часу утворення Народного Руху України за перебудову, до 1992 р. – перетворення НРУ з громадсько-політичної організації на політичну партію.

Методи дослідження. Специфіка роботи передбачає застосування комплексного міждисциплінарного підходу, що зумовлює опрацювання численних джерел із різних галузей знань, а також звернення до спеціальних методів і підходів інших наук. Це дозволило автору проаналізувати програмні документи, розкрити погляди діячів НРУ як в єдності, так і в розбіжності з певних питань. Історичний метод є пріоритетним у дисертації. Варто виокремити:

- компаративістський метод для проведення паралелі між НРУ й окремими Прибалтійськими народними фронтами; для співставлення політичних програм УРП та ДемПУ;
- системний метод для розгляду політичних процесів в Україні упродовж 1989– 1992 рр. для показу інформаційно-комунікативних зв'язків між демократичними силами;
- біографічний метод для з'ясування ролі інтелігенції у державотворчих процесах;
- феноменологічний метод для вивчення передумов зародження й формування НРУ, консолідації інтелігенції навколо національної ідеї;
- історико-аналітичний метод сприяє аргументованому розкриттю проблематики на основі докладного аналізу програм, статутів, маніфестів партій та ін.;
- дескриптивний метод для роботи з відеоматеріали Установчих зборів, прес-конференцій, архівних матеріалів тощо; без нього неможливо здійснити якісне обґрунтування фактологічного матеріалу, а також оцінки політичних подій;
- ідеографічний для вивчення унікальності історичних осіб-державотворців та аналізу подій і фактів;
- моделювання й аналогії з метою показу механізму переходу України від командно-адміністративної до демократичної системи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у таких положеннях.

Уперше:

- розкрито в комплексі участь інтелігенції у заснуванні і роботі НРУ;
- системно й послідовно обґрунтовано головні ідеї НРУ;
- введено до наукового обігу джерела, що досі були поза увагою науковців;
- розкрито протистояння демократичних сил і комуністів у створенні програми НРУ;

- продемонстровано консолідуючу діяльність НРУ щодо партій демократичного спрямування.

Удосконалено:

- історіографію НРУ, УРП, ДемПУ;
- теоретико-методологічні стратегії дослідження НРУ.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження програмних документів НРУ;
- вивчення процесу створення Демократичної партії України та Української республіканської партії й аналіз їх документальної бази.

Практичне значення отриманих результатів. Теоретичні результати можуть бути використані для подальшого дослідження новітньої історії України, встановлення ролі НРУ, значення інтелігенції в державотворчих процесах України, а також як досвід перемоги демократичних сил командно-адміністративної системи ненасильницьким шляхом. Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані для розробки курсів з історії України, політології, права, підготовки посібників, підручників та ін.

Матеріали нашого дослідження доцільні також під час підготовки для створення освітньо-просвітницьких програм, короткометражних фільмів для показу на телебаченні, в Інтернет ресурсах щодо подальшого формування національної ідеї, яку всебічно і глибоко почали пропагувати і розкривати діячі НРУ.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї та висновки дисертації були викладені в доповідях на міжнародних, всеукраїнських конференціях, науково-практичних семінарах: «В'ячеслав Чорновіл – ініціатор перетворення громадсько-політичної організації НРУ в партію» (Тернопіль, 2018), «НРУ за перебудову – початок формування політичної культури України» (Херсон, 2018), «Історія Народного Руху України крізь призму сучасності» (Stalowa Wola, 2018), «Левко Лук'яненко і Народний Рух України» (Львів, 2018), «Національна ідея в Народному Русі України» (Київ, 2019), «Мовна політика в діяльності лідерів НРУ» (Івано-Франківськ, 2019),

«Політика культурної розбудови України у Програмних документах Народного Руху України» (2019, Херсон), «Мовне питання у програмних документах НРУ» (2019, Херсон), «Уроки міжнаціональної толерантності в НРУ» (2019, Одеса), «Діяльність національної інтелігенції у відродженні релігійної культури наприкінці 80-х років ХХ ст.» (Київ, 2020).

Публікації. Основні положення дисертації відображені в 15 публікаціях: 8 статей, серед яких 7 – у наукових фахових виданнях України, затверджених МОН України, 1 – у закордонному виданні, 7 тез доповідей у збірниках наукових конференцій.

Структура роботи зумовлена специфікою теми, логікою та послідовністю з'ясування поставлених завдань і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (249 позицій). Загальний обсяг дисертації – 203 сторінок, з них основного тексту – 182 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Проблема становлення багатопартійності в Україні належить до кола міждисциплінарних досліджень, оскільки є предметом вивчення історичної науки, правознавства, політології тощо. Зважаючи на це, автор звернувся до багатьох різних видань.

Перші дослідження у цьому напрямі належать історикам. Віталій Дончик, один з провідних діячів НРУ, зазначав: «„Треба писати історію Руху”, – часто каже мені В’ячеслав (Брюховецький – Я. Б.), і слушно – бо вже складаються легенди про його створення ледве не на чийсь кухні „за борщем” і про „засновників” Руху тоді, коли він уже існував і пройшов свій перший чи другий етап. Утім, справедливості заради слід сказати, що видано дві історії Народного Руху – В. Ковтуна (два видання) і Г. Гончарука, і вони, хоч і не написані „зсередини”, безпосередніми учасниками, досить об’єктивно висвітлюють усі тодішні непрості події» [70, с. 135]. Об’єктивність є основним критерієм у науці, невід’ємною складовою якої є достовірність фактів і доказовість.

Згадувана вище праця професора Григорія Гончарука є однією з перших вагомих розвідок з історії НРУ. Дослідження «Народний Рух України. Історія» вийшло 1997 року, згодом перевидавалося. У фундаментальній монографії фактологічний матеріал поєднується з чітким неупередженим аналітизмом [43]. Праця ж Володимира Ковтуна «Історія Народного Руху України» (1995, 1999 р.) – цінна з позиції викладення фактів та подій, однак не позбавлена суб’єктивізму. Оскільки публіцистичний стиль, логічно обраний автором, журналістом за фахом, не передбачає

використання історичних методів дослідження. Зрозуміла також і очевидна симпатія В. Ковтуна до літераторів і письменників [104].

Одним з популярних цитованих видань з даної теми є монографія Олексія Гараня «Убити дракона. З історії Руху та нових партій України», 1993 року. У монографії наявний критично-оціночний погляд на зародження і діяльність Руху, а оцінка політичних процесів робить її актуальною не лише серед істориків, а й політологів [39].

Загальновідомо, що процес демократизації країни супроводжувався появою народних фронтів, суспільних об'єднань у республіках СРСР, без яких становлення громадянського суспільства було б неможливе. Ці громадські і політичні об'єднання привели республіки до незалежності. Народні фронти відрізнялися проявом активності, формами протестів, соціальним складом, програмою та ін. Попри все знаходимо і багато спільного. 21 листопада 1989 р. Олег Ільницький в інтерв'ю з В'ячеславом Чорноволом сказав: «На Заході інколи панує думка, що національні рухи в Радянському Союзі, зокрема в Прибалтиці й Україні, можуть стати проблемою для Горбачова і можуть довести до краху перебудови і гласності» [178, с. 79]. Фактично слова стали пророчими, бо саме дії народних фронтів Балтії та НРУ дали плідні результати. Зазначаємо, що Олексій Гарань у названій книзі політичні події в Україні подає саме в контексті процесів, що відбувалися у Прибалтиці, вдаючись до порівняння програм Української Гельсінської спілки та Проекту програми НРУ з Прибалтійськими народними фронтами [39]. Обраний порівняльно-історичний метод допомагає не лише скласти об'єктивну картину подій і побачити роль України у падінні імперії, а й закладає теоретико-методологічну основу для подальших досліджень даного періоду.

Фундаментальні монографії написані в ХХІ ст. мають переважно оціночно-аналітичний характер, де події створення НРУ, його діяльність подаються через діалогічність «минуле-сьогодення». Серед таких праць монографія Олександра Бойка «Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції

суспільно-політичного розвитку» [19]. Проблемі державотворення протягом 1989–2002 рр. і ключовій ролі Руху в історії незалежної України присвячена монографія Юрія Діденка [66]. З-поміж праць, що розкривають державотворчі процеси в Україні і безпосередню участь НРУ, заслуговують уваги роботи С. Бондаренка [20,21,22,23], Н. Кіндрачук [101] та інших дослідників.

Слід зауважити, що з 2014 року посилилася актуалізація проблематики дослідження Народного Руху України. Науковий інтерес пов'язаний як з політичними подіями України, так і з ювілейними датами Руху та його лідерів. 2019 року відбулись заходи, присвячені 30-літтю Народного Руху і як результат – публікації очевидців подій. Серед них розвідка Олександра Брайка «До тридцятиліття Народного Руху України», що становить здебільшого репортаж про урочисті збори, присвячені 30-літтю створення й ухвалення програми Народного Руху України. Автор наводить виступи діячів НРУ Миколи Жулинського, Павла Мовчана, Юрія Цекова, Івана Зайця та інших. Незважаючи на інтерес з боку науковців до проблеми Руху, провідний науковий співробітник Інституту літератури Лариса Мороз на даному заході «указала на потребу створити вичерпну історію Народного Руху України, якомога повніше зафіксувати фактичні подробиці й „мікроелементи” відповідних тогочасних процесів. Адже деякі події минулого нині, зокрема в засобах масової інформації, подаються викривлено» [24, с. 120].

Саме 30-річчю НРУ присвячено матеріали X Всеукраїнської наукової конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці», 2019 р., що проходила колективом кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету під керівництвом доктора історичних наук, професора Григорія Гончарука. Попри різноманітність представленого матеріалу, видання не виглядає еkleктичним: його змістовна, ідеологічна спрямованість, наукова конкретика створює враження цілості виданого збірника.

Особливе місце в історіографії обраної теми належить постатям, що творили політичне майбутнє. Олексій Гарань у публікації «Історія Руху: концептуальні та ідеологічні проблеми» слушно зазначив, що Рух відкрив багато яскравих особистостей [38, с. 100]. Враховуючи провідну участь інтелігенції у створенні НРУ, до уваги беремо збірник наукових праць «Інтелігенція і влада», головний редактор – професор Григорій Гончарук. На сторінках видання двічі на рік, з 2002 по 2020 рр., друкувалися статті, присвячені політичній діяльності інтелігенції, що привела Україну до незалежності. Завдяки безпосередньому інтересу головного редактора до цих подій в історії України, його керівництво кафедрою, тема вивчення НРУ стала провідною як серед науковців-колег, так і аспірантів кафедри історії та етнографії України. У журналі публікувалися такі дослідники Руху, як Г. Гончарук, Ю. Діденко, О. Мардаренко, І. Кривдіна, М. Кучерук, Н. Кіндрачук, О. Шановська та ін.

Останнім часом посилюється інтерес науковців до видань головних фігурантів політичного життя періоду становлення незалежної України. Великий обсяг інформації щодо розкриття даної теми міститься у філософській літературі представників демократичних сил, зокрема, працях, що стосуються національного питання. Передусім це труди Мирослава Поповича «Національна культура і культура нації», Дмитра Павличка «Українська національна ідея», Левка Лук'яненка «Національна ідея і національна воля» та ін.

Монографії провідних політичних діячів демократичного спрямування дають дуже багато інформації щодо розуміння політичного і соціокультурного фону. Адже їх праці відбивають ціннісні і моральні норми, основні ідеї, розкривають суть національного питання, закладають основи формування національної свідомості громадян. У цьому сенсі насамперед звертаємося до праць В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Бориса Гориня, Миколи Жулинського, Віталія Дончика, Дмитра Павличка, Івана Драча, Леонтія Сандуляка, Мирослава Поповича, Веніаміна Сікори та

інших. Їх полівекторні праці наукового, публіцистичного характеру уможливають глибоке розуміння процесу державотворення, формування національної ідеї, створюють платформу для фундаментального вивчення демократичних перетворень в Україні. Саме ціннісний аналіз дозволяє позбутися детермінованих схем і побачити унікальність кожного учасника демократичних процесів. Оскільки більшість праць безпосередніх учасників подій є науковими доробками, порушують актуальні питання гуманітарного розвитку суспільства, тому доцільно про них було сказати у даному підрозділі. Втім їх спогади й оцінка подій 1989–1992 рр. автором дисертації розглядається у підрозділі 1.2.

Незважаючи на той факт, що представники національно зорієнтованої інтелігенції залишили нащадкам великий масив літератури з даного періоду, однак для теоретичних висновків з історичної практики кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. передусім необхідний об'єктивний аналіз подій. Тому варто віддати перевагу роботам істориків, оскільки їх розвідки зазвичай позбавлені політичної заангажованості.

Ще у 90-ті роки ХХ століття вітчизняні дослідники почали активно «реанімувати» й вводити в науку імена українських діячів, зокрема шестидесятників. Серед них – В'ячеслав Чорновіл. В історії держави він двічі відіграв важливу роль – спочатку як правозахисник, а згодом як провідний державотворець. Серед діячів Руху найбільш повно представлена саме його постать. Насамперед завдяки монографіям професора Василя Деревінського [50, 51, 52, 54], що являють собою ґрунтовні, системні праці. Публікації науковця допомагають глибше зрозуміти Чорновола-політика, теоретика, громадського і культурного діяча. Також важливим у контексті дослідження є збірник під його науковим редагуванням «Чорноволівські читання. Візія майбутнього України: Матеріали III і IV наукових конференцій», присвячений 80-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола, де постать видатного політичного діяча України представлена у різних аспектах [237]. Тематичне розмаїття наукових дискурсів щодо пізнання особистості

політика знайшло відбиття у працях дослідників, опублікованих у збірниках всеукраїнських «Чорноволівських читань» у 2019, 2020 роках [238; 239].

Інтерес наукової спільноти також прикутий до особистості Левка Лук'яненка. Соціомисленню політика, його ідеологічній спрямованості, присвячені публікації Інни Кривдіної. У контексті порушених питань заслуговує на увагу її стаття «Шляхи вирішення національного питання в доробку Левка Лук'яненка», де аналізується світоглядна еволюція політика щодо побудови незалежної України [115].

Творчості Дмитра Павличка присвячені численні літературознавчі розвідки. Зважаючи на те, що тема національної ідеї як основи незалежної України є провідною у його спадщині, звертаємо увагу на дослідження, які відбивають громадянсько-політичну позицію поета. Серед них – «Духовні постулати Дмитра Павличка у вимірі української національної ідеї» Івана Лопушинського [127], «Його життя – це боротьба за мову, націю і нашу державу» Анни Муқан [141], «Дмитро Павличко як особистість і громадсько-політичний діяч» Івана Равліва [175]. Надзвичайно важливою у цьому аспекті є публікація Лариси Мороз «Українська національна ідея у творчості Дмитра Павличка». Авторка звертається до його поетичної і публіцистичної спадщини, де «духовне, національне і загальнолюдське» посідає вагоме місце ще в ранніх творах митця. Ця теоретична парадигма стала основою його філософії національної ідеї [139].

Для вивчення соціально-кадрової бази НРУ з-поміж праць, присвячених персоналіям, вартою уваги є книга Ігоря Яковлева «Життя та громадсько-політична діяльність Івана Драча». У фокусі дослідження становлення, формування Драча-політика крізь призму політичних змін у країні. Безперечним достоїнством дослідження слід уважати інтерв'ю з політиком, яке провів науковець [249].

Мають цінність праці, що розкривають соціокультурне і політичне життя державотворців у їх бурхливі молоді роки, переважно 1960-і, оскільки дозволяють зрозуміти не лише становлення національної інтелігенції, позиції

у молодому віці, а й побачити дивні перетини їх долі. Отже, логічним і зрозумілим стає їх об'єднання щодо боротьби за Україну. Заслуговує на увагу опус Олександра Хоменка про Анатолія Погрібного. Він наводить факт, як постать Бориса Грінченка привернула увагу в радянські часи В'ячеслава Чорновола й Анатолія Погрібного. Коли режим забороняв творчість Бориса Грінченка, В'ячеслав Чорновіл пише наукову роботу, що через заборону поширюється самвидавом, згодом архівіст Анатолій Погрібний, опрацьовуючи в історичному архіві Києва фонди Б. Грінченка,

пише спочатку дипломну роботу, а потім – кандидатську дисертацію [218, с. 33]. Розкриваючи політичну активність Анатолія Погрібного у підзаголовку «В епіцентрі національного відродження» до статті «Анатолій Погрібний: людина дужого чину», Сергій Шебеліст зазначає, що він був серед тих, хто організував Товариство української мови (згодом ВУТ «Просвіта»), Народний Рух України за перебудову, Конгрес української інтелігенції, налагоджував контакти із світовим українством [240, с. 127].

У 2017 р. колектив авторів у складі: Л. Петровською, В. Корніловою, С. Сторожук видав книгу про Леонтія Сандуляка, де окрім його наукової діяльності, показано внесок у політичну історію країни, як одного із засновників Народного Руху України, особливо акцентується авторами на його громадсько-політичній активності на Буковині [185].

Втім історичний портрет багатьох діячів демократичних сил, окрім В'ячеслава Чорновола, Івана Драча, досі не створений. Не написано історичних портретів Миколи Жулинського, Віталія Дончика, Леся Танюка, Мирослава Поповича, Веніаміна Сікори, В'ячеслава Брюховецького та багатьох інших. Висвітлення ролі провідної інтелігенції країни ще більше розкриє масштабність, глибину, інтелектуальну міць НРУ. Адже кожен з них силою своєї фахової приналежності робив внесок у формування національної свідомості громадян України і стояв біля витоків державності. Не випадково Віталій Дончик особливе місце у своїх публікаціях про колег відводить їх

діяльності в Русі, намагаючись розкрити і свою безпосередню участь. Не байдужа ця сторінка історії Миколі Жулинському, який у статті «Роль учених у державотворчих процесах в Україні», писав про активних будівничих України [78]. Отже, звернення до діяльності конкретних історичних особистостей, їх біографії, поглядів, громадської позиції дозволяє осмислити як причини їх взаємодії, взаєморозуміння, так і розбіжність поглядів стосовно певних питань.

У межах даного дослідження потребує також вивчення й осмислення наукової літератури щодо ролі Руху у формування нових демократичних партій в Україні. Має сенс звернення до перших робіт енциклопедичного і довідкового характеру, зокрема праці А. Слюсаренка і М. Томенка «Нові політичні партії», 1990 р. Автори вважають, що НРУ поклав початок багатопартійності [192]. Невдовзі побачила світ колективна праця «Сучасні політичні партії та рухи на Україні», 1991 р. На сьогодні з теми формування багатопартійності в Україні створено багато ґрунтовних праць, які варті уваги – це дослідження К. Астахової [5], С. Бабія [6], В. Базіва [10], Є. Базовкіна [11], К. Богомаза [17], В. Литвина [124; 125] та ін.

Окрім загальних наукових праць, що висвітлюють процес формування багатопартійності в Україні, інтерес становить література по окремим політичним партіям, а саме – УРП і ДемПУ. Слід зазначити, що даному періоду історії присвячено багато наукових публікацій, в основу яких покладено проблемно-історичний підхід, а створення партій подається в контексті політичних подій. Однак, переважна більшість публікацій мають політологічний або правовий дискурс. В історичній же науці і досі питання зародження УРП і ДемПУ залишаються малодослідженими.

Зазвичай дослідники Української республіканської партії для розкриття її ідеології звертаються передусім до лідера – Левка Лук'яненка. Будучи ідейним противником радянського режиму, він, як досвідчений політик, чітко розумів небезпеку з боку Росії та комуністів для України, що відбилось у програмних документах УРП. Вартою уваги є публікація Інни Кривдіної

«Внесок Л. Лук'яненка у формування ідеології Української республіканської партії (1990–1991 рр.)», де проблеми ідеології партії подано крізь політичну позицію Левка Лук'яненка [114]. А. Кожанов у статті «Позацензурна преса УГС та УРП наприкінці 1980-х – на початку 90-х рр.: умови формування, особливості розвитку» обрав предметом свого дослідження пресу УГС та УРП наприкінці 1980-х – на початку 90-х рр. Зазначено роль В'ячеслава Чорновола та членів редколегії «Українського Вісника» у діяльності УГС. Докладно автор зупиняється на виданнях, що видавалися УРП. Наведені факти демонструють міцні партійні осередки УРП у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Чернігівській області [105].

Позиція УРП у відстоюванні національних інтересів простежується у статті Сергія Адамовича «Ідея соборності в ідеології та діяльності Української республіканської партії». Історик аналізує ідеологію партії, безпосередньо спираючись на програмні документи УРП і позицію Левка Лук'яненка щодо державного устрою [2]. Такий самий підхід до предмету дослідження застосовує Сергій Адамович у публікації, присвяченій ДемПУ [1]. Обидві публікації автора побудовані за однією структурно-логічною схемою, що дає можливість здійснити самостійно порівняльний аналіз щодо ідеї соборності в ідеології УРП і ДемПУ.

Ідейні засади і політичні принципи вищезазначених партій проаналізовано дослідником Ігорем Підковою у статті «Формування багатопартійної системи в Українській РСР: Участь Народної Ради у становленні Української республіканської партії та Демократичної партії України». Варто виокремити ретельне опрацювання першоджерел, на основі яких І. Підкова розкриває причини розбіжності думок серед лідерів демократичного процесу під час формування політичних партій. Говорячи про заснування Української республіканської партії, науковець стверджує, що УРП організаційно та ідеологічно виростала із Української Гельсінської спілки (УГС). Створення Демократичної партії України вбачає результатом непорозуміння в НРУ [160, с. 85].

Доктор історичних наук Павло Гай-Нижник, досліджуючи створення Демократичної партії України, вважає НРУ джерелом для багатьох українських політичних партій, в тому числі й Демократичної партії України. Розкриваючи ідеологічні засади, спираючись на програмні документи і символіку, наводить партійні гасла «За вільну людину, за незалежну Україну!» (прийняте на I з'їзді партії), «Ні, союзному договору!», що відбивають її державницькі позиції. Науковець також демонструє дієвість і активну позицію партії, що наочно виявилася під час подій у Москві в серпні 1991 р. [36].

Проблемі дослідження архівної бази ДемПУ присвячена публікація І. Глоби «До питання про використання архівних фондів для вивчення діяльності ДемПУ». Автор піднімає важливу проблему для історичної науки – наявності в державних архівах документів. Він слушно зазначає, що після 1995 року ДемПУ більше не передавала партійної документації до жодного державного архіву. Виключення складають документи, пов'язані з діяльністю депутатів Верховної Ради України, які були членами ДемПУ. Але документи Верховної Ради України є мало інформативними для дослідження історії ДемПУ. Втім у важливий для партії період 1991-1995 років «політичні заяви та окремі публічні аспекти діяльності ДемПУ знайшли відображення у періодичних виданнях того періоду» [41].

Отже, виявлено основні стратегії дослідження НРУ протягом його 30-річної історії. З'ясовано, що найбільш ретельно вивчено історичні передумови виникнення НРУ, перетворення на партію. Існуючі напрацювання розкривають роль НРУ у здобутті незалежності України, становленні демократії, зростанні політичної активності громадян України тощо. Зокрема, потребують наукового осмислення й утворення та діяльність ДемПУ й УРП, а також співпраця їх з НРУ. Незважаючи на накопичений досвід вивчення теми та великий масив виданої літератури, ще залишилося чимало відкритих лакун, ряд з яких автор намагається з'ясувати в дисертації.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельну базу нашого дослідження доцільно поділити на такі групи: офіційні документи, мемуарна література, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю з учасниками подій.

Передусім наш інтерес сфокусований на опублікованих офіційних виданнях. Серед них – державні документи, документи НРУ, УРП, ДемПУ (програми, статuti, маніфести), документи КПУ. Документи і розробки проєктів програм і самих програм НРУ дають унікальну можливість вивчення початкової стадії підготовки різноманітних пропозицій щодо вдосконалення та переходу до демократичної політичної, економічної і соціальної сфери в країні. У роботі автор використовує і неопубліковані документи та матеріали центральних і обласних архівів, зокрема, документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Херсонської області.

Особливо значущим джерелом для цієї роботи стали архівні матеріали, що дозволили ввести в науковий обіг деякі нові, що раніше не публікувалися у вітчизняній науковій літературі, факти. Лівова частина джерел з даної проблематики знаходиться у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Зокрема, у фонді «Народний Рух України» зберігаються матеріали про співпрацю НРУ, зокрема з Українською республіканською партією, Демократичною партією України та іншими партіями демократичного спрямування. Співпраця НРУ з іншими демократичними силами відбивається передусім у документах про ініціативу створення республіканського політичного блоку «Демократична Україна» [223], Комітету «Референдум – суверенна Україна» [222], а також про проведення спільних заходів щодо вшанування героїв та знакових подій історії України. Наприклад, встановлення пам'ятного знаку на могилі 359 воякам армії Української Народної Республіки [221]. Значення мають документи щодо ролі НРУ у згуртуванні демократичних сил для протистояння комуністам,

зокрема створення Всеукраїнського антикомуністичного й антиімперського фронту [229], а також звернення щодо недопущення антидемократичних дій з боку влади [230].

Одним з постачальників важливої інформації, необхідної для досягнення поставленої мети і вирішення завдань дисертації, стали стенограми засідань Спілки письменників, Установчих зборів НРУ та Верховної Ради України першого скликання, тези виступів та рішення семінарів з приводу створення НРУ, а також інформаційний матеріал Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України ЦК КПУ та ідеологічного відділу ЦК Компартії України, стенограми публічних дискусій та ін.

Стенограми політичних дискусій дозволяють вивчити позиції й аргументи представників демократичних сил і влади, оцінити співвідношення сил між ними, дають унікальну можливість відчуту реальну гостроту того чи іншого питання, допомагають проаналізувати значення національних сил щодо здобуття незалежності. Отже, представляючи багатий матеріал для розуміння боротьби за незалежність, дані джерела дають змогу простежити основні напрями політичної боротьби між правлячою партією й опозицією.

Дискусії, що розгорталися між парламентаріями, дозволяють виявити наявні внутрішньопартійні розбіжності, вивчити позиції й аргументи представників різних партій демократичного спрямування та комуністів з проблеми реформування України.

Велике значення для нашої роботи представляють і наявні у стенографічних звітах та протоколах результати голосувань щодо різноманітних питань. Вони наочно показують просування того чи іншого питання, консолідацію Демократичного блоку у Верховній Раді та ін.

Звертає на себе увагу великий корпус спогадів членів НРУ, серед яких було багато письменників, журналістів, науковців, які професійно володіли словом, а також їх політичних опонентів. Книги, публікації В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Віталія Дончика,

Володимира Яворівського, Леся Танюка, Леоніда Кравчука та інших безсумнівно цінні як джерела оцінки політичних подій. Ця література безпосередньо відбиває період боротьби за реформування української політичної системи. Спогади дозволяють крізь призму особистісного ставлення оцінити шлях здобуття незалежності Україною. Втім слід мати на увазі, що політики у своїх спогадах можуть або свідомо, або випадково упустити якісь важливі моменти, намагатися показати свою особисту роль у політичних процесах у найбільш виграшному світлі чи навпаки – приховувати ті факти, які могли б негативно позначитися на їхньому суспільному і політичному іміджі.

Надзвичайно інформативними є спогади безпосередніх учасників подій про політичну діяльність колег. Особливою продуктивністю щодо спогадів відрізняється поміж інших науковців Віталій Дончик. Він, як очевидець і учасник подій, аналізує і констатує внесок письменників та літературознавців у спільну справу – створення НРУ. В його текстах-спогадах наявний автобіографічний аспект. Стаття «Спочатку слово. Але діло теж спочатку» розкриває діяльність В'ячеслава Брюховецького. «Цю статтю чи, мабуть, більшою мірою спогад логічно й природно було б почати з „рухівської” біографії В'ячеслава Брюховецького: бо входив він до трійки, щонайбільше п'ятірки, найбезпосередніших і найактивніших засновників славнозвісної масової організації, і цю частину його діяльності я знаю докладно і впритул – як „співавтор” і соратник» [70, с. 130]. Емоційно-чуттєвий тон тексту відбиває «історії душ» фігурантів процесу, передає яскраво почуття, що переживали учасники напередодні схвалення проекту Програми Руху. В. Дончик дає можливість відчувати найтонші нюанси подій, передає переживання як власні, так і колег у період пробудження громадської свідомості.

Дмитру Павличку присвячує свій опус Богдан Горинь. Книга «Не тільки про себе» відбиває їх студентські роки і період громадської активності наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Богдан Горинь називає Павличка

першим у післявоєнні роки натхненним будителем «української національної свідомості, яку поет носив у своєму серці», вважаючи, що він «доклав чимало сил, енергії і часу» до проголошення незалежності України [46, с. 122].

У монографії «Філософія свободи» Мирослав Попович пояснює причини згуртування інтелігенції. «Відповідно цінності групувались навколо ідеї свободи і парламентаризму, національного суверенітету аж до незалежності і боротьби з бідністю на основі ринкового господарства. Всі ці системи цінностей знаходили вираз у різних течіях і зародкових організаціях, як легальних, так і прихованих, що чітко видно було уже в перших кроках так званого Руху на підтримку Перебудови» [165, с. 261]. Діяльність у Русі ще більше сконсолідувала національну еліту. «З часів Руху ми з Євгеном (Сверстюком – Я. Б.) часто перетинались на громадсько-політичній арені, зокрема в передачах на радіо та телебаченні. Одного разу після якоїсь передачі я сказав, що приємно здивований тим, що наші позиції в оцінці політичних явищ завжди збігаються, принаймні тоді, коли треба щось підсумувати і прийти до спільного знаменника, хоча в світоглядних питаннях у нас розходження досить глибокі» [165, с. 262].

Судження політичних опонентів наявне і в книгах Леоніда Кравчука. Втім, слід зауважити, що воно є не оцінкою вчинків певної людини, а являє собою особистісне ставлення до певного опонента. Так Леонід Кравчук зазначає: «Мені легше й простіше вести предметну розмову з тими депутатами, які відстоюють національну позицію. От, наприклад, прихильником побудови національної держави є Михайло Горинь. Він справді вкладає у це поняття розумні принципи, з урахуванням, що держава об'єднує різних людей не лише за принципом національної приналежності, а й за територіальним принципом. З Горинем я можу говорити, сперечатися, доводити. Інша справа – Степан Хмара. Та, певно, потрібні у парламенті і такі депутати, якщо його обрали» [112, с. 99–100]. Не приховував Леонід Кравчук і ставлення до В'ячеслава Чорновола. «Він має повне право говорити, говорити не криючись про своє бачення України, про її минуле,

сьогодення й майбутнє. Він це право завоював. Але він не має права переходити межу порядності, не повинен піддаватися спокусі фальсифікувати факти. Він не повинен говорити безвідповідально...» [112, с. 104]. На запитання журналіста Сергія Кичигіна до Леоніда Кравчука про те, що міг би стати В. Чорновіл лідером масштабу Сахарова? Президент відповів: «Люди неповторні й можливості у них різні. Я ніде й ніколи не виступав проти Чорновола з дрібниць. Він віддана Україні людина, але часто переходить межу, не може зволодати емоціями» [112, с. 105]. Звертає на себе те, що Леонід Кравчук не дає характеристику поведінці В. Чорновола, не наводить конкретних фактів.

Вельми корисним для нашого дослідження є матеріали періодики. На шпальтах з'являлися доленосні для України заяви, проекти і програми громадських організацій і партій. Видання, які наприкінці 1980-х років очолювали ідеологічні прибічники радянського режиму, цікаві для вивчення механізму створення міфу щодо діяльності демократичних сил та поширення брехні. Вони є наочним негативним прикладом відсутності свободи слова, маніпуляції свідомістю людей і політичної культури в тоталітарній державі. Розбираючи їх під критичним кутом зору, можна побачити як працювала комуністична влада з опонентами.

Серед журналів автор дисертації віддає пріоритет виданню «Слово і Час», де якраз у період демократичних зрушень головним редактором був громадський і політичний діяч Віталій Дончик. Через тісний зв'язок з НРУ, написання програмних документів, а згодом активну діяльність у Демократичній партії України, В. Дончик публікував спогади як про власну участь, так і колег у розбудові держави. Відомо, що письменники і науковці-гуманітарії були фундаторами Руху, тому незважаючи на науково-теоретичну направленість часопису, як органу передусім літературознавства, журнал знаходився у полі зору й істориків, оскільки на його сторінках вміщений значний масив інформації щодо становлення незалежності в Україні, зокрема діяльності письменників і літературознавців у зародженні і діяльності НРУ.

Микола Жулинський до 75-річчя журналу писав: «Попри всі ці заборони, репресії, нещадну партійну критику, грубі втручання в науково-редакторську діяльність творців журналу, він зберіг своє наукове обличчя і вже з перших днів перебудовного періоду – ще до проголошення незалежності України – чітко і принципово почав утверджувати на своїх сторінках національно-демократичні позиції. Навіть зміна назви журналу на „Слово і Час” (тобто СІЧ – Я. Б.) засвідчила рішуче оновлення (передусім завдяки ініціативній діяльності головного редактора В. Дончика) проблемно-тематичного спрямування часопису як науково-теоретичного, так і загально-культурологічного, науково-популярного видання» [79, с. 4]. Доктор філологічних наук Павло Гриценко з нагоди ювілею часопису підкреслив про «уписаність літератури й науки про літературу в процес суспільного творення» [47, с. 7].

Безпосереднім учасником політичних процесів, літописцем історії боротьби за незалежну державу, суспільно-політичні перетворення був журнал «Сучасність». На його шпальтах друкувалися і скрупульозний опис подій, і інтерв'ю очевидців та учасників політичних процесів у країні, детально розглядалися позиції громадсько-політичних партій та рухів. У рубриці «Документація. Публікації» журнал протягом 1989–1991 років публікував документальні матеріали демократичних сил: Статутні принципи Української Гельсінської спілки, Маніфест Демократичної партії України, Статут асоціації демократичних рад народних депутатів України та демократичних блоків у Радах, Ухвалу Других всеукраїнських зборів Руху, Установчу конференцію Товариства української мови імені Тараса Шевченка та ін. Грудневий випуск 1989 року повністю присвячений «Установчому з'їзду Народному Руху України за перебудову» з виступами та співдоповідями учасників з'їзду.

Журнал до 1992 року видавався у Мюнхені, тому вирізняється поміж решти джерел вільнодумством. Рубрика «Голоси з України» приділяла увагу

думкам політв'язнів, дисидентам, які представляли патріотичні сили країни. У даній рубриці друкувалися Степан Хмара, Іван Дзюба, Богдан Горинь та ін.

Дисертант звертається до одного з найбільш тиражованих і популярних журналів кінця 1980-х років «Огоньок», що висвітлював і давав оцінку подіям в Україні, а також в інших республіках СРСР, де з'явилися народні фронти, розпочались криваві протистояння

У полі зору нашого дослідження і відеоматеріали з установчих зборів партій, інтерв'ю, прес-конференції з В. Чорноволом та ін.

1.3. Методологічні засади дослідження

Провідним методом дисертації щодо вирішення поставленої мети є історичний. Він передбачає наукове осмислення досліджуваного матеріалу в конкретних історичних умовах з метою теоретичного обґрунтування ідейно-концептуальної і соціально-кадрової основи Народного Руху України як джерела багатопартійності України у 1989–1992 роках.

Завдяки компаративістському методу вдалося провести порівняльний аналіз процесів, що відбулися наприкінці 1980-х – на початку 90-х років в Україні, з суспільно-політичними подіями в республіках СРСР. У дисертації проводиться паралель між Народним Рухом України і «Саюдісом» з кінця 1980-х років – до початку 90-х рр. ХХ ст. Відбито політичні погляди лідерів В'ячеслава Чорновола і Ромуальдаса Озоласа щодо суспільно-політичної ролі народних рухів. Порівняльний аналіз дозволив виявити спільні і відмінні риси обох народних фронтів, враховуючи внутрішньополітичну ситуацію в республіках. Компаративістський метод використовувався також при аналізі Української республіканської партії і Демократичної партії України.

У методологічному арсеналі дослідження значне місце посідає принцип філософського пізнання – об'єктивність, конкретність, історизм, цілісність, взаємозв'язок, системність тощо.

Системний метод дозволяє розглянути політичні процеси в Україні протягом 1989–1992 рр. як цілісне явище, показати інформаційно-комунікативні зв'язки між партіями Демократичного блоку.

Складність і багатоаспектність даної проблеми, аналіз численних джерел спонукали звернутися до міждисциплінарного підходу. Олександр Удод зазначив: «Академічна історична наука співіснує з іншими складовими єдиного соціокультурного простору – міфологією, масовою культурою, усною традицією, історичною пам'яттю та ін.» [209, с. 26–27]. Втім звернення до політології, юридичної науки, культурології, філології, філософії їх прийомів і підходів відбулося у той мірі, наскільки вони інтегровані у наукове поле нашого дослідження.

Участь інтелігенції в здобутті незалежності є провідною, адже завдяки їй утворився Рух, відбулася консолідація демократичних сил, що логічно привело до багатопартійності. На цій підставі приділяємо особливу увагу ролі особистості в історії, спираючись на провідних теоретиків. Проблематика особистості в різних аспектах простежується в роботах таких дослідників: У. Дрея, П. Рікера, К. Поппера, М. Хальбвакса та ін.

На початку 90-х років ХХ ст. Інститут історії України Національної академії наук України розпочав видавництво книг, присвячених ролі особистості в історії. У передмові до книги «Історія України в особах ХІ–ХVІІІ ст.» зазначено, що особа – творець історії, але цей незаперечний факт не завжди у нашій державі дотримувався [94, с. 3]. За радянських часів відбувалася дискредитація історичних осіб, примусове вилучення з наукового обігу імен, тому перед істориками постало завдання вводити в науку «приховані» імена, а багатьох реабілітувати. «Об'єктивні процеси історії, значною мірою опосередковані людською особистістю, проходять через її інтимний світ, індивідуальний досвід, внутрішні потаємні конфлікти. І у цьому розумінні історія кожної країни, кожного її періоду – персонізована» [94, с. 3]. Слушною є думка про те, що особа – частка народу і вона здатна робити те, на що спроможний народ [94, с. 4].

У книзі «Історія України в особах. Давньоруська держава» М. Котляр говорить про історичну особу як частину народу, що її породив [110, с. 3]. Втім і досі функція повернення замовчуваних імен виконана не повністю. Сьогодні на часі є розгляд участі провідних діячів у демократичних перетвореннях, їх боротьбі з адміністративно-командною системою, що нав'язувала людині безальтернативні варіанти поведінки. Це дасть можливість заповнити лакуни щодо значення ролі української інтелігенції в процесах державотворення, становлення правової держави.

Українська філософська думка здебільшого розвивалася як філософія кордоцентризму. Сергій Кримський писав: «Вся аргументація персонажів і героїв української історії базується на аргументах серця» [117, с. 5]. Професор Ігор Захара, приділяючи увагу дослідженню філософії серця, писав, що кордоцентризм зводиться до того, що саме серце є центром духовного життя, глибинною основою людської природи й морально духовним джерелом діяльності душі [82, с. 184]. Філософ констатував, що кордоцентризм академічною філософією не сприймався як повноцінне наукове знання передусім через тісний зв'язок з категоріями «духовності», «любові», «свободи».

«Одним із обвинувачень цієї філософії було те, – зазначає філософ Ігор Захара, – що вона була на службі міфології та релігії і не відповідала запитам сьогодення» [82, с. 184]. Він переконаний, що на сьогодні ніхто не сумнівається, що дана філософія не тільки має право на існування, але і продовжує відігравати важливу роль у духовному житті Європи [82, с. 184]. Сергій Кримський, приділяючи велику увагу традиції, що є основою культури, наводить наочні приклади. «Саме серце розглядається П. Кулішем, як джерело національної ідеї, як джерело премудрості Божої. Премудрість Божа іде тільки через серце людини. Ця аргументація спостерігається ще в „Слові о полку Ігоревім“. Князь Ігор перед тим, як здійснити свій похід, „нагострив мужністю серце“. Аргументація філософії серця була постійною в

українській літературі, духовності, менталітеті. І це є архетип, тобто наскрізна символічна структура» [117, с. 5].

Отже, концептуальні положення особистості в історії та культурі є провідними. Посилаючись на монографію Сергія Кримського «Під сигнатурою Софії» [118], Іван Дзюба слушно відмічав, що як альтернативу методоцентризму філософ розглядає персоноцентризм [64, с. 5]. «Певно, не всі філософи поділяють такий підхід, хоча він наявний у сучасній філософії. Для С. Кримського це улюблена й важлива в системі його поглядів думка, висловлена й у попередніх працях; вона, може, й не несподівана, але дуже переконливо наголошена й розглянута», – констатував І. Дзюба [64, с. 5]. Варто зазначити, що дана проблема як ключова звучить і у «Відкритому листі до російських та українських істориків» Юрія Бадзя від 1979 р. «Індивідуальна самосвідомість людей та історична самосвідомість народів – запорука демократичного розвитку суспільства. Історична наука може і покликана відіграти тут прогресивну роль <...> Кожна людина несе відповідальність за умови суспільного життя. Наука – авторитетна сфера діяльності, її сила в історії – велика» [8, с. 390].

Одним із провідних методів у написанні історичного портрету є біографічний. «Сучасна біографістика успішно засвоїла нові теоретико-методологічні підходи. Перспективним є дослідження ментального світу інтелектуала – психологічного і соціокультурного феномену, який являє собою складну і багатовимірну конструкцію. Її складовими виступає невичерпний спектр характеристик і особливостей людини, що визначають її духовні, матеріальні, професійні пріоритети, психоемоційні реакції, поведінку у соціумі, рефлексії у повсякденному житті, родинні відносини, способи боротьби з обставинами, стосунки з оточенням», – пише доктор історичних наук Олександр Удод [209, с. 25].

Теоретичну основу дисертації становлять праці філософів України щодо дослідження особливостей української ментальності, національної культури та традицій, духовного поступу держави. У висвітленні даних

питань вагомий внесок зроблено представниками антропокультурного і соціокультурного напрямку дослідження в Україні. Передусім це фундаментальні труди Ади й Ігоря Бичків, Ігоря Захари, Сергія Кримського, Віктора Малахова, Мирослава Поповича, Віталія Табачковського та ін. Вченими здійснено історико-систематизований аналіз полемічних аспектів української національної культури.

У 80–90 рр. ХХ століття українська філософська думка багата на публікації філософів-гуманістів, де людина постає абсолютною й вищою цінністю, порушуються проблема свободи, питання національно-державного самовизначення, європейської інтеграції тощо. Варто зазначити, що українські філософи дотримувалися принципу діалогу між українською й іншими культурами. Мирослав Попович, посилаючись на думки Івана Дзюби, викладені в його праці «Шевченків „Кавказ” на тлі непроминального минулого» пише: «Українська культура мала і має для культур народів колишньої Росії та СРСР ту принадливу рису, що вона була позбавлена огидних імперських шовіністичних претензій. Це був той варіант загальноімперської культури-койне, який підтримував із розумінням національну самобутність „малих націй”» [165, с. 258]. До речі, ця ніша толерантності простежується в усіх програмних документах НРУ. Вона виявляється в повазі до традицій, культури, вірувань іншого народу. «Не випадково Україні вдалося налагодити прекрасні стосунки з Польщею попри всі історичні проблеми, якими захаращені наші минулі шляхи. Над Україною не висить тягар втраченої великодержавної величі, фантомний біль, який спотворює світосприйняття навіть у деяких високих російських інтелігентів. І це робить країну відкритою не тільки на Захід, але й на Схід», – зазначав Мирослав Попович [165, с. 259].

Розгляд праць філософів дозволив досягнути значення гуманітарної політики в Україні, цінність свободи як провідної категорії сучасності, формулювання державницьких стратегій, а також усвідомити значення національної культури як основи існування стабільної держави.

Мирослав Попович писав: «Не можна не погодитися з Іваном Дзюбою в тому, що незалежності політичної не можна досягти без незалежності культурної, духовної» [165, с. 259]. Лейтмотивом ідейно-теоретичних праць науковців було унезалежнення української культури від російської.

Праці не втратили цінності і сьогодні. Так, 2020 року професор Володимир Василенко зазначив, що владний істеблішмент Росії, підтримуваний значною частиною її населення, вважає Україну екзистенційним ворогом (тобто ворогом, який самим своїм існуванням загрожує існуванню Росії) [29]. У виступі на круглому столі Національного форуму «Нова стратегія миру та безпеки» 2018 року акцентував увагу на гуманітарній агресії Росії проти України, мета якої – знищення національної ідентичності населення і знищення її остаточно. «Країна може зазнати поразки внаслідок збройної агресії, але вона неодмінно звільниться і відновиться, якщо буде збережено її ідентичність – однак, якщо країна втрачає свою ідентичність, вона ніколи не відновиться і ніколи не стане знову незалежною державою. <...> Гуманітарна агресія має чотири складники: 1) мовно-культурна війна, яку Росія веде весь час проти України; 2) інформаційно-пропагандистська – зараз лише лінивий про це не каже, однак це лише один аспект; 3) війна проти Української історичної пам'яті; 4) конфесійна війна. <...> Якщо гуманітарна агресія закінчується успішно проти якоїсь держави, то держава просто зникає» [28].

У контексті нашого дослідження спонукає звернення до теорії цінностей. Утвердження демократичних засад у суспільстві немислимо без права, тому наприкінці 80-х років ХХ ст. набуває домінуючого значення концепція правової держави, головна ідея якої полягає в забезпеченні прав і свобод особистості. Адже відомо, що тоталітарна ідеологія ігнорувала правові цінності. Загальновідомо, що система цінностей спирається на процеси історичної еволюції, адже основні ідеали не конструюються, а виділяються у процесі соціокультурного розвитку. Сергій Кримський писав, що певні елементи усвідомлення цінності особи в Україні були присутні вже

в Ярославовій Правді, у руслі розвитку ідей представницької влади знаходилась і конституція П. Орлика, і демократичний феодалізм кирило-мефодіївців. «Всебічного розвитку ідея цінності вільної особистості набула в українській класиці ХІХ ст. Це, зокрема, дозволило розкрити потенції національного менталітету у висвітленні універсальної проблематики гуманістичних цінностей» [116, с. 14].

Завдяки зусиллям інтелігенції ціннісні орієнтири суспільства наприкінці 80-х років ХХ ст. стали зорієнтовані передусім у бік національної ідеї. Слід зазначити, що теоретичні основи концепції національної ідеї склалися протягом тривалого часу, мають давнє коріння, співвідносяться з подіями в історії України й охоплюють апологію цінностей. Адже без національного світогляду, що включає систему ідей, поглядів, вірувань, переконань, що склалися історично, неможливо національне самоусвідомлення. У цей час набувають значення поняття «політична культура», «демократія», «свобода» – цінності, що належать до соціальної справедливості, охоплюють ідеї верховенства закону, народовладдя, захист прав людини, багатопартійність тощо.

Історія України наочно показує приклади, коли творча інтелігенція своїми ідеями спрямувала розвиток держави в новому руслі. Завдяки її зусиллям 1989 року було прийнято Закон про мови Української РСР, де говорилося, що державною мовою є українська, 16 липня 1990 року – Декларацію про державний суверенітет, 24 серпня 1991 року проголошено незалежність України, запроваджено національну символіку, гімн та ін.

Багатопартійність в Україні стала можливою лише при наявності лідерських якостей у провідних представників демократичних сил. Історичний імідж лідера демократичних перетворень в Україні одержали В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Михайло і Богдан Горині, Степан Хмара та ін. Рухівці здійснювали вирішальний вплив на демократизацію політичного життя.

Для показу самостійності думок окремих політиків, їх відмінність від загальноприйнятих ідеологічних установок, автор дисертації звертався до ідеографічного методу. Зокрема Вільгельм Віндельбанд вважав, що історія – це царство індивідуальностей [35, с. 21]. На його думку, історія має цікавитися не законами, а встановленням цінності історичних особистостей і подій, кожна з яких унікальна і неповторна [35, с. 16].

Революція Гідності підштовхнула до підбиття підсумків й осмислення історичних подій. 2018 року Лесь Танюк в інтерв'ю сказав, якби у 1991-му президентом був обраний В'ячеслав Чорновіл, то до влади прийшов би новий клас з новими ідеями [205]. На запитання Вахтанга Кіпіані: як, на Вашу думку, міг би виглядати ідеальний уряд незалежної України зразка серпня 91-го року? Чи мали демократи кадри, здатні очолити не тільки, грубо кажучи, міністерство культури, а й економічний блок? Лесь Танюк відповів так: «Ігор Рафаїлович Юхновський міг би бути хорошим прем'єр-міністром <...> Олександр Ємець мав усі дані для того, щоб очолити силовиків. Та той же Хмара прекрасно міг би виконувати контрольні функції, боротися з корупцією <...> Володимир Пилипчук міг би бути міністром економіки. Також в економічному блоці уряду знайшлася б робота для Володимира Гриньова і Володимира Ланового» [102]. Закономірно, що визнання й усвідомлення ролі особистості в історичній науці приходить з часом.

Джерельна база, що розкриває особистість провідних діячів НРУ, дозволяє відійти від ідеальної типізації, і дати об'єктивну оцінку. Це передусім їх праці, де викладені аналіз і оцінка подій кінця 1980-х – початку 90-х років, інтерв'ю з ними, їх діяльність в оцінці колег, однопартійців, офіційні документи, які підтверджують їх дієву позицію, публікації в пресі, наукові дослідження. Вивчаючи їх теоретичну спадщину і аналізуючи практичну діяльність, наочно виявляються лідерські якості.

Висновки до розділу 1

1. Історіографічний аналіз показав, що запропонована проблематика дослідження, незважаючи на 30-річну історію, досі недостатньо висвітлена в науці. Проаналізовано фундаментальні праці науковців, виявлено відсутність наукових розвідок щодо політичної активності багатьох провідних діячів НРУ.

2. Значний масив джерел становлять документи, опубліковані в офіційних виданнях. Сьогодні здійснена істориками й архівістами, партійними лідерами робота щодо доступності багатьох документів (програми, статuti, маніфести), які знаходяться у вільному доступі. Автором проаналізовані архівні матеріали з окресленої проблематики Центрального державного архіву громадських об'єднань України і Державного архіву Херсонської області. Отже, дані тексти обґрунтовують, по-перше, методологічні засади аналізу НРУ, по-друге, демонструють основні концептуальні точки зору лідерів НРУ на певні політичні процеси.

Важливий інформаційний матеріал представлений мемуарною літературою. Завдяки тому, що переважну більшість діячів НРУ, УРП, ДемПУ становила інтелігенція, яка володіла належним чином усним і писемним словом.

3. Методологічні засади дослідження становлять історичний, як магістральний метод дослідження, компаративістський, системний та ін. Сучасний етап розвитку науки спонукає звертатися до міждисциплінарного підходу. У межах даного дослідження використано принципи об'єктивності, історизму, конкретності.

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ УКРАЇНИ – ОСНОВНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Програма Народного Руху України та складнощі її прийняття

У 80-х роках ХХ ст. Радянський Союз, маючи потужну сировинну базу, інтелектуальний потенціал, опинився у стані економічної стагнації. Комуністична партія призвела країну до кризи. Значне відставання від країн Західної Європи в розвитку наукомістких галузей, низька ефективність використання сировинних ресурсів, відсутність належного розвитку техніки й модернізації промисловості тощо – все це змусило уряд СРСР розпочати «перебудову». Політика «гласності» і плюралізму відкрила можливості для створення демократично налаштованих громад по всій території Радянського Союзу.

В Україні склалися всі передумови для створення демократичного Руху. Процес гласності сприяв поширенню творчих об'єднань, клубів, почали діяти гуртки вивчення і поширення української мови, зокрема Товариство української мови імені Тараса Шевченка, Комітет захисту Української Католицької Церкви. Відновив свою діяльність «Український вісник» – згодом орган Української Гельсінської групи, у Львові почали виходити такі періодичні видання, як «Кафедра» й «Євшан-зілля».

1987 року в Києві розпочато діяльність Українського культурологічного клубу, першої незалежної української громадської організації. КДБ особливо пильно слідкувало за його діяльністю, оскільки до складу увійшли колишні політв'язні Євген Сверстюк, Сергій Набока, Ольга Гейко (Матусевич), Олесь Шевченко, Віталій Шевченко та інші. Про «постійні нагінки» на клуб писав журнал «Сучасність» [106, с. 73]. Цього ж року у Львові національно налаштована молодь створила «Товариство Лева». У січні 1988 р. при Будинку вчених у Києві засновано молодими науковцями

неформальний українознавчий клуб «Спадщина» [188, с. 105]. Навесні 1988 р. у Київському державному університеті імені Шевченка засновано товариство «Громада», яке, за свідченням О. Муравського, створювалося за активної підтримки Української Гельсінкської Групи (УГГ), Українського культурологічного клубу (УКК), українознавчого клубу «Спадщина» [142, с. 82]. Українська Гельсінська Група, відновивши свою діяльність, у липні 1988 р. змінює назву на Українська Гельсінська спілка. Першим пунктом в її «Декларації принципів» зазначалося: «Українська Гельсінська спілка вважає, що *відновлення української державності* (курсив видання – Я. Б.), яка сьогодні існує тільки на папері, було б основною гарантією забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України» [212, с. 93]. Її очолив Левко Лук'яненко. До них навесні 1989 р. приєдналася Українська народно-демократична ліга (УНДЛ), що прагнула незалежності України. Утворена вона була в січні 1989 р. у Києві радикально налаштованими силами, філіали якої швидко поширилися містами України. Партапарат намагався припинити демократичні процеси в Україні і взяти під контроль діяльність громадських організацій. Комісія з ідеології Одеського обкому Компартії України рекомендувала посилити партійний вплив на діяльність громадських організацій. Вказуючи на посилення «екстремістських настроїв», передусім з боку Одеського історико-просвітницького товариства «Меморіал». Зазначалося, що їхні лідери висунули вимоги і завдання не сумісні зі статутом цього товариства. Занепокоєння викликала підготовка передвиборних програм для майбутніх кандидатів від товариства у виборах до місцевих рад [57].

Зважаючи на стрімке піднесення демократичних сил у республіці, ідеологічний відділ Комуністичної партії в Україні вже з початку утворення Народного Руху України розпочав утиски та дискредитацію активістів. Повний контроль і вплив на ЗМІ дозволяв Комуністичній партії в Україні влаштовувати інформаційну блокаду щодо опонентів до влади. Питання

щодо створення Народного Руху України або блокувалася, або розглядалася в засобах масової інформації як негативне явище, що суперечить ідеї комунізму. Віталій Дончик зазначав, що перший поштовх і розголос Руху почався зі спільних зборів Інституту літератури та Спілки письменників і затвердження першої, хай наївної й романтичної, Програми Народного Руху України за перебудову [67, с. 35].

Саме київських письменників та науковців Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка назвав ініціативним ядром у створенні Народного Руху України академік Микола Жулинський [78, с. 46]. 13 листопада 1988 року відбувся мітинг, присвячений екологічним проблемам, під час якого Дмитро Павличко, Іван Драч і Сергій Плачинда, а також активісти «Спадщини» висунули пропозицію щодо створення «Народного фронту України». В інформаційному повідомленні КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ Щербицькому доповідалося про наміри письменників: «12 листопада цього року зазначеними особами була проведена прес-конференція, в ході якої вони заявили про плани зі створення в республіці „Народного фронту“. Пропозиції про створення „Народного фронту“ прозвучали на мітингу у виступах письменника Павличка і поетеси Тараненко (м. Черкаси). Вони були зі схваленням сприйняті присутніми, проте не знайшли свого відображення в підсумковому документі мітингу – „Зверненні”» [243, с. 200–201].

Доктори історичних наук Володимир Баран і Олександр Буравський відмічають, що восени 1988 р., за пропозицією Павла Мовчана і Віктора Терена, київські письменники й науковці Інституту літератури АН УРСР «створили ініціативну групу для створення Народного фронту, з якої згодом виріс Народний Рух України» [12, с. 133]. На Віктора Терена, як зачинателя Руху, що висував ідею на зборах столичної спілки, вказує Михайло Слабошпицький у монографії «Протирання дзеркала» [142]. Віктор Терен не заперечує своє очільництво, разом з Павлом Мовчаном, ініціативною групою Народного Руху [206].

30 січня 1989 р. на загальних зборах колективу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України під головуванням В. Брюховецького понад сто співробітників розглянули й підтримали проєкт програми й відозву до громадян України [24, с. 119]. Віталій Дончик пригадує, що за рік до того і кілька років по тому проводилася рухівським осередком інституту велика організаторська робота – то були перші кроки утвердження демократії в Україні. З боку ж влади були спроби не допустити їх [69, с. 86]. «Усе робилося для того, щоб ці збори зірвати, тому наказом директора науковцям заборонили приходити на якісь зібрання. Тож збори в інституті мушили провести напередодні письменницьких. Тоді суворо пильнували й контролювали, чи є кворум, чи збори правомочні. Та вони відбулися й ухвалили одностайно програму» [67, с. 35]. 31 січня 1989 року документи було схвалено у Спілці письменників на засіданні, де головував П. Мовчан [24, с. 119].

У «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» зазначалося, що процеси перебудови в УРСР протікають надто повільними темпами, гальмуються чиновниками-бюрократами, які не бажають втрати свої привілеї – це спонукало до активної підтримки народу та створенню нових ідей і підходів розвитку країни, адже «сама собою система не зміниться, її повинні зламати ми, рядові громадяни нашої великої країни» [169, с. 19]. Народний Рух України поступово ставав суттєвою загрозою для комуністичної влади, оскільки думки його діячів були спрямовані на демократизацію і злам старої системи.

Країна потребувала нових ідей, нових лідерів, нового майбутнього. У «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» говорилося: «Перебудова не тільки соціально-економічна, але й морально громадська революція. Комуністична партія знайшла в своїх рядах здорові сили, які очолили її <...>Якщо нам не пощастить здолати антинародну сталінську систему управління, ми знову матимемо ГУЛАГ від Карпат до Курилів» [169, с. 20].

У проєкті Програми Народного Руху України за перебудову закладалися підвалини політичної свободи в державі. Його частини: «Загальні принципи», «Демократизація суспільства. Права людини, права народу», «Соціальна справедливість», «Екологія», «Національне питання. Мова. Культура». Документ став базою для провідних політичних сил того часу у боротьбі з системою. У ньому зазначалося: «Рух – це масова добровільна організація, яка базується на патріотичній ініціативі громадян Української РСР. <...> Основна мета Руху – сприяння Комуністичній партії у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який би служив розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економіці» [172].

Проєкт не обійшов і визначення статусу національних меншин на території України. «Рух рішуче протидіятиме будь-яким спробам асимілювати національні меншості в Україні, сприятиме розвитку культури й освіти кожної з них, а в місцях компактного проживання адміністративно-господарському самоврядуванню» [172]. Роз'яснення статусу і ставлення до національних меншин суттєво зменшило критику і звинувачення у націоналізмі.

Велика увага приділялася демократизації суспільства. Рухівці указували на створення демократичної системи, забезпечення законного права всіх громадян до інформації, виступали проти нав'язування депутатів комуністичною владою та ін. Вирішення економічного питання передбачало створення спільних програм з еквівалентним обміном між республіками та розвитком між ними безпосередніх кооперативних зв'язків, першочергово, самостійний вихід на світовий ринок, що забезпечить підйом економіки і позначить статус країни на міжнародній арені.

Одним із першочергових постало питання екології. Країна пережила страшну екологічну катастрофу, а влада берегла свій авторитет ціною життя українського народу. У зв'язку з цим, Рух вимагав припинення будівництва Чигиринської та Кримської АЕС, спорудження нових енергоблоків на

існуючих атомних станціях у республіці. «Необхідно провести позавідомчу експертизу на діючих АЕС для визначення відповідності рівня їхньої технічної безпеки. Слід припинити експлуатацію Чорнобильської АЕС» [172]. У свою чергу, природоохоронні органи мають бути забезпечені досконалим сучасним устаткуванням з правом «вето» на будь-який екологічний ризикований проєкт [172].

Невід'ємною частиною проєкту стало національне питання, мова та культура. «Рух вважає, що першим і невідкладним кроком у розв'язанні назрілих питань національно-культурного відродження повинно бути надання українській мові статусу державної мови в УРСР» [172]. Відкрито почали говорити про політику асиміляції на території СРСР, утиски української мови. Зазначалося: «Закон про державний статус української мови в жодному разі не обмежуватиме функціонування російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в СРСР та вільного розвитку мов національних меншостей і груп, які проживають на території України. Кожен громадянин вільно користується правом рідної мови» [172]. О. Гарань слушно зазначав, що незважаючи на те, що проєкт програми Руху був менш радикальним порівняно з програмами народних фронтів Прибалтики, в республіканській пресі було розгорнуто шалену компанію з метою його дискредитації [39, с. 30].

У проєкті Програми Народного Руху України за перебудову, як пише Олексій Гарань,

Олексій Гарань, порівнюючи проєкт Програми Народного Руху України за перебудову з прибалтійськими програмами, пише про його поміркованість. Зокрема, учений вказує на відсутність вимоги нового союзного договору, визнання керівної ролі Комуністичної партії, вважаючи це тактичним кроком, спробою порозумітися з партійним керівництвом і наростити сили [39, с. 30]. Ромуальдас Озолас, один з засновників «Саюдісу», в інтерв'ю 1989 р. зазначав, що «Саюдіс» означає «рух», який повинен знайти спосіб піднятися над партіями і структурами влади, це не розум, який

конденсує партію, а те, що є найвищою точкою розумності – мудрість [96, с. 13]. Ймовірно, такий акцент був зроблений не випадково. У такий спосіб Ромуальдас Озолас протиставив «Саюдіс» Комуністичній партії з її найпопулярнішим гаслом «Партія – розум, честь і совість нашої епохи». Відносно Комуністичної партії Ромуальдас Озолас вважав: «Комуністична партія Литви повинна стати партією серед інших партій Литви і чесною політичною працею заробляти собі право називатися керівною. <...> Компартія Литви ще не зіграла своєї історичної ролі» [96, с. 13]. Авторам проєкту Програми Народного Руху України за перебудову, враховуючи тиск з боку влади, не просто було робити конструктивно-радикальні заяви. Аналізуючи події перебудови, слід зазначити про тотальний контроль з боку владних установ партії: «...перебудова набула в Україні, так само як і по всьому Союзу РСР, характеру регульованої ініціативи зверху. Останнє було звичайною практикою радянської доби, для якої було характерним придушення неконтрольованої керівництвом ініціативи мас» [180, с. 417].

На теренах пробудження громадської свідомості Рух тоді ще цілком не усвідомлював свою суттєву рушійну силу в протистоянні пропагандистській машині, а виступав як каталізатор ідей народних мас прогресивного росту країни і забезпечення стабільного політичного стану в державі, виступаючи як громадська політична організація. «Політична організація – це організаційна основа політичної системи суспільства, яка об'єднує політичну систему в цілісний організм, є її, так би мовити, організаційним механізмом» [77, с. 41].

На засіданні Спілки письменників 31 січня 1988 року сказав своє слово головний ідеолог Комуністичної партії України Л. Кравчук. З його уст пролунали звинувачення щодо порушення Конституції СРСР і Конституції УРСР. Зокрема, ст. 6 Конституції СРСР і Конституції УРСР, де роль Комуністичної партії є керівною, і мови про «рівне партнерство» не може бути. Закидалось і порушення ст. 2. Конституції СРСР і Конституції УРСР, а також ст. 73, 76 Конституції СРСР (ст. 68 Конституції УРСР).

Антиконституційним виявилось «протиставлення загальнонародної власності, загальнодержавній, що за Конституціями СРСР та УРСР (ст. 10) одне і те ж» [169, с. 39–40]. На основі аналізу проєктів документів, їх узгодження з Конституцією СРСР та Конституцією УРСР Кравчук підсумував, що зусилля авторів проєкту Програми спрямовані на демонтаж централізованої держави і ліквідацію політичної єдності країни. Називаючи проєкт «маніфестом політичних вимог», він висував претензії стосовно «тональності тексту», вживання недемократичної термінології, звинувачував у відсутності конструктивних ідей. «У справі створення Руху не можна допустити політичної гри, яка неминуче призведе до політичного банкрутства», – говорив Леонід Кравчук [169, с. 42].

Партійне керівництво не збиралося допускати плюралізм думок у державі, і діяло вже заздалегідь за розробленим сценарієм – «створення соціалістичної демократії». Так В. Щербицький наголошував, що діяльність об'єднань, зокрема, Української Гельсінської спілки (УГС), Українського демократичного союзу (УДС), Народного Руху України є небезпечною й шкідливою для громадян, бо йде всупереч з інтернаціоналістичною ідеологією, має антисоціалістичну й антирозбудовну спрямованість, окрім того, вони, на його думку, не відповідають законам і Конституціям СРСР і УРСР [95, с. 890]. З метою запобігання розширення впливу вказаних організацій, партійні комітети застосовували різноманітні форми роботи.

Втім 5 лютого 1989 року проєкт програми НРУ за перебудову передали до ЦК КПУ, де було отримано дозвіл на публікацію. Віталій Дончик, який у ті часи очолював ініціативну групу з підготовки Програми Народного Руху України, залучив до цієї роботи науковців Інституту літератури В'ячеслава Брюховецького, Івана Дзюбу, Володимира Мельника, Юрія Цекова, письменників Дмитра Павличка, Юрія Мушкетика, Станіслава Тельнюка, Віктора Терена, Петра Осадчука, професора Василя Яременка, доктора економічних наук Веніаміна Сікору та ін. [78, с. 47].

Юрій Мушкетик, тоді голова Спілки письменників України, пригадає дзвінок редактора «Літературної України» Бориса Рогози, з приводу наказу опублікувати Програму для її розгрома академіками. Програму негайно почали правити, оскільки була «сиря», не відредагована, вразлива. «Сторінки були чорні, друкарі хапалися за голови, але ми їх заспокоїли, перебирайте, Спілка письменників заплатить. Отут і стала в нагоді Дончикова вдумливість, наукова точність, аргументованість. Разом із Дмитром Павличком вони доклали найбільше зусиль до відредагування Програми Руху, а академіки вже написали розгром на той посередній варіант» [143, с. 37–38].

Отже, проєкт Програми Народного Руху України за перебудову був надрукований 16 лютого 1989 року в газеті «Літературна Україна». Юрій Цеков, письменник, журналіст, один з організаторів НРУ, 31 січня 2019 р. на урочистих зборах, присвячених 30-літтю створення й ухвалення програми НРУ, зазначив, що після публікації проєкту програми Народного Руху України за перебудову на шпальтах газети «Літературна Україна» в лютому 1989 р. до редакції й уповноважених осіб почали надходити численні листи як на підтримку цієї ініціативи, так і проти [24, с. 119].

Решта газет республіканського значення розкритикували проєкт, так і не надрукувавши його. 18 лютого 1989 р. «Радянська Україна» у статті «Революційна перебудова – кровна справа народу» зазначила, що за межами проєкту Програми залишилися Компартія, Ради народних депутатів [177]. «Робітнича газета» у статті «Спитати у народу», висловлюючи повну згоду з «Радянською Україною», писала про нехтуванням інтересів виробничих колективів та колективів навчальних закладів. «Щоб програма відповідала вимогам перебудови, як справи всенародної, вона повинна охоплювати матеріальне і духовне життя всіх трудящих Української РСР, їх державно-політичний устрій та управління» [40]. Автор публікації, професор кафедри історії КПРС Л. Глазов, вказував і на порушення статті 70 Конституції СРСР, закидаючи авторам проєкту увагу до новоствореної держави і нехтуванням єдиної багатонаціональної держави, утвореної на основі принципу

соціалістичного федералізму. Також Л. Глазов вважав, що поза проєктом Програми «лишилася конструктивна позиція про перебудову духовного, культурного життя трудящих республіки», її висвітлення сконцентровано лише на мовному питанні. «Не стала для ініціативних груп виразною рисою мовного життя української соціалістичної нації, проявом єдності національного й інтернаціонального в її розвитку і національно-російська двомовність. Вона навіть не згадується у проєкті. Наголос робиться в ньому на рідну мову, а надії лише покладаються на державні заклади» [40].

Обговорення проєкту тривало паралельно в іншій рубриці «Думки читачів», де виносився вирок не лише програмі, а й НРУ. «Діяльність Руху сприятиме не згуртуванню народів, а їх роз'єднанню», – констатував М. Шевчик [242]. Активно на шпальтах газети йшло обговорення статті «Ще раз замислитись?», опублікованої в газеті «Радянська Україна». У публікації «Ми за українську культуру» за дорученням колективу вишивальниць фабрики художніх виробів «Деснянка» секретар парторганізації М. Краснікова писала: «Більшість трудівниць поділяють думку автора про те, що необхідно було не один раз зважити, обдумати все, перш ніж виносити на суд людей проєкт Програми Народного Руху України. Обурений колектив пропозицією про скасування прав кожної людини на вільний вибір мови для навчання та спілкування» [113].

Питання про утворення НРУ продовжували обговорюватися і в березні, обмежуючись невдоволеннями або висловленнями сумніву у доцільності функціонування політичної організації. «Робітнича газета» 3 березня 1989 р. майже половину опублікованого матеріалу присвятила Руху. «Програма чи декларація?» називалась стаття В. Костюкова, який не оминув тему двомовності: «Взагалі, у мене – та й не тільки у мене – викликає подив той факт, що у проєкті навіть не згадується термін „національно-російська двомовність”. Адже така двомовність міцно увійшла у практику спілкування між людьми в усіх республіках країни, стала невід'ємною рисою нашої багатонаціональної радянської культури» [109]. Більш категоричною щодо

проєкту НРУ була публікація В. Шевченка «Куди нам пропонують рухатись». Рух, на переконання автора, швидше амбіційний, ніж конструктивний, скерований швидше в минуле, ніж майбутнє. У публікації говорилося передусім про запозичення положення проєкту з різних джерел, зокрема з публіцистики останніх років «амбіційно настроєних груп інтелігентів з республік Прибалтики». Автор висловлював підтримку робітникам, селянам, інтелігентам, які у своїх листах говорять, що «від такого Народного руху віє скоріше національною відокремленістю, ніж всебічним розвитком українців та інших народів, що населяють республіку» [241]. Так критика НРУ відбилася й у рубриці «Рядки з листів». «Мені здається, що ідея – організувати в республіці Народний рух – уже серйозна, вимагає обміркування. Кожному треба все зважити, а потім прийняти рішення. Бо вирішується доля перебудови, а значить, і наша доля. Читач Бондаренко запитував: «Чому ініціативна група така агресивна? Чи мені здається?» [184]. Друкувалися листи і розраховані на тих, хто читав Програму: «Головне – хто прийде в НРУ. Хороші програми, закони ще не є гарантією того, що вони служитимуть народові. Історія нашої країни це підтвердила» [184].

У період панівного становища Комуністичної партії справжній діалог з народом, не кажучи вже про публікації різних точок зору, не практикувався. Тому не дивно, що публікація проєкту програми Руху сприймалася як перемога над режимом, цензурою, а також наочно свідчила про зміни настроїв у суспільстві. «Незважаючи на зливу критики в республіканській пресі, організовані обласними осередками КПУ заходи, що мали на меті дискредитувати, продемонструвати неспроможність та шкідливість цілей і завдань НРУ, ідея його організації ставала дедалі більш популярною серед українства» [9, с. 38].

Втім відповідь Комуністичної партії не змусила себе довго чекати. Ідеологічний відділ розіслав розпорядження у трудові колективи щодо визнання програми хибною. Так на семінарі ректорів вищих навчальних

закладів УРСР розкритиковано доцільність створення Народного Руху України за перебудову і постановлено, що він орієнтує на «фетишизацію громадського об'єднання». Наприкінці було висунене рішення: «Учасники семінару ректорів республіки підтримують думки та оцінки, викладені в статті „Революційна перебудова – кровна справа народу” (газ. „Радянська Україна” від 18.02.89 р.) щодо проєкту програми „Руху”, виступи представників робітничого класу і трудової інтелігенції, що вважають недоцільним створення громадської організації „Народний Рух України за перебудову”» [169, с. 43].

Леонід Кравчук, як завідувач ідеологічного відділу у 1988–1990 р., ще на початку зародження Народного Руху України вбачав загрозу для Комуністичної партії, тому з його боку були здійснені багаторазові спроби запобігти його утворенню. Наприклад, група письменників І. Драч, Ю. Мушкетик, Д. Павличко, Б. Олійник та ін. були запрошені в ЦК Компартії України для бесіди. Однак доводи про недоцільність створення НРУ ініціаторів не переконали. У своїх виступах Леонід Кравчук звинувачував Рух у плагіаті законів Комуністичної партії та водночас говорив про вимоги, які не відповідають законам Радянського Союзу, вважав, що організація спрямована проти єдності держави, а її утворення може призвести до політичного банкрутства Радянського Союзу [169, с. 50–52].

Так у листі першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького до ЦК КПРС «Про протидію негативним тенденціям у роботі самодіяльних громадських об'єднань в Україні» від 17 лютого 1989 р. говорилося, що «люди засуджують політичний екстремізм і національний егоїзм» [169, с. 46]. «Телебачення, радіо оперативно підготували спеціальні передачі про збори письменників, було опубліковано кілька статей з аналізом обговорюваних на ній документів так званого Народного Руху України за перебудову. Населення республіки змогло переконатися в справжній меті цієї групи, побачити розбіжність підготовлених нею проєктів документів з

Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, рішеннями XIX Всесоюзної партійної конференції» [169, с. 46].

Тим часом в Україну прибув з візитом Михайло Горбачов, який 24 лютого зустрівся з групою письменників. 27 лютого 1989 року на каналі українського телебачення з метою проінформувати громадськість про ставлення Компартії до опублікованого проєкту Програми НРУ організовано політичну дискусію. В'ячеслав Брюховецький, Мирослав Попович, Іван Драч, Петро Осадчук, Веніамін Скора брали участь у публічних дискусіях із тодішнім секретарем ЦК КПУ Леонідом Кравчуком, котрого підтримували Іван Курас, заступник директора Інституту політичних досліджень при ЦК КПУ, академік, секретар відділу історії, філософії і права АН УРСР, і доктор історичних наук Рем Симоненко.

Іван Драч під час зустрічі оголосив основну мету Руху – вона полягала у сприянні Комуністичній партії на шляху до демократизації України, встановленні справжнього народовладдя. Не обійшов Іван Драч і головного опонента, вказавши про безпідставне звинувачення письменників у задумці створення альтернативної організації КПРС. Письменник слушно зазначив про публікацію Програми, яка побачила світ лише в «Літературній Україні». Втім решта газет, а також канали масової інформації обговорювали її [45]. Газети «Прапор комунізму», «Робітнича газета», за словами Миколи Жулинського, вели нищівну боротьбу з цією Програмою, незважаючи на те, що її не публікували і не вельми щедро цитували [78, с. 48]. Цей факт, на переконання І. Драча, свідчив про порушення елементарних правил демократичної дискусії [45]. Втім Рем Симоненко не побачив жодних порушень з боку преси. Однак В. Дончик на підтримку Івана Драча зразу ж поставив питання: «Вважаєте, що обговорення цих питань у засобах масової інформації було діловим і толерантним?» [45]. У ході дискусії Віталій Дончик знову повернувся до порушеної теми. Він навів цитати з газет про обговорення проєкту Програми, де лунали обвинувачення в розпалюванні міжнаціональних конфліктів, захопленні влади, зламів

існуючої системи тощо. У такий спосіб літературний критик В. Дончик наочно продемонстрував, що питання, поставлені партійними ідеологами, є наочним продовженням опублікованої інформації в республіканській пресі, а саме: у «Робітничій газеті», «Правді України», «Радянській Україні», «Прапорі комунізму», обласній – «Черкаській правді». Він професійно довів, що проєкт Програми навіть не читався [45].

Роман Купчинський на сторінках журналу «Сучасність» ще у січні 1988 році писав про боязливість редакторів, відповідальних працівників ЦК в Україні, ставлячи за приклад журнал «Огоньок»: «Віталій Коротич <...> друкує матеріали, які в Києві ще досі тільки кружляють у самвидаві, а у Львові за них мабуть арештовують» [121, с. 84]. Отже, очевидно, що ситуація зі свободою слова в Україні залишалася невтішною, спостерігалася передусім монополія на засоби масової інформації і жорсткий контроль з боку керівництва. Це були перші кроки свободи слова на українському телебаченні. З уст демократів лунали справедливі звинувачення, на які опоненти від влади не мали відповіді, оскільки не були підготовлені до таких сміливих заяв.

Слід сказати і про активність В. Брюховецького, який відразу ж підтримав колегу по цеху. Він поставив коректне і водночас професійне запитання щодо преси: «А чому ж тоді газети не друкують позитивні відгуки?» [45]. Взагалі літературна критика, у даному разі її представляли В. Дончик і В. Брюховецький, була професійна, аргументована. Одна з обов'язкових її умов – об'єктивність, а також аргументація, підтверджувана фактами. Критиками на даній зустрічі наочно продемонстровано перемогу науки над хибною ідеологією.

Лева частина дискусії стосувалася економічної складової. Доктор економічних наук Веніамін Сікора взяв на себе, ясна річ, відповідальність обстоювати економічний аспект Програми. Ідеолог Леонід Кравчук особисто в діалозі поставив питання В. Сікорі: «Що лежить в основі економічного суверенітету республіки? Чому автори проєкту взяли за основу економічний

романтизм? Чому ніде в проєкті ні слова не сказано про те, що для того, щоб краще жити, треба краще працювати» [45]. Саме Веніамін Сікора очолив розробку соціально-економічного розділу проєкту Програми. Прихильник децентралізації, констатував, що економічна ситуація в Україні вкрай важка, «республіка стоїть перед необхідністю виживання» [45]. Адміністративна централізована система позбавила республіки реальних прав, що почалося в 30-х роках ХХ ст. І хоча Л. Кравчук не вимагав подальшого обґрунтування, а перейшов відразу до наступної проблеми – власності землі.

Під час дискусії питання командно-адміністративної системи в економіці знову стало актуальним, коли розпочалося обговорення передачі землі в оренду. В. Сікора доводив, що командно-адміністративна система управління і контролю давно суперечить рівню розвитку економіки. Держава, як монопольний власник, відхиляла існування ринку землі. Веніамін Сікора зазначав, що основи законодавства будуть змінені тільки за пропозицією пленумів ЦК КПРС у Верховній Раді СРСР [45]. Веніамін Сікора показав обізнаність і глибокі знання не лише з економіки, а з правознавства, історії, політики. Як прибічник демократичних поглядів, говорив: «Рух має зовсім інші методи, ніж партія. Рух має наміри впливати на людей через формування громадської думки, вести просвітницьку роботу, щоб ідеї проникли в саму гущу мас. Рух – це антипод застою!» [45].

Утиски Руху були очевидними й не прихованими. Це свідчило про впевненість влади, про ще міцні її позиції. Іван Драч пригадував, що була дана «вказівка» всім партійним організаціям України переглянути телепередачу, щоб побачити позицію Компартії. Свою промову Леонід Кравчук побудував за звичним принципом критики опонентів. «Він коментував, громив цей Рух, цю програму, цих письменників, котрі брали участь у її створенні» [146].

Того ж дня, 27 лютого 1989 року, відбулося розширене засідання ради Львівської обласної організації УГС, де на порядок денний було винесено проєкт Програми Народного Руху України. Богдан Горинь констатував: «Я

дав коротку характеристику кількох важливих положень проєкту Програми, зробив акцент на неприйнятному для УГС визнанні Рухом „керівної й спрямовуючої сили КПРС”. „Звідси однозначний висновок: треба кожному членові УГС брати найактивнішу участь у формуванні осередків Руху і впливати на формування його ідеологічних засад та форм діяльності”» [45]. М. Горинь і В. Чорновіл також висловилися про неприйняття пункту про керівну роль партії. Втім говорили про підтримку створення самої організації – Народного Руху України.

Позитивний відгук проєкту Програми Руху за перебудову дав член УГС Я. Путько, запропонувавши розповсюдити у робітничих колективах, зібравши підписи на підтримку. Л. Чекальська, членкиня УГС, висловилася щодо підтримки Руху. Вона разом з Горохівським, членом УГС, зібрали триста дев’ятнадцять підписів і рекомендованим листом відправили в «Літературну Україну», а копію – у «Правду України». Богдан Горинь зазначив, що члени ради одногосно підтримали створення НРУ без керівної ролі партії [45].

В. Щербицький також наголошував на загрозі НРУ, який, на його думку, являв собою не тільки недоцільну організацію для влади, але й уособлював в собі «націоналістичні» угруповання у країни, а тобто ніс загрозу спокою громадянам УРСР. «Активізуються спроби створення в республіці так званого „Народного Руху України за перебудову” (НРУ) – широко розгалуженою, за задумом її ініціаторів, політичної структури, що ставить себе над партійними та радянськими органами. Небезпека організації НРУ підтверджується тим, що низка ворожих екстремістських угруповань, зокрема, „Українська Гельсінська спілка” (Львів), „Українська народно-демократична ліга” (Київ) оголосили відверто про своє входження в „рух”, намагаються об’єднати навколо нього формування антирадянського спрямування...» [169, с. 58]. Л. Кравук, як завідувач ідеологічним відділом, неодноразово зазначав про необхідність роз’яснення громадянам прямої

шкоди від «націоналістичних» організацій, їх загрозу спокою суспільства [169, с. 75–78].

Зокрема на В. Брюховецького, секретаря партійної організації Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, одного із основоположників ідеї створення Народного Руху, здійснювався тиск комісією партійного контролю при ЦК Компартії України із звинуваченням його у створенні опозиційної сили супротив комуністичної системи з попередженням про несумісність подібної діяльності і перебування його в партії. В ході бесіди Брюховецький двічі підкреслив думку, що припинити роботу зі створення Руху вони не можуть, оскільки люди повірили, про що свідчить велика кількість листів підтримки [169, с. 56–57].

Остаточне формування громадсько-політичної організації Народного Руху України за перебудову здійснилося 8–10 вересня 1989 року в місті Києві на Установчому з'їзді Народного Руху України за участю 1109 делегатів. З'їзд виявився багатонаціональним: українців було 944, росіян – 77, євреїв – 9, поляків – 6, білорусів – 6, вірменів – 2, корейців, греків, угорців, чехів, німців, естонців, кримських татар – по одній особі. Отже, серед делегатів були представники 13 національностей. Відомо, що понад 60 делегатів в анкетах забули вказати національність. «Ось, я не думаю, що це з ультра національних міркувань, не думаю, що в них були підстави законспірувати своє походження. Це, очевидно, неухважність. За статтю. Чоловіків – 1011, жінок – 98. За освітою – вищу освіту мають 800 чоловіків – 72 відсотки. Середня спеціальна освіта – 94 чоловіки. Незакінчена вища – 44 чоловіки, середня – 88 чоловік, незакінчена середня – 5 чоловік. Не вказано – 66. Початкова – 2 чоловіки. За родом занять. Робітників – 109 чоловік. Працівників сільського господарства – 16. Інженерів – 329. Студентів – 5. Працівників науки – 121, працівників культури – 104. Журналістів – 42. Медиків – 48. Юристів – 25. Працівників партійного і радянського апарату – 6. Священнослужителів – 3. Працівників освіти – 130. Архітектори – 2, товарознавців і бухгалтерів – 3, кооператорів – 6, акторів – 5, домогосподарка

– 1, прокурор – 1 і безробітних – 2. За партійністю – членів і кандидатів КПРС – 228 чоловік, 224 комуністи і 4 кандидати, членів ВЛКСМ – 24. За віком – до 30 років – 167 осіб. Середній вік учасників з'їзду – 42 роки» [9].

Установчим з'їздом закладався фундамент даної громадсько-політичної організації. Ця подія засвідчила про зріст політичної свідомості українського народу. Безумовно, країна потребувала кардинальних змін – соціальних, економічних, екологічних.

На з'їзді були розглянуті нагальні проблеми тогочасної України, а саме: економічна криза та шляхи її подолання, насамперед вимагання економічної незалежності республіки, збалансований розвиток усіх регіонів. У зв'язку з небажанням комуністичного керівництва вирішувати проблему Чорнобильської катастрофи, екологічна тема часто звучала у промовах доповідачів, також актуальними стали питання мови та культури тощо. Враховуючи ще й той факт, що письменники склали значну частину делегатів НРУ, вони наполягали на прийнятті Закону України «Про мови». Отже, при обговоренні Статуту та ухваленні Програми саме ці питання були магістральними. Екологія – 11 пунктів; економіка – 10 пунктів; національне питання, мова, культура – 8 пунктів.

Відкриття Установчого з'їзду Народного Руху України розпочав український письменник Олесь Гончар. Привітанням і подякою зазначав про важливість проведення з'їзду на рідній землі, на відміну від білоруських колег, які збиралися у Вільнюсі. Саме факт проведення з'їзду в Україні, у столиці Києві, свідчив «про наснагу українського народу боронити свої права, свою свободу, свою культуру, свою землю» [208]. У промові говорилося про необхідність розв'язання проблем культури й екології, про злам старої системи.

Одним з актуальних питань було вирішення екологічної загрози. Чорнобильська катастрофа стала найбільшою екологічною трагедією людства, втім комуністична влада виявляла тривалу бездіяльність. Олесь Гончар слушно зазначав: «Бюрократична централізація, відомча

сваволя, технічна непідготовленість, дегуманізація науки, відсутність гласності, відсутність реального суверенітету республіки, хіба не цим найперше пояснюється Чорнобиль?» [208]. Дане риторичне запитання носило передусім викривальний характер. Адже закрита політика комуністичної влади, відсутність гласності та спроби приховання страшної екологічної катастрофи свідчили не лише про порушення свободи людини, а й були злочинами проти її здоров'я.

Загальновідомо, що під час боротьби з аварією проводилися паради по всій країні і люди вперше почали дізнаватися про загрозу від служб масової інформації іноземних країн. Олесь Гончар під час доповіді звертав увагу на активне будівництво в Україні атомних електростанцій і закликав до проведення всенародного референдуму. «Я маю на увазі народний, всенародний референдум, який спитав би 50-мільйонну людність республіки, що вона думає про дальшу долю Чорнобиля і про всі ці нав'язуванні нам, розташовані у густонаселених пунктах АЕСи, що їх потайки збираються розширювати та нарощувати? Оскільки відомствам всі потурають, і в центрі, і в керівництві республіки, оскільки ніхто їх не береться отямити, то, може, якраз таке всенародне опитування, проведення, скажімо, за участю Руху, асоціації „Зелений світ” та інших громадських організацій, могло б виявити волю народу, всіх, хто живе й трудиться на нашій землі» [208]. Олесь Гончар, член Національної академії наук України, неодноразово у своїх творах акцентував увагу на екологічних проблемах і необхідності захисту навколишнього середовища. Його думка і слово мали силу передусім як відомого письменника. Дана тема знайшла відбиття по суті у доповіді Володимира Яворівського, який передусім апелював фактами. Звертав увагу про кількісні показники атомних і хімічних підприємств на території України й їх загрозу для нашого життя і довкілля. «На території України, яка складає 2,7 відсотка [території] Союзу сконцентровано понад 1000 шкідливих хімічних підприємств, що отруюють все живе навколо, а Україна використовує з їх продукції лише 7 відсотків. На території України працює

13 [атомних] енергоблоків, планується довести їх до 23-х. Під Львовом працює величезний завод по переробці ядерних відходів, атомні відходи...» [208].

Потребувало негайного розгляду й економічне питання, тому що визначає хід усіх процесів життєдіяльності суспільства. Для досягнення нових економічних реформ потрібен був закон про економічну самостійність республіки, оскільки з тотальним контролем Радянського Союзу, Україна потрапила в ресурсну кабалу, підприємства будувались із розрахунку залежності, знаходились на великій відстані одне від одного по всій території держави. Також для поліпшення життєдіяльності народу вкрай необхідно було упровадження нових форм господарювання, а саме легалізація приватної власності та створення умов для її конкурентоспроможності, що в Радянському Союзі вважалося проявом капіталізму, заперечувалося на ідеологічному рівні. «Марксова ідея побудови комуністичного суспільства довела свій цілковитий відрив від реального розвитку суспільства, тобто виявилась утопією», – так зазначав Левко Лук'яненко стосовно політики Радянського Союзу [131, с. 30].

Безперечно, економічне відродження України є невід'ємною частиною політичної системи. Радянська влада монополізувала та централізувала всі аспекти діяльності в країні. Враховуючи суттєву відсталість технічної бази Радянського Союзу від країн Центральної Європи, у найближчий час країна навіть не змогла би запозичити вже впроваджені технології. У зв'язку з цим на Установчому з'їзді постійно порушувалися економічні питання. Так Володимир Черняк виступив з темою «Економічна криза в республіці та шляхи її подолання», а Михайло Швайка – «Механізм республіканського госпрозрахунку». Володимир Черняк доповідав, що вихід із кризи можливий тільки на основі плюралізму – економічного, політичного й ідеологічного. «Ми бачимо, що нездійсненність політичної системи гальмує економічну реформу» [208]. Він слушно наголошував на тому, що країна потребувала нових реформ і тільки змінивши правову систему можливо було рішуче

рухатися в майбутнє. «Однопартійність – історичний нонсенс нашої країни» [208].

Народний депутат СРСР В. Черняк причиною кризового економічного становища України назвав одержавлення комуністичною владою всіх аспектів у країні. Наголошував, що Україна повинна вирватись зі сталінської моделі. Виходом із кризової ситуації вбачав упровадження плюралізму: ідеологічного, політичного, економічного з різними формами власності – з приватною, індивідуальною, державною, кооперативною, муніципальною. Говорив про введення багатопартійності в Україні, а також наголошував на необхідності прийняття закону про землю, який передбачав би радикальну земельну реформу, передачу землі тим, хто її обробляє; закону про державне підприємство, який повинен розкріпачити державний сектор (питома вага державної власності – не більше 50 %); закону про економічну самостійність республіки, проголошення її зоною вільного ринку (від вільних зон, вільного ринку – до вільної України) [208].

М. Швайка запропонував дати повну свободу народу для вирішення економічних питань. Наголошував на необхідності реформи цін, оскільки в Україні ціни занижені. Також виступав за власну банківську систему, власні гроші, власну кредитну систему. На його думку, правління позичковим фондом і справою створення кредитних ресурсів і капіталу повинні бути в руках народу. Щодо аграрного питання М. Швайка був поборником передачі землі селянам. Стверджував, що український народ повинен звільнитись від політичної й економічної залежності центру. У доповіді переконував, що адміністративна система в Україні, яка націлена на єдину систему управління з єдиною державною власністю, діє за допомогою диктату. Перехід в усіх сферах життя від різноманітності до одноманітності завдав такої шкоди, яка значно більша від Чорнобилю [208].

Невід'ємною частиною плюралізму та свободи людини є дотримання її законних прав, забезпечення демократичних стандартів, таких як загальна декларація з прав людини та міжнародних пактів про економічні, громадські,

культурні і політичні права та офіційне їх закріплення не на словах, а в законному порядку. Як зауважив Михайло Горинь, людина в радянському суспільстві стала рабом, втративши свої політичні права. «Мати свободу думки, слова, переконань, совісті, тайну переписки, особисту недоторканість, право на отримання і поширення інформації незалежно від кордонів, право на утворення асоціацій, профспілок, приватних шкіл, право на зібрання, демонстрації і мітинги, страйки, право вибору місця проживання, виїзду з країни і повернення до неї» [208]. Левко Лук'яненко констатував, що мотив національного визволення був присутній весь час, проте тільки в 1989–1991 роках боротьба за демократизацію переростає в боротьбу за самостійну Україну і він стає головним [129].

Втім реалізація поставлених питань можлива була лише за умов формування чіткої ідеологічної платформи, визначення завдань та цілей проведення реформ оновленої України. Професор Григорій Гончарук пише, що однією з причин успішного функціонування політичної партії є органічний зв'язок традиційних, національних ідей народу та її програмних цілей. «Саме споконвічні сподівання спільноти, відображені у життєздатних політичних платформах, є духовними джерелами партії. Такими прагненнями українського народу були: незалежність, демократичність, добробут» [43, с. 12]. Так, основною метою Народного Руху України стало створення вільної незалежної демократичної України. Левко Лук'яненко, один з лідерів відродження державності, говорив: «Чому незалежність України видається якоюсь химерною чи екстремістською ідеєю? Та це нормальна ідея, звичайнісіньке наше право – як українців, як організму, як нації – повинні пропагувати чисто і прямо цю національну ідею» [208]. Народний Рух України, як осередок української інтелігенції, повинен був стати каталізатором боротьби за національне відродження країни, підняття національної свідомості і українського духу. Хоча спочатку ця ідея не знайшла значної підтримки, багатьом вона виявлялася нездійсненою мрією. Ю. Діденко слушно зазначив: «Але правда і те, що повновартісної незалежної

батьківщини учасники з'їзду собі не уявляли. Можна назвати лише Левка Лук'яненка та В'ячеслава Чорновола, які зазначили природне право українського народу на власну незалежність, яка не завадить російському народові та іншим народам» [66, с. 26].

Так В. Яворівський на Установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову, акцентуючи увагу на спільних зусиллях населення України в боротьбі за створення нової сильної, вільної, демократичної України писав: «Після вічної мерзлоти, застою і стагнації тільки Рух. Як виклик економічній, політичній, духовній, національній атрофії українського суспільства, в якому разом з нами задихаються мільйони росіян, євреїв, угорців, поляків, білорусів, молдован, гагаузів, греків, кримських татар, болгар, німців, вірмен.... Нам просто нічого ділити в нашому спільному домі. Нічого, крім спільних наших бід і смутків. Відроджена, демократична, духовно багата, економічно розвинена, екологічно чиста Україна їм потрібна так само, як і нам. І ніхто нас не спровокує на ворожнечу, бо вирішити все це ми зможемо лише разом. Для України ми всі однакові» [208]. У такий спосіб Рух об'єднав багато національностей провідною ідеєю демократизації і незалежності країни. Іван Драч слушно зазначав, що навчились говорити «Ганьба!», навчились говорити «Слава», а тепер вміємо говорити «Єдність!» [208].

Виступ В. Яворівського здебільшого має імпульсивний характер. «Кажуть, що ми сепаратисти. А яким нам бути, коли нас століттями пропускали крізь сепаратор, з кожного покоління відбираючи вершки для Петербурга і Варшави, для Відня і Москви? Тим, які залишалися дома, було легше від того, що ними керують все-таки свої – Розумовські чи Безбородьки, Ворошилови чи Брежнєви» [208]. Звинувачуючи старе правління Радянського Союзу, акцентував на силі волі і духу нашого народу, він натякав на позицію Москви до України: «Кажуть, що ми самостійники. І то правда. Вистояли під татаро-монголами і турками, під поляками, вистояли в 33-му і в 37-му, вистояли під фашизмом, вистояли під чорнобильською блискавкою. Що нам іще! Вистоїмо!» [208]. Згодом Компартія зазначила, що

весь пафос промови В. Яворівського мав знущально-викривальний характер, спрямований проти всіх історичних і теперішніх лідерів, які продали «нашу землю, воду, нас усіх гамузом і майбутнє наших дітей» [208].

Більш поміркований Іван Драч виступив з доповіддю «Україна за сімдесят два роки», говорячи про тяжку долю українського народу, та про сплячку української боротьби за свою землю: «Я так її, я так люблю, мою Україну убогу, що проклену святого Бога, за неї душу погублю» [208].

У доповіді «Права людини, права народу, права нації» Михайло Горинь критикував комуністичну владу за їх дії і політику знущання над Україною: «Були голод, терор проти українського народу, зараз – мікрорепресії. „Машина репресій працює в чверть сили, але завтра може бути пущена на повний хід”. Вовки ніколи не стануть ягнятами. 4 роки перебудови не перетворили Україну на суверенну державу» [208]. Михайло Горинь вказав на маріонетку систему інформації, яка була суворо контрольована. «Беззаконня освячують засоби масової інформації, які знаходяться в руках партії. Партократія відводить їм роль дубинки, якою глушить окремих активістів чи цілі організації» [208].

У заяві ідеологічного відділу КПУ зазначалося: «Зрозуміла боротьба за відродження. На Україні відроджується непідконтрольна влада (Рух), а в Польщі „Солідарність” уже контролює владу» [169, с. 114].

В'ячеслав Чорновіл патріотичною промовою нарікав за запізню діяльність супротиву. На його думку, комуністична влада вже удосконалила пропагандистську війну проти національних сил: «Нам допомогли запізнитися рівно на рік, який може виявитись фатальним для долі нашого народу. „Партійна кляса” за цей час опанувала перебудовною термінологією і перегрупувала свої сили. Стверджував, що ідею народних фронтів несли Гельсінська спілка, і ці ідеї зараз зустрічаються у програмі Руху» [208].

Дмитро Павличко побудував промову на критиці проросійських організацій на території України, а саме акцентував на перебудові СРСР у справжнє об'єднання незалежних держав, об'єднаних волею народів

«Хочемо незалежності України, хочемо мати не паперову, а справжню державність, суверенність» [208].

З'їзд обрав раду представників, прийняв Статут і Програму Народного Руху України за перебудову. Проголошено створення нової громадсько-політичної організації, сформовані її керівні органи. Головою обрали поета І. Драча, його заступником – народного депутата СРСР С. Конєва, керівником постійного робочого органу (секретаріату) затверджений один із лідерів Української Гельсінської спілки М. Горинь. Заснований друкований орган НРУ «Народна газета».

Делегат Установчого з'їзду Народного Руху України Володимир Василенко зазначав: «З огляду на об'єктивні і суб'єктивні фактори перша програма Руху не ставила прямої і беззастережної вимоги виходу України із складу СРСР, проголошення її незалежної державності та повномасштабної участі у міжнародному спілкуванні. Проте в цьому документі було закладено вимоги, послідовна реалізація яких мала неминуче привести до дезінтеграції СРСР, відновлення і розбудови національної державності України на основі загальнолюдських і європейських демократичних цінностей» [30].

При керівних органах НРУ створена група народних депутатів СРСР. Прийнято 13 резолюцій, зокрема «Про майбутні вибори в республіці», «Про економічну самостійність Української РСР», «Про проєкт заходів про мови», «Про екологічну обстановку на Україні», «Про святкування 50-річчя возз'єднання Західної України з Української РСР», «Про національну символіку», «Про переслідування церков», «Про визволення політв'язнів» та ін. Схвалено кілька відозв – до народу Української РСР; до робітників і селян України, до російського населення України, до українців, що проживають за межами України, до армії, міліції, КДБ та ін. Підтримана відозва до М. Горбачова групи народних депутатів СРСР «Про політичну ситуацію на Україні» [169, с. 127].

Уже 16 вересня 1989 р. на Республіканському стадіоні в Києві влада зібрала загальноміській чисельний мітинг «В інтернаціональній єдності і згуртованості – успіх перебудови». Учасників забезпечили червоними і прапорами союзних республік, а також транспарантами «Хай живе СРСР!», «Не дамо відступити від ленінських принципів соціалізму», «Кияни! Рішуче виступайте проти міжнаціональної ворожнечі!», «Перебудова і безвідповідальність – несумісні!», «Краще працювати – краще жити!». Виступаючі кидали звинувачення у бік НРУ щодо розповсюдження наклепу на партію, говорили, що Рухом «принижується чи просто заперечується її роль як політичного авангарду», лунали обурення з приводу проведення Установчого з'їзду Руху, де з трибуни звучали заклики щодо об'єднання національних сил у боротьбі проти КПРС, радянської влади і соціалізму. Однак магістральною темою стало питання загрози з боку націоналістів. «Ми говоримо „ні” спробам розколоти суспільство. Наша підтримка цілком на боці партійної програми перебудови. Ми проти спроб направляти країну на шлях національної ворожнечі й ізоляції один від одного» [32]. Доповідачі закидали діячам НРУ про їхні політичні амбіції, претензії на владу, спекуляції на труднощах перебудови, руйнуванні цілісності країни. З посиленням на Установчій з'їзді говорилося, що «зловісні сили, прикриваючись назвою Рух, іменем народу, перебудовною фразеологією, затіяли підступну гру. Там, на так званих народних зборах, де тільки один з десяти делегатів представляв робітників і селян, а самі делегати по суті не вибиралися, а призначалися, куди, запросивши, не впустили навіть нашого прославленого земляка, космонавта, двічі Героя Радянського Союзу Павла Романовича Поповича, рухівці повністю розкрили свій „демократизм”. Вони не допустили на з'їзд представників робочого класу, вибраних у трудових колективах Кіровоградщини, Сумщини, Чернігівщини, кореспондента газети „Правда України”, позбавили права роботи на ньому республіканське телебачення» [32]. Особливо дратувала владу національна символіка.

У день проведення мітингу «Правда України» опублікувала статтю «Куди рухається „Рух”», де в критично-пропагандистському тоні, зневажливо охарактеризовано Установчий з’їзд НРУ, який названо як антирадянський і антисоціалістичний. Як зазначала сама газета, що їхнього кореспондента не пустили на з’їзд, повноцінного аналізу виступів так зроблено і не було [79]. Автори звертали увагу на склад делегатів, дорікаючи на малочисельності робітників (109 осіб) і селян (16 осіб). Виділили виступ Л. Лук’яненка, який «особливо лютував», висловлюючи антирадянські погляди [151]. Позбавлена аргументів публікація демонструвала безсилля влади.

Отже, радянська політика зазнала краху: економічне, політичне, соціальне становище республік Радянського Союзу значною мірою відставало від прогресивних країн Європи. УРСР не була винятком, навпаки Україна, перебуваючи у безпосередній близькості до центру, зазнала найзначніші втрати. Країні необхідні були нові реформи в усіх сферах життєдіяльності, зокрема економічній, вирішення проблеми мови і права, соціальної справедливості – все це конче потребувало нових ідей і реформ, але найбільшою проблемою ставало розв’язання екологічного питання, а саме – вирішення питання наслідків Чорнобильської катастрофи. Зазначені позиції знайшли висвітлення й обговорення в діяльності Народного Руху України. Він виступає як прояв народної свідомості і контролю влади у процесах перебудови, як соціальний гарант революційного оновлення суспільства.

2.2. Ідеологічні засади Народного Руху України

Ідейно-концептуальна база організації, партії – динамічна категорія, оскільки еволюціонує в просторі і часі й залежить від багатьох різномірних внутрішніх і зовнішніх чинників. Вона передусім відбивається у програмних

документах, виступах на з'їздах, в інтерв'ю лідерів, у безпосередньо практичних діях тощо. У залежності від політичних та соціокультурних чинників змінюються партійні задачі. Так, у проєкті Програми НРУ за перебудову значилося – це нова форма блоку комуністів і безпартійних, це рух за подальше соціалістичне оновлення в усіх сферах державного, громадського та господарського життя Української Радянської Соціалістичної Республіки. «НРУ діє заради гуманізму, миру, прогресу. НРУ є невід'ємною єднальною ланкою між перебудовними ідеями Комуністичної партії та ініціативою найширших народних мас» [169, с. 24]. Втім у подальшому відбудеться відмова від визнання керівної ролі Компартії.

І саме Народний Рух України невдовзі став вагомою політичною силою у боротьбі з комуністичною владою. Вже 8 березня 1990 року в газеті «Літературна Україна» було опубліковано звернення «До членів Руху та до всіх громадян України», що підписали одні з провідних діячів організації. У заяві зазначалося: «КПРС далі претендує на монопольне становище, намагається зберегти за собою керівну роль в економічному й національно-державному житті народів СРСР» [71]. Це був виступ проти диктату однієї партії, яка є основою командно-адміністративної системи. КПРС звинувачували у «великодержавній спрямованості» та вказували на те, що «доки існуватиме єдина партія з єдиним центром для всіх народів СРСР, доти існуватиме національне, соціальне й духовне пригноблення» [71].

Володимир Василенко зазначав, що з моменту зародження, розвитку та організаційного оформлення Руху головна триєдина мета його діяльності полягала у припиненні процесу руйнації України, створенні передумов для виходу України з Союзу РСР та відновленні її незалежності мирним парламентським шляхом. Посилаючись на програмні документи, він констатував, що перша програма Руху, ухвалена у вересні 1989 р., визначила головною метою його діяльності «відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і створення суверенної української держави, яка будуватиме

свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі Союзного Договору», а одним з основних напрямів є «наповнення суверенітету Української РСР реальним змістом шляхом радикальних перетворень у Радянській федерації» (частина 2, 4 розділу «Принципи, цілі, напрями, і способи діяльності Народного Руху України за перебудову») [30].

У 2018 році журнал «Українська культура» надрукував статтю філософа Сергія Кримського «Нації виходять з кризи завдяки культурі, релігії, ідеї державності» [117]. Ці, до речі, основоположні категорії стали провідними в діяльності НРУ. Наприкінці 80-х – у 90-х роках ХХ ст. Рух став ядром національної ідеї в країні, ініціатором проголошення вільної, незалежної, демократичної України. Віталій Дончик так роз'яснював ідеологічну програму Руху: «Те, що називається ідеологією Руху, ми спеціально і не розробляли. Вона, гучно кажучи, жила в нас у серцях і до вересня 1989 року. Україна – вільна, демократична, багата й заможна, цивілізована, самобутня, знана в Європі та світі й державно незалежна, самостійна – ця ідеологічна „програма”» [70, с. 138].

У понятті «національна ідея» відбиваються важливі складові демократичної країни – національні інтереси, свобода слова, гласність, державність, патріотизм тощо. Григорій Гончарук і Олена Шановська у монографії «Національна ідея і Народний рух України» пишуть, що ідея політичної самостійності України була висвітлена ще в далекому 1900 році письменником, поетом, громадським і політичним діячем Іваном Франком у праці «Поза межами можливого» (1900), в якій визначено певні умови для «здвигнення нашої національної будови в усій її цілісності» [44, с. 24]. Микола Томенко, вивчаючи формування національної ідеї, зазначив: «Класичним визначенням національної ідеї є інтерпретація цього поняття як акумулятора прогресивних національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей, рушій національного прогресу, основи національно-визвольних рухів, національної самоідентифікації тощо. Національна ідея становить

платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості» [207].

Науковець Олександр Пухкал, досліджуючи феномен національної ідеї, пише, що сьогодні у світі найпоширенішими міркуваннями щодо визначення «національної ідеї» є:

- чітко сформульований спільний інтерес абсолютної більшості громадян, котрий об'єднує їх на шляху до спільної мети;
- фундаментальна ідея, за допомогою якої досягається єдність дій різних соціальних груп;
- інтегративний чинник суспільного життя країни;
- спільна мета та довгострокова стратегія розвитку суспільства;
- духовний орієнтир суспільного життя;
- конкретна прагматична мета;
- відповідь – чим нація була, чим вона є та чим вона хоче бути в майбутньому;
- масові шановані в суспільстві цінності та пріоритети, що є частиною характерних рис, ментальності нації;
- гласний договір між громадянином і державою про взаємні обов'язки та гарантії, принципи особистого та суспільного життя тощо [174, с. 119].

Країна, що не має національної ідеї не може утворити власної держави. Перед демократичними силами стояло важке завдання – розробити стратегію розвитку національної держави на ґрунті відшліфованої тоталітарної системи, яка десятиліттями кувала слова-штампи, що носили вкрай негативний характер. Одним з таких понять було «націоналізм», яке часто вживалося з прикметником «буржуазний». І будь-який прояв національної свідомості вважався ворожим актом проти «титової» нації – російської. Петро Кононенко, досліджуючи поняття «нація», «національна ідея», писав, що достатньо ознайомитися з радянськими словниками, довідниками, енциклопедіями, то постає картина абсурду: національну проблему трактували як неіснуючу або й ворожу, чи вже розв'язану в дусі створення

«єдиної спільності людей – радянського народу» [107]. Простежимо смисловий бік понять «нація», «національне питання» в енциклопедіях та словниках у різні часи історії СРСР.

У Короткому філософському словнику 1951 р у статті «Нація» написано: «Найбільшу роль у піднесенні господарства і культури раніше відсталих націй зіграла керівна допомога російського народу, що є найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу, і заслужив загальне визнання як керівної сили нашої країни [149, с. 328]. Так на офіційному рівні визнавався пріоритет російської нації, а разом з тим і російської мови. Утиски української мови супроводжувалися підняттям статусу російської. У Філософському словнику 1963 р. у статті «Національне питання» засуджувалося «підпорядкування одних націй іншими», що панує у буржуазному світі. Зазначалося, що Жовтнева соціалістична революція показала шлях повної ліквідації національного гніту, налагодження дружби народів. Говорячи про правову рівність, братську взаємну допомогу, укладачі наголошують на допомозі «великого російського народу» [148, с. 299–300].

Мирослав Попович зазначав, що практично в 1960–70-х роках зазнає відкритої ревізії марксистська теза про економічні основи виникнення й існування націй, набуває поширення «теорія етногенезу» [165, с. 340]. Академік констатує, що формально «всі» погоджувалися, що націю «формує» ринок, але визнавалось також, що певна єдність і цілісність передувала нації, і цю єдність просто називали іншим словом – «народність» [165, с. 341]. У Філософському енциклопедичному словнику 1983 р. у публікації «Національне питання» Г. Старушенко робить акценти вже не на російській нації, а на спільноті – «радянський народ» [194]. С. Калтахчян у статті «Нація» вказаної праці, продовжуючи концепцію попередньої публікації, пише, що у процесі будівництва соціалізму нація перетворюється в соціалістичну за своєю економічною основою, класовою структурою і духовно; соціалістична нація – нова соціальна спільність людей, що виросла

з нації або народності капіталістичного суспільства в процесі ліквідації капіталізму і перемоги соціалізму [99]. Тобто в СРСР створився міцний ідеологічно-пропагандистський ґрунт, де не було місця національній ідеї. Демократичні сили України фактично вступили в боротьбу з системою пропаганди, що зосередилася передусім в Академіях і Інститутах СРСР. «Націоналізмом лякали й таврували. Навіть у системі освіти, в науці та культурі», – зазначає П. Кононенко [107, с. 260].

На XIX партконференції КПРС (28 червня – 1 липня 1988 р.) наголошувалось на тому, що реформа політичної системи радянського суспільства – справа кожного громадянина. Зокрема Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов вказував, що завдання перебудови не будуть виконані, якщо політична система залишиться непорушною [135, с. 40]. Втім сама тоталітарна влада була не готова до змін. Передусім комуністична партія звикла відмежовувати народ від себе. З самого початку співпраці демократичних сил з радянською владою прихильники зміни старого устрою, впровадження гласності і плюралізму, акцентували увагу на співпраці з народом. Михайло Горинь заявляв: «Нема в цьому нічого поганого, нема в тому нічого протизаконного. Є вимога людей у різних місцях вислуховувати думки, які торкаються існування нашого народу. Стоїмо перед катастрофою, а відстоюємо дрібні партійні інтереси. <...> Давайте будемо працювати не без народу, не проти народу, а разом з народом, і це не буде перешкодою, а нам допомогою» [197, с. 22].

Комуністична влада вкрай агресивно ставилася до патріотичних сил у республіках СРСР. Альгімантас Чекуоліс, на той час ще член Компартії Литви, активний діяч Саюдісу, у квітні 1989 р. на шпальтах литовського видання за перебудову «Согласіє» надрукував публікацію «Монологи», де виступив з критикою системи, доводячи її лицемірство: «Кидаючи прибалтійцям звинувачення в націоналізмі, ніхто поки не спромігся конкретно пояснити, що під цим розуміється. Литовці претендують на чужі території? Вимагають для своєї мови рівних прав у Мінську або Ростові?

Виселяють недавно прибулих людей інших національностей? Або просто прагнуть до збереження Литви і литовців?» [232]. Саме звинувачення в «буржуазному націоналізмі» стосувалося демократичних сил України, що почали підіймати національну культуру, говорити про національну символіку, вивчати історію свого народу. Адже визнання національної ідеї як пріоритетної – стало магістральним для всіх діячів НРУ.

У тих складних умовах, у яких опинилася держава, вкрай необхідно консолідувати народ навколо національної ідеї, закласти у свідомості громадян, що без неї не можна збудувати незалежну Україну. Саме національна ідея є фундаментом соборності, запорукою економічної, політичної стабільності держави й її територіальної цілісності. Тому радянська влада протягом десятиліть придушувала будь-який прояв національної ідеї.

Український громадський та політичний діяч Левко Лук'яненко писав: «Національна ідея – це свідоме утвердження нації у всіх проявах її етнічної сутності...» [130, с. 50]. Політик акцентував увагу на важливість розуміння факту ідеї: «Українська ідея – це осмислене українство. А тому коли українка, білячи хату, робить це того, що так робила її мати, баба, прабаба, то вона утверджує українство (етнос) способом продовження звичаю. Коли вона білить хату, щоб білими стінами сказати всякому перехожому, що в цій хаті живуть українці, то вона утверджує українську ідею» [130, с. 50].

Велику увагу цьому питанню приділяв Дмитро Павличко, який характеризував національну ідею як процес еволюції національної свідомості й освіченості нації. «Національна ідея – це творець, захисник, відновлювач і будівничий державності народу, його дух свободи, вищий рівень самоусвідомлення, ознака інтелектуальної зрілості, його здатність впливати на формування позитивного для себе політичного міжнародного клімату» [153, с. 19]. В'ячеслав Чорновіл вважав, що Україна, як всі чи майже всі європейські держави, повинна будуватися на базі корінної нації, її історії, її

мови, бо це духовність народу. «Національна ідея – це значить будувати державу на базі корінної нації, корінною нацією є Українська нація...» [31].

Отже, об'єднання нації важливе і складне завдання для кожної держави. Консолідування країни навколо корінної нації і створення сприятливих умов для проживання інших національностей – важливий фактор для створення стабільної держави. Дмитро Павличко слушно зазначив, що саме Народний Рух України мав у собі необхідні для держави риси і його сила виявилась у загальнонародному характері. Він висловив переконання, що Рух у своїх документах синтезував ідею державності з моральними й демократичними загальнолюдськими вартостями, виступив за свободу не тільки корінної нації, а й усіх етнічних меншостей, які мають політично єднатися з провідним етносом держави» [153].

Мирослав Попович зазначав: «Основною засадою розвитку української держави є культурна консолідація України, визначення тих культурних горизонтів, які тільки і спроможні „формувати націю”. „Формування нації” переважно розуміється як охоплення всього населення, принаймні її етнічно-української більшості, політично-патріотичною державницькою ідеєю» [165, с. 258]. Культурна консолідація включала відновлення історичної пам'яті, формування конфесійної культури, захист української мови на державному рівні.

Комуністична влада створила систему ідеологічних номенклатур, шаблонів щодо насадження тоталітарної ідеології з ключовими її словами: «комунізм», «ленінізм», «соціалізм», «Комуністична партія», «радянський народ», «дружба народів» тощо. Цікава думка Оксани Калиновської у публікації «Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років ХХ ст.», де авторка порушує проблему ритуалізації мовної поведінки в комуністичному суспільстві та на основі аналізу текстів партійних документів розглядає мовні засоби, що сприяють ритуалізації політичного дискурсу тоталітарної доби [98]. Спираючись на дану теорію, можна говорити, що через постійне повторення слів, які відбивають мовний дискурс

системи, створювалися численні стереотипи у населення республіки. О. Калиновська зазначає, що повтор у структурі українського радянського політичного дискурсу є не лише стилістичною і структурною одиницею, а й засобом постійного, регулярного емоційного нагнітання, збудження й навіювання необхідних владі ідей, засобом, в якому реалізовується основна прагматична ціль – тотальний вплив на масову свідомість з метою змінити її [98, с. 13]. Дослідниця В. Сліпецька слушно називає «лукавим» мовлення, створене радянською пропагандою [191, с. 233]. Мова виступала як інструмент тоталітарно-ідеологічної машини, як засіб дезінформації і пропаганди. «Такі словесні штампи керували поведінкою й мовленнєвою насамперед. Маємо феномен, коли за допомогою мови у сфері ідеології творився міф, утопічний світ, що не накладався на реальність» [191, с. 234].

Велику роль у формуванні ідеології грали радянські лозунги. Лариса Масенко зазначає, що у гаслах, лозунгах, наборі канонічних фраз утілено концепт єдності всього радянського народу [134, с. 38]. «Та найпоширенішим був лозунг „Народ і партія єдині”. Популярне гасло, проте, не відповідало реальному станові речей, а фальсифікувало поняття єдності, бо за ним стояла реальна підпорядкованість народу панівній групі. Цю схему відносин партії та народу особливо виразно унаочнювала норма проведення радянських свят і урочистостей, пов’язаних із черговими з’їздами КПРС, коли повз трибуну, на яку підіймалося партійне керівництво, мусили пройти вишикувані в колони маси людей, щоб продемонструвати свою безумовну підтримку політики КПРС» [134, с. 38].

Поступово комуністична ідеологія поступається «імперсько-російській, «великодержавно-патріотичній ідеології» (підкреслюючи висловлювання Мирослава Поповича), що передусім простежується у мовному питанні. Тому і проблема статусу української мови стає пріоритетним завданням.

Мова – один з вагомих факторів єдності країни. Вона є невід’ємною ознакою народу і відокремлює етнос від інших етносів. Григорій Півторак зазначав: «Український народ і його мова мають давні історичні корені.

Етнографічні й діалектні риси українців формувалися протягом багатьох віків проте національна мова – це не тільки спільна для всієї нації літературна мова, відшліфована майстрами художнього слова, але й мова народна, відмінна в різних діалектних ареалах» [159, с 5].

Специфіка радянської політичної комунікації передбачала необхідність насаджувати єдину «народної мови, всесоюзної мови єднання», а тому і відбувалось тотальне впровадження російської мови на всіх підконтрольних територіях, що відбувалося під гаслами «інтернаціонального зближення мов». Прийняття закону про надання українській мові статусу державної – стало невідкладним завданням для громадськості.

Слід зазначити, що у 1980-х роках становище української мови значно погіршилося. Асиміляція, десятиліттями насадження чужинської культури – всі ці процеси були спрямовані на позбавлення місця у світовій культурі. І хоча у статті 36 Конституції СРСР говорилося про можливість користуватися рідною мовою в усіх сферах суспільного життя, втім з роками це набуло відверто декларативного характеру. Комуністична партія дотримувалася принципу «національно-російської двомовності», всіляко намагалася зробити українську мову неprestижною, безперспективною. Для цього звужувалася сфера застосування української мови у засобах масової інформації: періодиці, на телебаченні, радіо; зменшувалася кількість україномовних видань і шкіл, знижувався рівень викладання її в школах.

Мовне питання завжди було резонансним у Радянському Союзі. Комуністична партія неодноразово використовувала мову як предмет посягань націоналістично налаштованих активістів на права і свободи інакомовних, виступаючи гарантом забезпечення цих саме прав. Лариса Масенко пише: «Радянський тоталітарний дискурс був сформований на базі російської мови, що виконувала у СРСР, як і в колишній самодержавній Росії, інтегральну роль мови загальноімперської комунікації» [134, с. 13].

Наприкінці 1980-х років уже не саджали за вільнодумство, тим паче прихильники надання українській мові статусу державної оперували передусім фактами, а не декламованими заявами в манері комуністичної пропаганди. Водночас гуманітарна політика Москви щодо національних культур у республіках демонструвала свою «лояльність». Мирослав Попович «До 70-річчя Івана Дзюби» з посиланням на ювіляра писав, що національна культура являє собою цілісність. «Культура – це не книгозбірні і не полиці з кіноплівками, а це все те, що реально читають, слухають, сприймають, переживають одиниці і мільйони, кожен і всі. І саме ця культура є цілісним явищем на кожному етапі історії» [165, с. 258]. Владою все робилося для того, щоб національні культури мали поступатися російській. Особливий акцент робився на масову культуру, зокрема телебачення, кінематограф, радіо, естраду тощо. Саме завдяки маскульту вдавалося владі досягати потрібного їй маніпулятивного впливу на аудиторію. Телебачення з самої появи стало одним із знарядь русифікації населення. Керівництвом застосовувалися спеціальні стратегії для показу меншовартості національних культур порівняно з російською. Зазвичай російську презентували як «високу міську культуру» з когортою видатних композиторів, режисерів, художників, співаків, письменників тощо. Національні культури – це культури виключно сільські, провінційні.

У 1980-х роках національна інтелігенція почала відкрито говорити і наводити факти щодо утисків української мови. В червні 1986 р. відбувся з'їзд Спілки письменників України. Особливу активність щодо захисту національних інтересів виявляли В. Козаченко, О. Левада, Ю. Мушкетик, І. Драч, В. Дрозд, О. Підсуха, Р. Лубківський та інші. У червні 1987 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України, що проходив під гаслом «Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих».

До свята рідної мови в Харкові 8 грудня 1988 року відбулася конференція, присвячена проблемам функціонування української мови, за

участю широкої громадськості міста та області. Учасники, наводячи приклади репресивних заходів витіснення української мови, постановили: «Підтримати вимогу Спілки письменників та широкої громадськості України прийняти Закон УРСР про надання українській мові статусу єдиної державної мови Української РСР при проголошенні та права культурно-національної автономії усім національностям, що проживають на території УРСР» [88, с. 107].

Важливим кроком щодо припинення політики русифікації, пробудження національної свідомості стало відновлення видання у серпні 1987 року літературно-художнього і суспільно-політичного журналу «Український вісник». Василь Деревінський зазначає: «Відновлений зусиллями В'ячеслава Чорновола „Український вісник” став одним із перших легальних пресових часописів і рупором незалежної громадської думки в Україні. Він дав потрібне суспільству правдиве не підцензурне слово, повертав імена й творчість заборонених авторів» [50, с. 192]. Рубрики журналу були спрямовані на висвітлення надбань попередніх епох, що мало значення як для відновлення історичної пам'яті, так і для висвітлення актуальних питань сучасності. На сторінках журналу почала формуватися й ідеологічна база, що знайшла подальший розвиток у програмних документах Народного Руху України. Вагоме місце належало питанню про мову, яке звучало вже в першому номері журналу.

У рубриці «Документи історії» редколегією журналу було надруковано «Постанову ВУЦВК та РНК УРСР „Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури” від 6 липня 1927». Спираючись на історичний документ, редакційна колегія у такий спосіб готувала читачів до необхідності зміни статусу української мови. У передмові до «Постанови» зазначалося: «Звичайно, відновивши права української мови як державної мови республіки, треба буде потурбуватися і про забезпечення рідною мовою у внутрішніх офіційних зносинах у місцевостях, населених переважно угорцями, румунами, греками, гагаузами,

болгарами, в російських селах та ін. Зараз у внутрішніх офіційних зносинах всіх цих національностей переважає російська мова» [166]. Звернення до важливих історичних фактів давало можливість розкривати нагальні проблеми сучасності. В опублікованому документі зазначалося: «В усіх державних установах, підприємствах, як республіканських, так і місцевих, як і загальносоюзного значення на території УСРР, за винятком тих, що обслуговують виключно потреби меншостей, внутрішнє діловодство та рахівництво належить провадити українською мовою» [166].

Зважаючи на значення мовного питання, воно знайшло висвітлення в наступному номері журналу в рубриці «Публіцистика і наука». Автором статті «Щодо щасливих літ „українізації”», П. Одою, зазначалося: «Відомо, що 1926 р. було звільнено з керівних посад 117 чоловік за незнання української мови. <...> Так воно і повинно виглядати в демократичній державі» [150, с. 218]. До такого висновку автор доходить, посилаючись на Постанову ВУЦВК та РНК УРСР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату», де мова йшла про «будування української культури, культури українською мовою, що є більшістю всього трудящого населення України». Далі П. Ода констатує, що Постанова 1927 р. про подальше сприяння розвитку української мови – виглядає як ідилічна картина [150, с. 218]. До речі, В'ячеславу Чорноволу, як відповідальному редактору журналу, закидали в ідеалізації даного періоду історії. Втім він уважав, що цей матеріал журнал друкує задля полеміки [235, с. 132]. В'ячеслав Чорновіл писав, що державна мова, що й так перебувала у скрутному становищі, може сконсолідувати Україну, допущення двох державних мов може зруйнувати її. «Сьогодні робити державу без державної мови, без державної символіки саме тієї, яка роками у нас, – це значить готуватись знову до якогось союзу, треба робити національну ідею, піднімати і робити із цього такого ще глибокого народу націю повноцінну, а тут мова – це все ментолічний факт» [31]. Цінність

думок політика була в тому, що вони завжди підкріплювалися аргументами і прикладами зі світової історії.

Вивчення громадської думки щодо мовного питання вважав необхідним і Іван Дзюба. До даної проблеми він підходив передусім як науковець, намагаючись з'ясувати причини негативних явищ і знайти можливі шляхи їх розв'язання. «Звичайно, тут мають сказати своє слово вчені-суспільствознавці, філософи, соціологи, мовознавці, письменники, діячі культури; тут потрібні і глибокі наукові дослідження та проблемні розробки. Але не менш важливо <...> вислухати думку представників різних верств народу, тих людей, які драму рідної мови сприймають на рівні практичного життя, а не на рівні теорії» [63, с. 122–123]. Потребу в мові він вбачав у двох площинах – як духовну (одні це вбирають з молоком матері, з колисковою піснею, із враженням дитинства, інші прилучаються поступово, під впливом якихось вражень життя, роздумів, літератури тощо) і як суспільно-політичну. «Суспільно-практичну потребу мають забезпечувати не в останню чергу і державно-конституційні гарантії» [63, с. 124].

Уже в перших редакціях програмних документів Народного Руху України простежується потреба в розв'язанні питання про національну мову. Дане питання знайшло широке роз'яснення у проєкті Програми Народного Руху України за перебудову у розділі «Національне питання. Мова. Культура»: «Мова кожного народу – це фундамент його національного розвитку, це загальнолюдська цінність, втрата якої є втратою всього людства <...>. НРУ вважає, що першим і невідкладним кроком у розв'язанні назрілих питань національно-культурного характеру може бути прийняття Закону про державність української мови» [169, с. 35]. Також зазначалося, що комуністична влада, керуючись ленінськими принципами інтернаціоналізму та засадами федералізму, спекулюючи на низькій національно-культурній самосвідомості частини населення, використовує замасковану форму мовно-культурного винищення [169, с. 34]. Питання про мову розглядалося як важливе на Установчому з'їзді Народного Руху України.

Володимир Яворівський у своїй промові, посилаючись на телеграму, яку отримав з Києва, зауважив: «Наша національна культура розвалена. Наша рідна українська мова повністю витіснена із сфери науки і культури, відсутня в урядових колах» [136, с. 19].

Закон «Про мови в Українській РСР» був прийнятий 28 жовтня 1989 року. На переконання В'ячеслава Чорновола, цей закон вийшов дуже кострубатий, його обвішали гірляндами всяких доповнень, поправок [179, с. 72]. З цього приводу політик висловлювався так: «Це справа нав'язання якоїсь загальносоюзної державної мови, тобто ту саму двомовність, але вже зі зверхньою і нижньою мовами. З мовою верхнього ряду, російською, і нижнього ряду – державною українською» [179, с. 72]. І хоча в Законі зазначалося про створення умов для поглиблення й оволодіння українською мовою населення, фактично так звана «загальносоюзна мова», якою була російська, посідала все більше місце в соціальному житті України, а саме на телебаченні, пресі, літературі.

У Законі «Про мови в Українській РСР» зазначалося: «Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР – обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки» [80]. Втім демократичні сили заздалегідь передбачали й усвідомлювали недосконалість даного закону. Іван Дзюба за рік до його прийняття писав: «Мені здається, для нас усіх дуже важливо сьогодні зрозуміти: немає мовної проблеми як ізольованої. Є мовна проблема як складова частина проблеми морального стану суспільства, проблеми національних відносин, проблеми духовного здоров'я і буття народу...» [62, с. 127]. Дійсно, важливо «створювати об'єктивні умови для ширшого побутування української мови і підняття її престижу» [62, с. 125]. А це можливо лише в умовах проголошення незалежної України.

За часів радянської влади десятиліттями впроваджувалася політика русифікації та ідея «братніх народів». Ґрунтовно побудовану ідеологічну систему обслуговували засоби масової інформації, історична наука, мистецтво, література. Будь-яка демонстрація національної свідомості розглядалася як виклик самій системі. Представники НРУ першими в Україні публічно заявили і почали відроджувати національну культуру, національну символіку, відстоювати права української мови, церкви. Втім, не залишаючи осторонь вирішення питань національних меншин. У повідомленні про створення Координаційного Комітету Патріотичних Рухів Народів СРСР говорилося: «Ми відкидаємо спроби реакційних сил, які намагаються зберегти статус-кво, роз'єднати нас, нацькувати азербайджанців на вірмен, росіян та українців на кримських татар, посварити християн із мусульманами, православних з католиками, а всіх разом підбурювати супроти євреїв і тому подібне. Сила і саме досягнення мети пригноблених народів – у нашій єдності» [163, с. 76]. До складу створеного Координаційного Комітету Патріотичних Рухів Народів СРСР від України увійшов В'ячеслав Чорновіл. У Заяві Комітету наголошувалося про надання національним мовам республік статусу державних, про культурно-національну автономію національних меншостей, про повернення на батьківщину виселених народів, зокрема лунало обурення щодо «відхилення так званою „комісією Громика” вимоги репресованого кримськотатарського народу, який прагне організованого повернення на батьківщину й відновлення своєї державності» [84, с. 76–77].

З огляду на зазначене, НРУ можна вважати культурно-духовним провідником нації. Зокрема мовна політика розглядалася як важлива складова національної ідеї в поглядах лідерів НРУ. У «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» акцент робився також на культурний чинник: «Ми вимагаємо серйозного підходу до вивчення історії українського та інших народів нашої республіки, вимагаємо об'єктивного, всебічного висвітлення „білих плям” та „заборонених постатей”» [169, с. 23].

Адже історична пам'ять – важлива складова духовної культури нації, маючи виховний потенціал, вона спрямована на збереження національного буття, на згуртування суспільства. Справедливо зазначалося про катастрофічне зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання, «в „інтернаціоналістах” ходили й досі ходять ті, хто відрікся від материнської мови, відцурався рідної культури» [169, с. 23]. Така позиція пояснюється необхідністю формування суспільної думки щодо вивчення, збереження національної культури і традицій як основних чинників пробудження національної свідомості.

Жорстоким і потужним інструментом боротьби проти патріотичних сил у республіках, задля збереження системи, стало провокування владою міжетнічних конфліктів. У 1990-х роках республіки СРСР захлинули криваві ексцеси у Карабасі, Фергані, Баку, Молдові. Володимир Дудок на сторінках журналу «Дзвін» про дані конфлікти зазначав, що вони «є міжнаціональними за зовнішніми виявами, а не за суттю» [75, с. 80]. Показовим і водночас типовим прикладом був придністровський конфлікт, що розпочався 1989 року в Молдові як соціально-політичний.

У Молдові, як і в усіх інших республіках, проводилась політика русифікації. Союз письменників Молдови став одним із перших, хто порушив проблему статусу мови. На сесії Верховної Ради Молдавії 1989 року був прийнятий Закон «Про державну мову» – молдавську. Втім проросійський фронт «Єдінство», зібравшись на мітингу 28 серпня 1989 року в Тирасполі, вимагав проголошення двох державних мов [42, с. 1]. Розуміючи неефективність теорії про «злиття мов і націй», поширювану в усіх республіках СРСР, комуністична влада прагнула впровадити нову ідеологічну модель «національно-російську двомовність», яку, до речі, намагалися насадити і в Україні. Ця політика була спрямована на відтягування процесу державотворення і зовні виглядала як боротьба з проявами «буржуазного націоналізму». Втім здобути державно-політичну

самостійність не можна в умовах двомовної концепції. Це добре усвідомлювали демократичні сили країни.

Розуміючи поведінку Кремля, Народний Рух України не залишився осторонь конфлікту в Молдові. На Другому з'їзду Руху 27 жовтня 1990 р. була прийнята «Ухвала з приводу введення військ до південних районів Молдови», в якій зазначалося: «Політика центру нині спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі створенням дрібних державних утворень, підпорядкованих безпосередньо Москві <...> Москва хоче й далі „нести на собі тягар” миротворця й сторожа національних прав, виходячи з принципу *divide et impera*. Збори Руху вимагають виведення військ з території Молдови <...> Ми протестуємо проти використання території України з метою агресії проти Молдови без рішення Верховної Ради України» [215, с. 206].

Рух був стурбований становищем, що склалося в Придністров'ї, де мешкало майже 300 тисяч українців, і виступав за мирне вирішення конфлікту. Політичні події сприяли активізації українців у Придністров'ї, де мешкало біля 29% українців від загальної кількості населення. Вже 7 грудня 1991 року у місті Тирасполь відбулась установча конференція зі створення Товариства (Спілки) українців Придністров'я. Конференція унаочнює злочинну позицію Росії щодо захисту російської мови на території Молдови. В її резолюції говорилося про витіснення української мови з ужитку у сферах суспільно-політичного, економічного і духовного життя, про відсутність газет, журналів, книг українською мовою. Мова йшла про планомірну політику замовчування інтересів українців, відсутність національної культури, освіти тощо. Ситуацію, яка склалася в Придністров'ї, автори резолюції назвали «духовним геноцидом українців». «Далі тривати подібне не може, оскільки у 300-тисячного народу українців, які століттями живуть на своїх одвічних землях, ще залишилося почуття гідності, гордості та рішучості для захисту національних інтересів. Ми більше не бажаємо зватися російськомовними, маємо намір повернути пам'ять своєму народові, його

звичаї, традиції, національну освіту і культуру, мову і любов до етнічної Батьківщини – України. Іншого шляху для нас і наших дітей немає» [225].

Мета та завдання, шляхи їх виконання було викладено у Статуті, основні положення якого чітко демонструють вплив НРУ. Передусім усвідомлення життя в умовах демократичного, рівноправного, взаємоповажного співіснування з народами-сусідами. Статут передбачав звернення і прохання – «з сердечною вдячністю приймемо підтримку і допомогу від України, для всіх, кому дорогі і близькі цілі Товариства...»; «просимо міськраду м. Тирасполя про надання матеріальної допомоги, про виділення будинку для відкриття українського культурного центру, а також в інших районах Придністров'я». У 1992 році планувалося відкрити в усіх населених пунктах Придністров'я факультативи, початкові класи з вивчення рідної мови, направити в Україну групу вчителів для набуття необхідних знань та вивчення методики викладання. Планувалося видання друкованого органу Товариства, розпочати підготовку до проведення першого свята української культури Придністров'я і зробити його святом народів, які проживають в регіоні, а також доручити компетентним ученим написати історію українців Придністров'я та ін. [225].

Неприйняття двомовної концепції переросло в Молдові 1992 р. на воєнне протистояння і присутність російських військ у Придністров'ї. Журнал «Огоньок» 1992 р. писав: «Не стримує себе у висловлюваннях місцева преса (мова йде про Придністров'я – Я. Б.), кидаючи на адресу Кишинєва злісне „фашисти“, „дерьмократи“ <...> Таким самим шляхетним стилем висловлюється і преса Молдови, говорячи про лідерів Придністров'я і його захисників, а телеканал „Останкіно“ там і взагалі відключили, щоб не заважав формувати необхідні Кишинєву переконання» [122, с. 2]. Так В. Летов, кореспондент «Огонька», на сторінках журналу засвідчив агресивну позицію Москви, яка розпочала інформаційну атаку на законну владу Молдови [122, с. 2].

У СРСР люди, що виборювали право говорити на рідній мові, розвивати власну культуру й історію свого народу, автоматично зараховувалися до ворогів. Позиція влади Кишинєва була легітимною, оскільки навіть у 1992 році Росія продовжувала політику міцного пропагандистського тиску і розпалювання ворожнечі, спираючись на російськомовне населення. Однак тільки пропагандою не обійшлося. «Ділові люди Тирасполя, зібравшись на конференцію, запропонували своєму керівництву не тягнути і розпочати з Кишинєвом негайні переговори про створення на Лівобережжі першої Вільної економічної зони Молдови...Ось і перша сотня козаків, зібравши речі, поїхала з берегів Дністра на береги свої – донські (виділено мною – Я. Б.)», – читаємо у журналі «Огоньок» [122, с. 2].

Ще наприкінці 1980-х років Комуністична влада спиралася передусім на проросійськи налаштовані сили, які гуртувалися навколо інтерфронтів, що утворилися як противага національним рухам. Інтернаціональні фронти, які склалися з російськомовного населення, що дестабілізувало ситуацію в країні, виступали проти державного статусу мови. В'ячеслав Чорновіл зазначав: «Інтерфронт – це штучне утворення, до якого підштовхнули самі партійні керівники» [178, с. 75]. Ці інтерфронти стали рушійною силою для розгортання міжнаціональних конфліктів. «В Україні, як відомо, інтерфронт навіть не набрав потрібної для оформлення у структуру кількості симпатиків» [245, с. 79]. Це пояснювалося передусім мудрістю й інтелігентністю лідерів Руху, які передусім обходили гострі питання, спрямовані на розкол країні. Астрофізик, публіцист, один з організаторів Народного Руху України за перебудову Леонід Шульман зазначав, що не можна не радіти з приводу того, що в Україні цей алгоритм досі не спрацював. «У нас є чимало антисемітів, але нема організованої „Пам'яті“. В нас є консервативні люди, але немає „Об'єданого фронту трудящих“. У нас є численні російські шовіністи, але нема „Інтерфронту“. Вже котрий раз створюється на папері гібрид Інтерфронту з ОФТ – так звана „Спілка трудящих за соціалістичну перебудову“, – але сама багаторазовість спроб

свідчить про ставлення до неї навіть тих, з кого її б хотіли скласти: російськомовних консервативних людей» [245, с. 82]. В Ухвалі Другого з'їзду Руху зазначалося: «Розцінюючи міжнаціональні відносини як важливий фактор політичної стабільності, Всеукраїнські збори схвалюють рішучі дії Секретаріату, що запобігли спробам розпалити міжнаціональну ворожнечу, утворити так звані „інтерфронти“, посіяти розбрат і недовіру серед народу України» [214, с. 177].

В. Дудок на сторінках журналу «Дзвін» у 1991 році писав: «В Україні немає ґрунту для серйозних міжетнічних конфліктів. Специфіка історичного розвитку українського народу, соціопсихологічні характеристики національного типу українця не дають навіть найменших підстав вважати його народом, схильним до расизму. Однією з найбільших заслуг демократичного руху в Україні є те, що він запропонував реалістичний підхід до проблеми міжнаціональних відносин» [75, с. 80]. На жаль, після розпаду Союзу імперське бачення Росії нікуди не ділося. Російські ЗМІ продовжували «захищати право» російськомовного населення, розпалюючи ворожнечу між народами, ображаючи українські патріотичні сили. За таких умов великого значення набула широка просвітницька діяльність, плекання до вивчення історичної пам'яті, національної свідомості, оприлюднення фактів національно-культурного життя, залучення ширших кіл української громади до обговорення проблеми.

Продуманою і цілеспрямованою була політика відстоювання прав кримськотатарського населення. У «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» говорилося: «Ми засуджуємо антинаукову, антиленінську, антигуманну тезу про настання епохи злиття всіх націй СРСР в одну зденаціоналізовану спільність <...> За сталінських часів було поголовно депортовано з Криму татарський народ. Його гідність потоптано, його історію оббріхано...» [169, с. 21]. НРУ, окрім кримськотатарської проблеми, порушував питання національного гноблення інших народів, з вимогою змінити ситуацію, що склалася в Україні. У «Відозві»

зауважувалося про відсутність єврейської школи, бібліотеки, газети, театру. Духовні здобутки грецького населення було також забуто й зневажено. «Сторіччями жили на українській землі брати-вірмени, які зробили значний внесок у розвиток наук та ремесел, торгівлі й мистецтва. Ще в 20-х роках функціонували вірменські школи й театри на Україні. Потім усе це було заборонено...» [169, с. 21–22].

У «Відозві» підкреслювалося важливість наявності історичної свідомості для збереження національної ідентичності також болгар, білорусів, чехів, циган, гагаузів, які були позбавлені природного права розвивати національну культуру. У проєкті Програми Народного Руху України за перебудову у розділі «Національне питання. Мова. Культура» зазначалося, що НРУ, дбаючи про питання національно-культурного розвитку українського народу, водночас виступає проти ігнорування національних інтересів росіян та представників інших націй і народностей. «НРУ переконаний, що справжньої дружби між народами можна досягти тільки на взаємній основі, на ґрунті взаємної поваги до історії, мови, культури кожного народу» [169, с. 36].

Установчий з'їзд Руху, що відбувся 8 вересня 1989 р., проголосив демократичні шляхи розвитку для всіх народів України, прийняв резолюції, спрямовані на вирішення міжнаціональних проблем. На ньому була створена Рада Націй. Питання відродження і розвитку культури національних меншин стало одним з магістральних на Другому з'їзді Руху (відбувся 25–28 жовтня 1990 року в Києві). Зокрема, Олександр Бураковський у доповіді «Рада Націй та міжнаціональні стосунки в Україні» окреслив проблеми національних меншин в Україні і розкрив роль Ради Націй Руху в подоланні русифікації і створення умов для культурного розвитку всіх національностей. Доповідач переконливо доводив, що Раді Націй Руху треба вирішити питання на законодавчому рівні. Тобто розробити механізм виборів у парламент України представників найчисельніших національних меншин; створити у Верховній Раді УРСР окремий комітет з питань малочисельних національностей

України та Міністерство в справах національних меншин, очолювати яке мають їх представники. НРУ має сприяти відкриттю національних інститутів, кафедр, шкіл, садочків, газет, театрів, міських і республіканських радіо- та телепередач тощо [25, с. 58–60].

Дана тема знайшла висвітлення у виступі Дмитра Павличка «Про роботу Ради Національностей Руху». Він наголосив на недоліках діяльності НРУ, упущеннях щодо роз'яснення позицій патріотичних сил щодо інших національностей, зокрема, росіян, які проживають на території України. Передусім – це відсутність рухівських російськомовних видань, відсутність на півдні і сході України російських товариств оборони та пропаганди української культури на зразок львівського. Письменник наголосив, що 10-мільйонне російське населення України «це не зайти, не окупанти, не чужинці, а органічна частина народу Української держави, багатонаціонального нашого громадянства, без якої не уявляємо ні нашої минувшини, ні нашої майбутності» [152, с. 78]. Така стурбованість була викликана позицією російської сторони щодо України.

Доповідь Леоніда Шульмана «Україна – держава міжнаціонального миру» присвячена висвітленню міжнаціональних стосунків в Україні. Автор подав тему в історичному зрізі, розкриваючи проблемні питання, що не знайшли ще належної об'єктивної оцінки. Він слушно зазначав, що міжнаціональні стосунки не були безхмарними, особливо повно висвітлив українсько-єврейські відносини. Саме історичний контекст дозволив автору дійти висновку, що міжнаціональні конфлікти феодальної доби не були міжнаціональними, а типовими проявами міжрелігійних сутичок [245, с. 83]. Важливість і популяризація доповідей була пов'язана з завоюванням авторитету на світовій арені як демократичної держави. Леонід Шульман зазначив, що ставши державою, Україна буде країною міжнаціонального миру. «Щира подяка росіянам, які дружньо ігнорують інтерфронт. Щира подяка українцям, які давали й дають рішучу відсіч „Пам'яті“. Щира подяка євреям, татарам та іншим меншинам, яких не залякала антиукраїнська

пропаганда» [245, с. 86]. Єврейське питання знайшло відбиття у виступі Івана Дзюби: «Їй, світовій громадськості, не робить честі абсолютизація стереотипу українця як антисеміта» [65, с. 140]. Він слушно наголосив, що це питання інтернаціональне своєю суттю, оскільки, чума антисемітизму – хвороба світова, і лікувати її треба спільними силами, зокрема співпрацювати з Ізраїлем [65, с. 140].

Делегати Другого з'їзду Руху, стверджуючи принцип рівноправ'я громадян України незалежно від їхньої етнічної належності, звернувся до законодавчої та виконавчої влади в Україні з конкретними пропозиціями, зокрема, створити у Верховній Раді постійну Комісію з питань національностей; створити в складі Ради Міністрів Комітет у справах національних меншин; розробити Конституційний механізм гарантованого представництва у Парламенті республіки представників найбільш численних етнічних груп; заснувати та відновити національні вищі учбові заклади, кафедри, школи, дитячі садки, газети, журнали, видавництва, театри та інші культурні заклади тощо [74, с. 172–173].

Делегати Другого з'їзду Руху засуджували шовіністичні сепаратистські намагання партократичної номенклатури відокремити Крим від України у прагненні до підписання нового Союзного договору, всупереч положенням Декларації про державний суверенітет України, Гельсінським угодам. З'їзд звернувся до Парламенту й Уряду України з вимогою забезпечити юридичні й матеріальні гарантії повернення до Криму кримськотатарського населення. Зазначено, що НРУ визнає право на створення татарської автономії у складі незалежної України, яка забезпечить реалізацію права корінної національності на самовизначення і буде справжнім гарантом національно-культурного розвитку всіх національних груп у Криму [87, с. 182].

Основні положення свого концептуального бачення суспільного розвитку рухівці зводили до практичної реалізації. А це передусім проголошення державного суверенітету.

Стало очевидно, що встановлення демократії в країні було можливе лише шляхом ослаблення впливу комуністичної ідеології. Однією з ефективних форм боротьби з тоталітаризмом став протест, що супроводжувався показною візуалізацією, а саме: гасла, транспаранти, плакати та ін. 30 липня 1989 року під час зібрання на могилі січових стрільців на микулинському цвинтарі у Тернополі 30 липня 1989 року влада заборонила національні прапори, втім мітингувальники розвернули величезний лозунг «Геть з колоніалізмом!» [147]. На численних санкціонованих і несанкціонованих мітингах стояли з транспарантами: «Державність. Демократія. Добробут. Духовність». Мітингувальники 5 січня 1990 року на честь ухвали 3 січня 1919 року Українською Національною Радою постанови про з'єднання Західної Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою на стадіоні «Дружба» в Києві стояли з гаслами: «1919 повернемо славу. Повернемо волю! 1990», «Всі зусилля для створення незалежної української держави». «Україна виходить з СРСР». У Хусті 25 березня 1990 р. на засідання Великої ради НРУ лунали гасла: «Прибічники командно-адміністративної системи розійдіться!» (виступи Хмельницького крайового руху), «Україна не буде колонією Москви». Ясна річ, реалізація демократичних цінностей не могла не йти через боротьбу з тоталітаризмом.

У 1989 р. перший секретар компартії Литви Альгірдас Бразаускас зазначав, що суверенітет дасть старт у розвитку і економіки, й інших сферах [176, с. 4]. Литва його одержала раніше – 26 травня 1989 р., фактично, очоливши так званий «парад суверенітетів», викликавши занепокоєння у проімперського режиму. Суверенітет насамперед надавав можливості створення нормативно-правової бази і вихід на міжнародну арену.

Демократичні сили України проводили політику демократизації країни. Саме розсудливість і розуміння ситуації лідерами Руху не дали комуністичній владі, а згодом і прибічникам реанімації Союзу, шанс розпочати у 1990-х рр. військовий конфлікт з Росією. Отже, програмні

документи НРУ, виступи, доповіді публічного характеру діячів НРУ зосереджені на стратегічно вагомій проблемі – проблемі формування національної свідомості.

2.3. Соціально-кадрова основа Народного Руху України

Під час демократизації суспільства інтелігенція стала рушійною силою політичних процесів у державі, «саме вона утворила Рух» [25, с. 59]. Так склалось історично, що саме інтелігенція брала активну участь у процесі державотворення в Україні. Вона відігравала важливу культурну й громадсько-політичну роль. У 40-х роках на шпальтах нерадянської преси стали активно обговорювати цей феномен. Про інтелігенцію писали як про силу, що має активну громадську позицією. Г. Захарченко наголошував, що завдяки небайдужості інтелігенція мала вплив і завоювала авторитет народу. «Незважаючи на матеріальні нестатки „ішла в народ”, несла йому знання й поширювала політичний кругозір» [83]. Антиподом більшовизму, виразником духу народу називав інтелігенцію Ю. Бойко [18].

Репресії проти культурної і наукової еліти призвели до припинення родинної спадкоємності у колах національної інтелігенції. Масове її знищення більшовицьким режимом супроводжувалось створенням альтернативного прошарку населення – радянської інтелігенції. Г. Захарченко розглядав «советську» інтелігенцію, як виразника «слухняного знаряддя більшовицького пригнічення народу» [83]. Володимир Наддніпрянець поряд зі словом «советська» вживав «пролетарська». У такий спосіб пояснював природу даного явища. Втім він упевнений, що радянській владі попри всі старання так і не вдалося створити цей феномен. Оскільки одна частина, після одержання освіти, стала у ряди робітників, а друга, значно менша, але обдарована і здібна, переросла сподівання влади, і, забувши про своє «пролетарське» походження, стала

справжньою інтелігенцією. «Ця молода генерація-інтелігентів стала інтелектуальною силою, саме тому, що вирвалася з обійм „класової” свідомості і марксистської трафаретності. Вони приєдналися до загальнолюдських принципів» [145]. Макс Вебер до «пролетарської» інтелігенції відносив напівучених, що втручаючись у політику, у хід історії, одержали ґрунт, щоб взяти реванш у тих, хто домінує в інтелектуальному світі [27, с. 318–319].

Попри жорстке переслідування і репресії національна інтелігенція в суспільстві не зникла. На шпальтах газети «Львівські вісті» 1942 р. слушно зазначалося, що в Україні між інтелігенцією і селом нема тієї прірви, що в інших народів, де ці дві суспільні верстви різко від себе відмежовані, творять два окремі світи. «Селянство – це ядро нашої нації, бо яких 85% усього населення. А й наша провідна верства – інтелігенція виводиться у більшості безпосередньо з села. Тому характер, психіка і співвідчуття нашої нації є наскрізь селянські. Через те наша література є селянська, наша музика оперта на народних мотивах, у нашому мистецтві... сильний вплив народного мистецтва...» [81]. Митець Петро Андрусів наголошував, що сучасна українська інтелігенція у своїй головній масі виводить свій духовий родовід із селянського середовища [4, с. 15].

Не є винятком засновки і провідні діячі НРУ. Наприклад, Іван Драч народився в с. Теліжинці на Київщині, Володимир Черняк (с. Мнишин) і Микола Поровський (с. Заріцьк) на Рівненщині, Михайло Горинь – с. Кнісело на Львівщині, Володимир Яворівський – с. Теклівка на Вінниччині, Олександр Лавринович – с. Овруч на Житомирщині та ін. [16, с. 8]. Так В'ячеслав Чорновіл вказував, що виховувався у родині сільських інтелігентів. «Батьки вчителювали на Черкащині, початково створювали довкола мене своєрідний вакуум, оберігаючи від гірких плодів дерева пізнання. Згодом розповіли про голодомор, репресії, ув'язненого родича», – згадував він [168, с. 91]. Тому, ймовірно, українська інтелігенція у більшості своїй не вдавалася в ідеалізм, який «у тій чи тій формі завжди був

притаманний інтелігенції» [108, с. 179]. Окрім того, мова, як один з основних компонентів національної ідентичності, об'єднувала інтелігенцію і селян.

У Словнику соціологічних і політичних термінів зазначено: «Інтелігенція – соціальна верства людей, професійно зайнятих розумовою, переважно складною творчою працею <...> Це ... й специфічна спільність, яка вбачає смисл свого існування в тому, щоб нести плоди освіченості (культури, освіти, політичного пізнання тощо) в маси, і розцінює цю діяльність як свою головну культурно-історичну місію» [93, с. 46]. Як надіндивідуальну спільноту розуміє поняття «інтелігенції» Анатолій Лой. Він зазначає, що інтелігенція – це й є уявно об'єднана потуга освічених і морально відповідальних індивідів, що мислиться у вигляді спільноти, котра здатна чинити спротив наявній дійсності й пропонувати проєкти нового устрою, де люди будуть жити вільно і щасливо [126, с. 11]. Ярослав Пасько основними характеристиками даного соціального типу називає професійність і освітні ознаки [156, с. 36].

Зазначимо, серед української інтелігенції, що брала участь у створенні Руху, переважну більшість становили науковці, редактори періодичних видань, письменники. Так, виступаючи у Спілці письменників 31 січня 1989 р. Л. Кравчук запитав: «Це гурток інтелігентів, чи волевиявлення всіх верств населення?» [169, с. 42]. Таке запитання пролунало не випадково, адже інтелігенція завжди брала на себе відповідальність за розбудову держави, тільки вона мала пробудити національну свідомість, залучивши населення до активної громадської і суспільно-політичної діяльності. Д. Павличко говорив: «Водночас ідея української державності поширилася в середовищі наукової, гуманітарної і технічної інтелігенції, яка наприкінці 80-х років створила багато громадських напівлегальних антирадянських організацій. Так виникла троїста плеяда українських інтелігентів, що організувала Рух, <...> повела за собою народні маси, і, зрештою, створила революційну атмосферу, єдиним мирним виходом з якої могло бути тільки проголошення самостійної України» [153, с. 20]. Втім часом розмежувати інтелігенцію за родом занять

вкрай важко, оскільки поєднання наукової і творчої діяльності – одна з її характерних ознак.

Особливо активну позицію в НРУ відстоювали письменники. Спілка письменників України стає координаційним центром опозиційних сил України, уособлюючи в Народному Русі України демократичні сили України. Члени Спілки письменників та інтелігенція в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН взяли на себе відповідальність за демократичні зміни.

Науковець Василь Маркусь писав: «Правда, Рух почався в літературних колах, серед членів Спілки письменників та в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН. Цього годі заперечувати і треба віддати належне письменникам, що саме вони були в авангарді нашого нинішнього руху за національне відродження. Це в традиції нашій і, мабуть, в традиції кожного народу, котрий на тому етапі пробуджується, що саме письменники беруть провід у свої руки» [133, с. 160]. Подібної точки зору дотримувався Віталій Дончик: «Крім того, мені здається, що саме письменники, а не, скажімо, кінематографісти, розпочали боротьбу, тому що слово, мова містять у собі конденсовану національну свідомість. Спілка письменників стала в 1989 році справжнім мозковим, духовним штабом України» [67, с. 34]. Саме Спілці письменників відводить і Лесь Танюк провідну роль у створенні НРУ: «Рух народився все-таки так у Спілці письменників, що писали програму Руху, хлопці з Інституту літератури» [205]. Він наголошував на ролі секції критиків у Спілці письменників, куди входив Дзюба, Сивокінь, слушно називаючи українську критику «прогресивною». «Так от якраз і Брюховецький, і Сивокінь, і Дончик, вони були при створенні програми Руху» [205].

Сила інтелігенції України була у професіоналізмі діячів Руху. Знання правової і політичної думки, історії України, оперування фактами – це давало змогу не лише вести достойний політичний діалог, але й давати відсіч ідеологічному ворогу. Так, Олександр Солженіцин, відомий борець з комуністичним режимом, опублікував у спеціальному випуску

«Комсомольської правди» від 18 вересня 1990 року трактат «Як нам облаштувати Росію», який носив відверто імперський характер. Російський дисидент писав, що відділяти Україну – значить різати через мільйони сімей і людей. «У Литві та Польщі білоруси і малороси усвідомлювали себе росіянами і боролися проти ополячення й окатоличення. Повернення цих земель до Росії всіма тоді усвідомлювався як ВОЗЗ’ЄДНАННЯ» [193]. Антиукраїнський по суті трактат був небезпечним. Його передусім можна розглядати як заклик до припинення процесу державотворення в Україні. Олександр Солженіцин писав: «Брати! Не треба цього жорстокого роз’єднання! <...> Ми разом перестраждали радянські часи, разом потрапили в цей котлован – разом і виберемося» [193]. Солженіцин мав авторитет серед російської інтелігенції, у Західній Європі, тому його думка не могла бути проігнорована НРУ. Опонентом Солженіцина став відомий український поет, перекладач, політичний діяч Дмитро Павличко. Він заявив про недопустимість поширення імперського мислення, «йому (Солженіцину – Я. Б.) треба було б відмовитися від російського панславізму, від вищості всього великоруського над „малоруським”» [152, с. 78]. Як опонент Олександр Солженіцину, Дмитро Павличко розвінчує міф про єдність народів, оперуючи історичними фактами. Він роз’яснював, що козацькі визвольні війни очолювані Сагайдачним, Виговським, Дорошенком, Мазепою були спрямовані проти Московщини, а більшовицька Росія вела війну проти Української Народної Республіки. І це не внутрішні заколоти і не боротьба всередині однієї нації [152, с. 78]. Тоді вкрай важливо було уміння аналізувати інформацію й давати оцінку, аргументовано доводити свою точку зору.

Україноцентризм, небайдужість до долі держави, згуртування навколо національної ідеї сприяло розвитку української гуманітарної і соціально-політичної думки. Українське письменництво, перебуваючи в епіцентрі суспільно-політичних подій, значно вплинуло на історичні процеси відродження й утвердження національних традицій, які докорінно змінили

долю держави. Віталій Дончик зазначав, що письменницьке слово відіграло велику роль; воно впливало на людей, підносило дух, пробуджувало національну свідомість [67, с. 36].

Безперечно, Спілка письменників стала провісниками національних рухів, першими оборонцями національної мови і культури. У 1980-х роках національна інтелігенція почала відкрито говорити і наводити факти щодо утисків української мови. В червні 1986 р. відбувся з'їзд Спілки письменників України. Віталій Дончик назвав його «гострим», оскільки відкрито йшла мова про русифікацію й асиміляцію, нерівноправність української мови, про голодомор, який забрав мільйони жертв, уперше голосно було сказано про історію, забрану в нашого народу, про саму Чорнобильську катастрофу й безліч АЕС в Україні, не оминув з'їзд питання про міграційну політику, спеціально спрямовану проти українського народу [67, с. 34].

Активність щодо захисту національних інтересів виявляла творча інтелігенція. Серед провідних діячів НРУ – Лариса Скорик, архітектор, професор, віце-президент Національної спілки архітекторів України (1991–1993 рр.). У 1989–1992 рр. член Центрального проводу НРУ. У 1990 році стала народним депутатом України.

Після вибуху в Чорнобилі 1986 року повертається до Києва Лесь Танюк, згодом голова Спілки театральних діячів України; активний діяч НРУ, з березня – член Центрального проводу НРУ, а з березня 1999 року – заступник голови НРУ, член Політради НРУ. У 1986 році стає головним режисером Київського молодіжного театру, де було створено «Клуб глядача». За словами Леся Танюка, там відбувалось знайомство з творчістю репресованих письменників, звучала критика київської влади, «це були перші диспути, перші політичні зустрічі» [205].

Так з «Клубу глядача» вийшов Олександр Мосіюк, кандидат фізико-математичних наук. Він став заступником голови Ради представників НРУ, співавтором першої програми та статуту. 1991–92 рр. – заступник голови,

в. о. голови Київської міськради. Ініціював та організував виконання рішень Київської міськради «Про українську національну символіку в м. Києві та підняття на щоглі перед будинком Київради синьо-жовтого прапора» 24 липня 1990, за 13 місяців до проголошення Незалежності, «Про дозвіл на проведення акцій протесту молоді на майдані Жовтневої революції» (перша наймасовіша акція протесту, що привела до відставки РМ УРСР), «Про припинення діяльності КПУ на території м. Києва», «Про демонтаж пам'ятника Леніну та перейменування площі Жовтневої революції в майдан Незалежності» [140]. Олександр Мосіюк писав про ці події: «Волею Господа я очолив Київську раду саме в найкритичніші моменти історії Києва та України і брав участь, був в епіцентрі таких достатньо резонансних рішень, які мали далеко не київське значення, мали значення всеукраїнське і впливали на загальний контекст політичного процесу здобуття Україною незалежності <...> Реально Київрада себе проявила яскраво, коли 24 липня підняли над Києвом синьо-жовтий прапор. Я вважаю, що це була революція <...> По-перше, вона зібрала величезну кількість людей. <...> Рух проводив дуже велику організаційну роботу і по збору людей. Просто так зібрати таку велику кількість людей...не було ж не телебачення...не було ніяких соцмереж, преси відповідної» [248]. Це відбулося завдяки підтримці патріотично налаштованих сил, обраних до Київради. Серед них і професор Анатолій Погрібний. Членом клубу був також провідний діяч НРУ Іван Заєць. З 1990 – заступник голови Ради колегій НРУ. Також у «Клубі глядача» брали участь журналісти, що боронили свободу слова.

Багато діячів НРУ було серед журналістів. Так «Дзвін», «Сучасність», «Слово і час», на відміну від російських, об'єктивно висвітлювали події, критикуючи імперські погляди. Названим українським виданням не притаманна була мітинговість і агітаційність, унаслідована російськими журналами з радянських часів. Безперечно, демократична спрямованість українських часописів пояснювалася патріотичними поглядами їх керівників [16, с. 8]. Так, головним редактором науково-теоретичного журналу «Слово і

час» з липня 1989 року по 1999 рік був Віталій Дончик, доктор філологічних наук, літературознавець, критик, автор низки монографій та численних наукових, літературно-критичних, публіцистичних статей, один з фундаторів Народного Руху України. Дмитро Дроздовський писав: «В. Дончик був демократичним і шляхетним, його позиція в науці була спрямована на об'єднання, досягнення конструктиву, витворення спільного гуманітарного щита супроти форм імперської агресії (русифікаторства, гібридної війни тощо) <...> Віталій Григорович був майстерним науковим редактором <...>» [73, с. 116]. Науковці філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка про Віталія Дончика зазначали, чи то працюючи в редакції «Літературної України», чи то творячи свої фундаментальні евристичні дослідження, чи то реформуючи головну літературознавчу трибуну – журнал «Слово і Час», чи то під прапором державної незалежності засновуючи й розбудовуючи Народний Рух України, він завжди стояв на сторожі національної самобутності української культури, літератури та науки [216, с. 115].

При В. Дончику журнал змінив назву у 1990 р. з «Радянське літературознавство» на «Слово і Час», ставши на засадах становлення державності, провідником національної ідеї, захисником і популяризатором літературної і культурної спадщини. «У тодішніх умовах повального занепаду української періодики він бере на себе функції загальнокультурного, національно-просвітницького видання. Крім науково-теоретичної проблематики, на його шпальтах з'являються матеріали, які торкалися також злободенних суспільно-політичних аспектів життя в Україні» [189, с. 14].

Не менш значущим щодо підйому національної свідомості населення, консолідації інтелігенції був журнал «Сучасність», що виходив з 1961 року в Мюнхені, згодом у Нью-Йорку, орієнтувався тривалий час на українську діаспору, наприкінці 1980-х років був доступний і в Україні. З січня 1992 року «Сучасність» видавався у Києві. Головними редакторами журналу

стали Іван Дзюба і Тарас Гунчак, які у «Слові до читачів» писали, що у традиціях «Сучасності» було дотримуватися наукової об'єктивності і високих естетичних критеріїв, уникати політичних спекуляцій та упередженості, зокрема і в оцінках становища в радянській Україні, тримати марку незалежного і респектабельного видання. «Завдяки цьому „Сучасність” – без перебільшення можна сказати – зробила свій внесок не лише у виховання нових поколінь українських інтелектуалів зарубіжжя, а й у боротьбу за незалежність України» [48, с. 7]. Журнал відкрито декларував зорієнтованість на правдивість висвітлення історичних подій, на засадах радикалізму щодо відновлення історичної пам'яті, на хвилі національно-демократичних цінностей як пріоритетних в утвердженні української державності.

Олекса Круча давав таку характеристику періодичним виданням у 1989 році: «„Літературна Україна” сміливо передує у загальнонаціональних ініціативах» [119, с. 106]. Між іншим, це значно позначилося на передплаті газети. Кількість читачів з 15 тис. збільшилася до 71 тис. [90, с. 126]. Головним редактором її був Борис Рогоза. «Тижневик „Літературна Україна” під його орудою в часи горбачовської перебудови сміливо надавав свої шпальти для політичних дискусій, публікував твори заборонених письменників, історичні розвідки... Товариство української мови та Народний Рух багато в чому зобов'язані своїм народженням саме мужній громадянській позиції головного редактора „Літературної України”» [161]. Микола Жулинський зазначав, що програма Народного Руху України була опублікована лише в газеті «Літературна Україна» [78, с. 48]. Тоді Борис Рогоза мало не щодня ходив на «проробку» в ЦК КПУ [218].

Інша щотижнева газета «Культура і життя», за спостереженням Олекси Кручі, більш похлива, а її редактура почуває себе більш беззахисною, ніж «Літературки». «„Вісті з України” і раніше були упривілейовані, не відстають від так званої перебудови й тепер. Решта газет

вичікує, яка доля спіткає їхніх більш відважних колег. Особливо це стосується обласних газет» [119, с. 106].

Звичайно, переорієнтуватися змогли не всі республіканські мас-медіа. Гостре зіткнення прогресивних і консервативних сил прослідковується навколо газети «Радянська Україна». Втім національна інтелігенція давала гідну відповідь. Цього ж року Левко Лук'яненко, звертаючись до редактора «Радянської України», зазначав, що очолювана ним газета залишається на попередній стадії розвитку, на стадії застою, оскільки редакція просякнута застарілим мисленням, вона й неспроможна бачити національні проблеми, як створення на Дніпрі величезних калюж із синіми водоростями Чорнобильської трагедії, будівництва каналу на Півдні України, руйнації національної культури, нівечення національних традицій і звичаїв, трагічного стану мови та ін. [128, с. 107–108].

«Радянська» інтелігенція по суті під тиском влади не лише втратила національний ґрунт, а й перетворилася на механізм боротьби системи проти інтелектуальних сил, підписуючи листи-звернення, здебільшого декламованого характеру на сторінках офіційних видань. Ця реакційна частина «творчої» інтелігенції була проти змін, тому проявляла ініціативу в підтримці номенклатури, а деякі були її частиною [16, с. 9]. Поет Роман Лубківський слушно зазначав, що культурний рівень опонентів перебудови – дуже своєрідне питання. «Як правило, протистоять змінам люди, яких не назвеш інтелігентами. Це люди, які у своїх демагогічних пасажах переважно користуються методом цитування. Вони, як правило, зазубрили певні догми і формули, але ніколи глибоко не вчитувалися в класиків марксизму-ленінізму, не осягнули премудростей філософії, історії, здебільшого дуже обмежені у своїх естетичних запитах» [34, с. 111]. Найбільш показово це видно на сторінках періодичних видань.

Науковці А. Бичко й І. Бичко, досліджуючи феномен національної інтелігенції з огляду екзистенціальної методології, зазначали про ментальну відмінність української інтелігенції від російської. Однією з істотних рис

московської ментальності є нетолерантність до всього іноземного [13, с. 72]. Це, до речі, наочно простежується і в діяльності радянської. Втім українська інтелігенція завжди з повагою ставилася до іншої культури. Наприклад, у програмах НРУ надавалось важливого значення вирішенню питань національних меншин.

Ясна річ, національній інтелігенції, на відміну від опонентів-демагогів, які користувалися лише цитуванням, характерно було критичне мислення і вагома аргументація, що базувалася на знаннях історії, культури, філософії. Як відстоювання власної позиції, так і викриття неправди. Критичне мислення завжди обґрунтовано-доказове. Зразком інтелектуальної полеміки з владою можна вважати листи і промови В. Чорновола, Л. Лук'яненка, Б. Гориня і багатьох інших.

Влада усіляко перешкоджала патріотичним силам державі. Дії національної інтелігенції розцінювала як небезпечні для СРСР. Микола Жулинський пригадує, як у партійних газетах «Прапор комунізму», «Робітнича газета» багатотисячними тиражами поширювалася облудна інформація про намагання творців НРУ «запровадити примусову українізацію», «заборонити російську мову», «захопити владу в Україні» і таке інше [78, с. 48].

Втім наукова еліта на початку 1990-х років у періодичних виданнях, згодом у монографіях надає роз'яснення поняття «нація», «національна культура», «український патріотизм», «національна гідність», даючи ретроспективний аналіз крізь призму історичних фактів. Підкреслювався духовний зміст цих понять, як одвічне прагнення людства до збереження нації. Велике значення надавалося формуванню національної свідомості, утвердженню загальнолюдських цінностей, становленню громадянського суспільства. Так у червні 1987 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України, на якому «прозвучали тривожні слова про стан і здоров'я українського народу», що Україна, українська мова, література й культура доведені до рівня глибокої провінційності. «Саме про це був

пленум – про буття українського народу. Дмитро Павличко вичислив присутнім жалюгідний стан українськомовного шкільництва в УРСР, Іван Драч пригадав <...>, що загрозою для українського народу є великодержавний шовінізм, а не так званий „націоналізм”» [121, с. 79].

Відтак в умовах постійної ідеологічної атаки інтелігенції необхідно було давати аргументовану відповідь. Одним із популярних і улюблених понять імперських ідеологів було «інтернаціоналізм». «Російському населенню втлумачується думка про месіанську інтегруючу роль Росії, пропагується почуття великодержавної величі, прищеплюється під прикриттям інтернаціоналізму шовіністична ідеологія...» [74, с. 172]. Аналізуючи III з'їзд Руху, кореспондент журналу «Огоньок» висловив сумнів щодо «інтернаціонального» характеру Руху. Він писав, що Рух носить яскраво виражений національний окрас. Як аргумент журналіст наводив склад учасників з'їзду: 95 відсотків – українців, 5 відсотків – інших національностей [183, с. 10]. Іван Драч для показу істинної суті, що вкладалася в поняття радянського «інтернаціоналізму», вживав такі словосполучення: «всесоюзна адміністрація для інтернаціональної покори», «інтернаціонал-імперіалісти» та ін. [72, с. 9]. Розуміння поняття «інтернаціонального» у «єдинонеділимців» (висловлювання Івана Дзюби) навіть після здобуття Україною незалежності, залишалося тоталітарно-імперське.

Імперські ідеологи для визначення етнічних і національних спільнот в офіційній пропаганді й науковій літературі спекулювали такими словосполученнями, як «народи України», «російський народ України» тощо. Треба було давати відсіч подібним агресивним викликам. Так, наприклад, Іван Дзюба звертав увагу на те, що ці поняття складні і неоднозначні. «Є російське населення на Україні, яке становить частину єдиного російського народу <...> Навіть єврейського народу України немає, а є євреї, які живуть на Україні й є частиною єврейського народу, що живе в багатьох країнах світу. Водночас усі ці люди різних національностей та національні групи є не

лише громадянами України, а й складовою частиною народу України, – але не в етнічному значенні, а в державному значенні» [65, с. 138]. Український вчений і політичний діяч наголошував: «Водночас усі ці люди різних національностей та національні групи є не лише громадянами України, а й складовою частиною народу України, – але не в етнічному значенні, а в державному значенні. Якщо говорити про народи України в етнічному значенні, то ними є ті, для яких Україна є єдиною вітчизною і корінною землею поселення – тобто, крім українців, ще кримські татари, караїми, гагаузи, можливо, донецькі греки як відмінний від середземноморських етнос» [65, с. 138].

Вживання поняття «багатонаціональна республіка» Іван Дзюба вважав некоректним щодо України, посилаючись на М. Скрипника, який заперечував дану формулу, вбачаючи в ній завуальовану спробу поставити під сумнів право українців на власну державу. Роз'яснення даного питання є необхідною умовою усунення суперечливої ситуації, яка стоїть на заваді реалізації цілей і завдань національної політики. «Україна залишається однією з найбільш етнічно стабільних республік Союзу, державою, в якій корінне населення абсолютно переважає. Україна – не багатонаціональна держава, як, скажімо, Югославія, Індія чи Індонезія, а держава з багатонаціональним складом населення, як більшість європейських держав. А це принципово різні речі», – заявляв Іван Дзюба [65, с. 139].

Слід зазначити, що інтелігенція була рушійною силою у народних фронтів. Наприклад, колективне відстоювання національних інтересів у Литві також розпочалося в середовищі письменників та істориків, які з жовтня 1986 року порушили питання про переосмислення литовської історії і вивчення культурної спадщини. Литовська Спілка письменників влаштувала відкриті збори для обговорення справи про навчання у школах історії і про потребу написання нового підручника [120, с. 67]. До речі, основою для створення «Саюдісу» стало товариство «Знання», зокрема лекційна робота у 1987 р. під керівництвом професора Гяндяліса [96, с. 13]. Ромуальдас Озолас

пригадував: «2 липня 1988 року під час обговорення бюрократизму в заміському Будинку вчених зібралася повна зала, і там молодь відкрито зажадала створення Народного фронту. Вирішили завтра зібратися у більш представницькому місці – в головній залі Академії» [96, с. 13]. Фактично Академія в Литві стала центром ідей, центром підготовки нової конституції.

Велике значення і в діяльності НРУ належить науковцям, які далекозорістю, фундаментальними знаннями, розумом і національною ідеєю завоювали собі авторитет у суспільстві. Микола Жулинський, відводячи вченим Національної академії наук України важливу роль у суспільно-політичному житті і в державотворчих процесах кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., наголошує про підтримку Руху академіком Миколою Амосовим, Олесем Гончарем, Юрієм Березанським, Анатолієм Скороходом, а також низкою економістів і юристів, математиків і фізиків, філософів і правознавців [78, с. 47]. Дійсно, науковці склали левову частину серед лідерів Руху. Це Володимир Василенко, Віталій Дончик, Михайло Голубець, Валерій Івасюк, Леонтій Сандуляк, Володимир Черняк, Мирослав Попович, Юрій Ключковський, Володимир Білецький, Анатолій Погрібний та інші.

Василь Маркусь писав: «Академія Наук УРСР – це могутня кузня української науки великого народу <...> Дуже цікаве, я б сказав, дуже надійне і дуже оптимістичне явище – це те, що не настільки суспільствознавчі інститути – інститут історії, держави і права, вивчення зарубіжних країн, як саме технічні інститути точних, природознавчих наук мають багато надзвичайно здібних і національно свідомих людей. Осередки Руху існують практично при всіх інститутах, зокрема у згаданих галузях наук» [133, с. 161]. Відповідальність ученого перед суспільством – одна з актуальних проблем. Наочно в діяльності вчених спостерігається прояв відповідальності щодо майбутнього держави не лише в теоретичній, а й у практичній діяльності. У часи, коли Україна стояла на порозі незалежності, зросла роль теоретичної думки щодо усвідомлення населення своєї

ідентичності передусім національної. Перебування суспільних та філологічних наук у лещатах радянської ідеології вимагало від науковців підняття на належний авторитет історії, права, української мови та літератури тощо. На тлі відмови від ідеології соцреалізму мала з'явитися переосмислена наукова, науково-публіцистична, публіцистична література національного спрямування.

Обґрунтованість, несуперечливість, логічність, оперування історичними фактами були надійною зброєю проти режиму. Часи вимагали широкого обговорення здобутків діаспори, повернення замовчуваних імен, подій, фактів. Цей відповідальний етап становлення характеризувався в гуманітаристиці актуалізацією проблем, теоретичною змістовністю публікацій, обговоренням національної спадщини, вивченням надбань минулого та ін. Критичне мислення, притаманне науковцям, не давало їм стати об'єктом маніпуляції з боку влади.

У 1991 році виходить фундаментальна праця Мирослава Поповича «Національна культура і культура нації», що мала важливе просвітницьке значення. «Національне відродження полягає не просто у тому, – писав Мирослав Попович, – щоб дати життя забутій традиційній культурі, витісненій з культурного вжитку національній мові <...>, але піднести рівень своєї національної культури до світової» [164, с. 60]. Наукове обґрунтування й об'єктивна інтерпретація історичних фактів були вкрай важливі. Так М. Попович порушує коло актуальних проблем, спрямованих на формування філософського мислення, яке необхідне для розуміння національної ідентичності, виховання національної свідомості. «Чи існують німецька, російська або українська математика? З точки зору змісту, істинності – такого поділу математики немає. Теорема або доведена, або ні – незалежно від місця на земній кулі. Але поняття „українська математика” має сенс. Воно означає ту сферу національної культури, в якій працюють математики. І якщо ця сфера мало розвинута чи нація не має власної математичної культури, свого загону математиків, то це справляє негативний вплив на всю

національну культуру» [164, с. 62]. Дана тема була продовжена в наступних численних працях академіка.

Окрім того, щоб запобігти неправді і програмі маніпулювання свідомістю людей, поширюваною комуністичним режимом у широких масштабах, інтелігенція виступала в засобах масової інформації, на мітингах тощо. Так, Мирослав Попович роз'яснював події в Україні кінця 1980-х років по Центральному польському телебаченні. Професор Андрій Герасимчук наводив слова завідуючого кафедрою філософії Варшавської аграрної академії Збігнева Вендланда, який так у розмові дав оцінку аналітичній доповіді Мирослава Поповича: «Це виступ не тільки філософа, а й солідного, вдумливого політика, який відчуває, що потрібно суспільству і знає, куди йому йти» [217, с. 27].

Публічне протистояння владі чинив Володимир Яворівський. На київському мітингу «В інтернаціональній єдності і згуртованості – успіх перебудови», що відбувся 16 вересня 1989 р., він представляв НРУ. Влада зібрала десятитисячну ідейно налаштовану аудиторію, очолювану лекторами-пропагандистами, які залякували міжнаціональними конфліктами, говорили про загрозу завоювань соціалізму, звинувачуючи НРУ у підриві цілісності країни. В. Яворівський відповів, що ідея Народного Руху зародилася серед комуністів Спілки письменників України і не із національного егоїзму, а із спільної мети українців, росіян, євреїв, болгар, гагаузів та ін., що мали нагоду виступити на Установчому з'їзді НРУ. Він зазначив, що зі словами „ганьба” і „слава” часто на з'їзді лунало слово „єдність”» [32].

Його роль, як учасника мітингу, ускладнювалася тим, що особисто став об'єктом критики з боку колеги поета Леоніда Татаренка: «Нам незрозуміла позиція окремих діячів української культури, – говорив на мітингу Леонід Татаренко, – особливо Івана Драча, Дмитра Павличка, Володимира Яворівського. Невже бажання покрасуватися, блиснути гострим словом перед натовпом, який чує те, що йому хочеться, для якого поняття плюралізм думок, – пустий звук, дорожче долі Батьківщини, народу, партії» [32]. І хоча

резолуція мітингу вже заздалегідь була відома, а саме: необхідність більш рішучих дій проти сил, що «дестабілізують ситуацію в країні, підривають основи ладу, провокують безлад» [32], доповідь В. Яворівського мала силу, оскільки стала гідною відповіддю на звинувачення у неправді і була опублікована поруч із виступами провладних сил у газеті «Правда України». Згодом у книзі «Що ж ми за народ такий?..» письменник написав: «Головним об'єктом моїх публіцистичних роздумів і мого громадянського болю є моя Україна і мій український народ. Це найвища цінність для мене. Після Бога, звичайно. Такою ж вищою цінністю вони повинні бути і для влади, що цим народом обирається» [247, с. 20].

Природно і закономірно, що саме у колі інтелігенції впроваджувалася національна ідея, піднімалися теми, пов'язані з розробкою соціокультурних стратегій гуманітарного розвитку країни. Духом національних цінностей та пріоритетів державності сповнена діяльність В'ячеслава Брюховецького, вченого-освітянина, літературознавця, громадського діяча, організатора відродження Києво-Могилянської академії, реформатора у царині вищої освіти. Пряму участь в організації, інформуванні, проведенні зборів київських ініціативних груп зі створення НРУ здійснював насамперед В. Брюховецький. Він особисто зустрічався з керівниками київських ініціативних груп, яких було понад 100, з метою вироблення спільної стратегії у своїй «невеличкій квартирі на Костьольній, і ця, хоч і виснажлива, але в чомусь і врочиста акція виявилася надзвичайно доцільною і корисною в розбудові Руху» [70, с. 136]. Микола Жулинський і Віталій Дончик наголошували на значущій ролі В'ячеслава Брюховецького у написанні програмних документів Руху, як автора окремих розділів, котрий займався також редагуванням [70, 177].

Організаторські здібності В. Брюховецького відіграли велику роль, за словами В. Дончика, у залученні до Руху найавторитетніших фахівців з усіх галузей наук і суспільного життя (від економістів до екологів і медиків) [70, с. 139]. В. Брюховецький очолював оргкомітет мітингу «Вся влада – Радам!»,

організованого координаційною радою Київського відділення Народного Руху України за перебудову. Разом з В. Яворівським здійснював його проведення 2 липня 1989 р. З інформації заступника голови виконкому Київської міськради Галини Менжерес, серед учасників мітингу було багато приїжджих, зокрема з інших міст України, а також Литви, Грузії, Росії. У звіті вона акцентує увагу на виступах інтелігенції, називаючи прізвища і посади, серед них – письменників Сергія Плачинди й Олени Гордисевич (з Донецька), вчених і викладачів київських вишів: Віктора Шевченка з Сільгоспакадемії, Анатолія Артеменка з КПІ, Миколи Зозулі з КДУ, Юрія Попова – кандидат біологічних наук, а також журналістів Раїси Скалій – «Літературна Україна», Віктора Омельченка – видавництво «Дніпро», Сергія Махуна – Держтелерадіо УРСР, журналістів «Молоді України» та ін. [169, с. 69]. На думку тієї ж представниці комуністичної влади Галини Менжерес: «Багато з виступаючих яро підтримували Народний Рух України, вихваляли події в Прибалтиці, державність української мови, відродження національної символіки, говорили про необхідність створення оргкомітетів й ударних груп з підготовки до виборів у місцеві Ради» [88, с. 69]. Вона також звинувачувала В. Брюховецького й В. Яворівського у відсутності реакції на провокаційні висловлювання та поведінку «особливо активних» (лапки Менжерес – Я. Б.) учасників з транспарантами, національними прапорами, що загрожували їй [169, с. 70].

До речі, громадська активність притаманна була багатьом діячам Руху, інакше розв'язати проблеми і досягти цілей вони б не змогли. Так Анатолій Погрібний, на той час професор, доктор філологічних наук, координував акції допомоги студентам, які на знак протесту голодували на площі Жовтневої революції [240, с. 127]. Завдяки активній позиції інтелігенції відбувалося формування національної свідомості. Олександр Хоменко писав, що Анатолій Погрібний ще у січні 1989-го року, коли в Києві головував всевладний Щербицький, друкує у «Сільських вістях» статтю про автора національного гімну Павла Чубинського, згодом

виступає на першому в столиці України вечорі Олени Пчілки в Будинку Центральної Ради, бореться за повернення в літературу гнаних і переслідуваних поетів «Київської школи» – Василя Голобородька, Михайла Саченка, Василя Рубана, Миколи Воробйова, налагоджує контакти з діаспорою тощо [218, с. 36].

Українські вчені не поступалися у політичній активності політикам. Завдяки їх фаховій компетентності вдалося написати провідні документи України. Зокрема Володимир Василенко, доктор юридичних наук, професор, член першого складу Великої ради НРУ брав участь у розробці Декларації про державний суверенітет України. За словами Володимира Василенка, коли зароджувалася сама ідея Декларації, він був професором Київського державного університету імені Тараса Шевченка і головним науковим консультантом Президії Верховної Ради УРСР та Комісії Верховної Ради в закордонних справах. «Іван Заєць вважав, що Верховна Рада має ухвалити документ, який би мав „азербайджанську” назву і „прибалтійський” зміст. З огляду на існуючі в Україні реалії я поставився до цієї ідеї дещо скептично, тому невдовзі підготував проєкт Декларації про державний суверенітет Української РСР. Для мене це було не важко, оскільки тема моєї кандидатської дисертації (1965 рік) була така: „Засади міжнародної правосуб’єктності Української РСР”; в ній аналізувалися питання реалізації Україною її суверенітету у ХХ столітті» [30]. Декларація стала маніфестом української національної державності [30]. Отже, Верховна Рада України 16 липня 1990 р. прийняла Декларацію про державний суверенітет України конституційною більшістю народних депутатів. Професор Володимир Василенко констатував, що на відміну від країн Балтії та Грузії, з одного боку, і Азербайджану та інших союзних республік, які наслідували його приклад, з іншого, Україна обрала свій власний шлях, створивши інструмент еволюційного відновлення своєї державної незалежності шляхом трансформації існуючих органів радянської державності в інститути

справжньої суверенної демократичної правової національної держави європейського типу [30].

Вагому роль у важливому документі «Акті проголошення незалежності України» брав професор Леонтій Сандуляк. Він, один з авторів даного державного документу, пригадував, що Левко Лук'яненко хотів назвати документ універсалом, утім враховуючи роздратування комуністів, Сандуляк запропонував слово «акт», бо, за його словами, це хоч і нейтральне слово, але урочиста разова дія [187]. В інтерв'ю 20 серпня 2015 року сказав: «Якби зараз, я б наполягав, щоб проголошувати не незалежність України, а самостійність. Це юридично більш грамотно. Незалежності не буває, усе у світі взаємопов'язане. А самостійність – це значить, що держава самостійно вирішує свої питання. Росія теж проголосила незалежність. Від кого: від Естонії чи від Молдови?...» [187].

Леонтій Сандуляк, доктор медичних наук, професор, активно пропагував демократичні ідеї на Буковині. Так А. Масловський, заступник редактора газети «Радянська Буковина», висловився, що національний прапор не є тим символом, під яким хотілось ставати. Відповідь ученого була коротка: «Це від незнання. Жовтий та блакитний кольори – то є національні кольори України» [186, с. 8]. В інтерв'ю з Ларисою Громадською напередодні Дня Незалежності, 20 серпня 2015 року, Леонтій Сандуляк зазначив, що надзвичайно радий, що доклав зусилля до національно патріотичного виховання, до здобуття Україною незалежності [187].

Не менш значуща була діяльність Володимира Черняка, доктора економічних наук, професора, одного з авторів «Програми боротьби з бідністю» та «Концепцією державотворення в Україні», яку презентував на IV Всеукраїнських зборах НРУ у грудні 1992 році.

Українська інтелігенція, зокрема, В'ячеслав Брюховецький, Мирослав Попович, Іван Драч, Петро Осадчук, Веніамін Скора, Дмитро Павличко брали участь у телевізійних передачах, політичних дебатах. Про переконливість і конструктивність діалогів українських

інтелектуалів з представниками від влади свідчать спогади Ольги Кобець: «Не описуватиму славнозвісні діалоги рухівців В'ячеслава Брюховецького, Мирослава Поповича та Івана Драча з Леонідом Кравчуком про суть нового явища в українському житті – створення Народного Руху за перебудову. Ці діалоги ввійшли в історію як видатне явище тогочасного суспільного життя, де вперше комуністичного ідеолога примушено було публічно дискутувати на теми порушення радянським режимом свободи думки, свободи слова, свободи переконань, свободи створення громадських організацій» [103, с. 85].

Радянська влада не цуралася відстоювати свій ідеологічний козир будь-якими шляхами – від зриву доповідей, телевізійних трансляцій і фальсифікацій та провокацій у бік демократичного корпусу. Дмитро Павличко пригадував: «Недавно став жертвою техніки, 24 квітня на засіданні Ради Національностей Радянського Союзу я виступав з приводу Закону про мови народів СРСР. Трансляція Центрального телебачення вилучила найголовніший момент, коли я дискутував із Чингізом Айтматовим про те, що таке офіційна мова і чим вона відрізняється від державної мови. Цей головний момент випав із трансляції, і я вважаю себе глибоко ображеним» [196].

Про Веніаміна Сікору доктор економічних наук, професор Зіновій Мельник сказав, що це не тільки визначна наукова постать, понад усе, він великий та щирий український патріот, співзасновник Руху, принциповий пропагандист і оборонець української справи на різних наукових з'їздах, конференціях, зустрічах у Канаді, Англії, Польщі, США та інших країнах [91]. У 1989–1991 роках він виступив як реформатор щодо введення навчання українською мовою в інституті. Його ініціатива закінчилася припиненням контракту на посаді професора [91].

В умовах, коли в Україні відбувалось відчуження від власної мови і культури, Інститут культури, де працював В. Сікора, – його викладачі і студентство мали стати на захист національної ідеології, показати свою

ідентичність. Економіст за фахом він проявляв небайдужість до долі України. Газета «Слово Просвіти» у публікації до Дня української писемності та мови в Музеї книги та друкарства навела слова Веніаміна Сікори, що культура, норми етики, поведінки, сфера мистецтва, сфера освіти, науки – без цього сучасний економічний розвиток неможливий. «Саме оті знання, що їх породжує наука, мистецтво, культура, соціальна і особиста етика в сукупності, є могутньою продуктивною силою... Політичні інституції, сфери культури торують шлях до успішного економічного розвитку, і саме ці сфери формують найважливішу частину капіталу – ту, яка ґрунтується на людських ресурсах, на духовному капіталі, на капіталі, що зв'язаний із соціальними факторами. Без сфери культури ці фактори не можуть функціонувати» [55].

Науковець О. Андрєєва слушно зазначила, що у контексті свого «антиімперського» та антирадянського соціального знака «український націоналізм» був аналогічний націоналізму польському та прибалтійському, і досягнення Україною державного суверенітету неможливо представити без цього духовного та ідеологічного «ферменту» [3, с. 7]. Природно і закономірно, що всі народні рухи (фронти) впроваджували національну ідею. «Культура не існує окремо від конкретної людини. Чи не буде самовизначення бути литовцем – не буде литовської культури, отже, нації», – зазначав Ромуальдас Озолас [96, с. 13]. Як результат – вивчення і оприлюднення «закритих» історичних фактів, поява на мітингах, на концертах національних прапорів.

Загальновідомо, будь-які ініціативи в площині культури завжди належали гуманітаріям і гуманістам, які завдяки відкритому і чистому розуму доносили до населення істини.

Так 17–24 вересня 1989 року у місті Чернівці відбулося відкриття першого Всеукраїнського фестивалю «Червона рута». Кирило Стеценко, співорганізатор першого фестивалю у 2019 році в інтерв'ю зазначив, що організаційним каркасом майбутньої незалежності був саме Рух, а емоційна енергія, сила віри, сила молоді, сила майбутнього йшла від «Червоної рути».

«Всі, хто був присутній на цьому фестивалі, не просто зрозуміли, а відчули, що незалежність України – це неминучість», – писав Кирило Стеценко [203]. Протягом фестивалю оргкомітет випустив газету «Червона рута. Вісник фестивалю». Організаторами випусків видання і громадського голосу фестивалю були Мирослав Лазарчук (редактор), Галина Бойчук, Василь Ворон, Юрій Луканов та ін. Журналіст Юрій Луканов у 1989 році випускав позацензурну газету «Вісник Руху», згодом очолював прес-службу НРУ; у 1991 р. керував пресовим забезпеченням президентської кампанії В'ячеслава Чорновола та рухівського штабу перед референдумом за незалежність України.

Під час фестивалю влада всіляко перешкоджала правдивому інформаційному висвітленню, адже україномовний фестиваль показував єдність і згуртованість творчої молоді навколо української пісні, слова і культури. Тарас Курчин для фестивалю написав знакову пісню «Не судить», де звучали слова болю за рідне слово: «Ми забули все, / Ми забули близьке слово. / Ми забули все, / Ми забули рідну мову. / За яку колись діди кров свою пролили, / Щоб онуки їх по-чужому говорили. / Ні, ні...». Редколегія газети «Червона рута. Вісник фестивалю» писала, що фестиваль, відроджуючи історичну пам'ять і національну гідність, є інтернаціональним [33].

Краєзнавець Степан Карачко пригадує, що на стадіоні, де відбувався захід, не допускали жодної символіки, однак козак на полі підняв синьо-жовтий прапор, вручив малому хлопчикові і з ним під звуки гімну «Ще не вмерла Україна» у виконанні Василя Жданкіна оббіг по колу стадіон. «Тоді ж на трибунах замайорів наш національний прапор піднятий гостею з Одеси Лідією Данильчук. На неї кинулися посіпаки в цивільному, але прийшли на допомогу Орест Шейка й Олег Микита і врятували символ наших перемог» [100]. У день відкриття на стадіоні пролунав виступ Дмитра Павличка, який вітав чернівчан і гостей свята від Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка, Спілки письменників України та Народного Руху

України [89]. На відкритті прозвучала пісня у виконанні Тараса Петриненка «Народний Рух». У пісні йшла мова про об'єднання задля відродження держави: «Гей нумо хлопці, гей нумо братці / Чи вже не годі, лічити мух / Ще є нагода святої праці / І ця нагода Народний Рух». Сівак, який був тоді і членом журі, пригадував: «Заковика в тому, що ми не узгодили з ким треба, що співатимемо пісню про Народний Рух України. А він тоді якраз зародився, і партія педалювала будь-який спротив системі <...> Був момент, коли люди хотіли пробивати нам дорогу через міліційні кордони. Я не можу підібрати слів, щоб згадати ті дні. Це було незвичайно. Настільки свіжий вітер, який обіцяв дуже багато...» [157]. Це незапланований виступ задав тон фестивалю, перетворивши його на громадсько-політичний, сприяв згуртуванню патріотично налаштованих сил, вселяв віру в перемогу.

Фінансова та організаційна сторона фестивалю забезпечувалися «СП Кобза» (Україна-Канада), засновником якої був Микола Мороз. З приводу 4-річної діяльності даного підприємства у 1992 році В'ячеслав Чорновіл відмітив, що під час керівництва Львівською областю ховався від підприємців із діаспори, оскільки всі приходили з намірами відкривати готелі, сервіси по обслуговуванню автомобілів тощо, втім жоден з них не з'явився із бажанням будувати культуру й українську духовність; однак на цьому тлі виділяється величезна та благодійна діяльність Миколи Мороза. За словами В. Чорновола, 4 роки тому не думали, що розвалиться імперія, не знали, що чекає Україну, а Микола Мороз уже допомагав нам будувати Українську державу. «Хочу подякувати пану Миколі Морозу за його давню і плідну співпрацю із національно демократичними силами України, зокрема з Рухом – це наш давній і надійний друг я думаю завжди таким залишиться», – зазначив В. Чорновіл [234].

Народні рухи (фронти) приділяли велику увагу духовності, без якої неможливо побудувати демократичне суспільство. Ромуальдас Озолас вважав «Саюдіс» духовним центром, рухом духовності [96, с. 13]. Українська

інтелігенція вклала в НРУ той самий зміст. Ліна Костенко, як член НРУ, говорила, якщо «рух» – філософське поняття – ми визначаємо як форму існування матерії, то Народний Рух України за перебудову – це форма існування національного духу, запорука повноцінної життєдіяльності народу, його просування дорогою, яка так перерита й перекопана, що йти нею дуже непросто [173, с. 117]. Система цінностей формується у процесі соціального і культурного розвитку особистості. І в Україні має безперервний процес, незважаючи на тоталітарний режим. Адже українська інтелігенція була носієм традицій, знавцем національної історії й культури, на основі яких зародилися пріоритетні ціннісні підвалини спочатку соціомислення, а згодом соціотворення незалежної держави. Теоретичні засади самостійності України яскраво репрезентовані в художній, публіцистичній літературі шестидесятників, де піднімаються питання національної ідентичності, збереження і шанування мови, вивчення джерел української культури, пізнання істинних начал, формування філософсько-критичного мислення для розпізнання неправди тощо.

Дмитро Павличко писав, що піднесення української національної свідомості було розбуджене книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та багатьма іншими творами письменників-шестидесятників, які ставили ту ж таки проблему – лицемірність ленінської національної політики [154, с. 11]. «Велике значення мали присвячені цій проблемі наукові трактати Юрія Бадзя, статті на захист інакодумця Юрія Литвина. З людей освічених і незламних у своєму патріотизмі сформувався український рух опору. Політичне мислення цих людей сміливістю і чітким розумінням колоніального становища України перейшло в історію як підготовчий етап до створення Народного Руху України і розвалу червоної імперії» [154, с. 11].

Духовними провідниками інтелігенції називає Дмитро Павличко політичних в'язнів: Левка Лук'яненка, Юрія Бадзьо, В'ячеслава Чорновола, Миколу Руденка, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Стуса, Валерія Марченка, Василя Овсієнка, Михайла й Богдана Горинів та багатьох

інших борців за свободу [154, с. 11]. Варто зазначити, що названі політв'язні належали безперечно до інтелігенції. Кожен з них був носієм демократичних свобод, мріяв про суспільство, побудоване на визнанні, повазі й охороні свободи особистості.

У Програмі УРП серед основних засад визначалися: абсолютна цінність життя, свободи, самобутність людини і кожної нації. У галузі прав людини УРП стоїть на принципах, проголошених Загальною декларацією прав людини ООН [171]. Юрій Бідзьо в Маніфесті Демократичної партії України закарбував: «Наш суспільний ідеал – свобода, справедливість, народовладдя. Демократична партія України пропонує суспільству систему поглядів, яка уявляється нам як теоретичне заперечення антинародного, тоталітарного ладу і проєкт побудови нового суспільного устрою – демократичного і гуманного» [7].

Безперечно, дієва позиція, а також лідерство, належало, безумовно, дисидентам. Передусім це В'ячеслав Чорновіл, Юрій Бадзьо, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь та ін. Багато дисидентів увійшли, до речі, у народний фронт Литви. Тарас Кузьо писав, що гласність у Литву прийшла після діяльності дисидентів, які примусили розглянути питання законності радянської влади у країні [120, с. 67]. Степан Хмара, який був звільнений 28 червня 1987 р., писав: «Я хотів би щиро повірити, що в СРСР починається ера нового мислення і змін до кращого <...> А я вимагаю реабілітації <...> Я лише намагаюся привернути справедливість до мене і таких як я. Це, зокрема, було б доказом, що існують намагання привернути справедливість для мого українського народу, оборона прав якого була змістом моєї діяльності» [86, с. 105]. Дисиденти і стали ініціаторами радикальних змін, оскільки на власному досвіді розуміли, що діалог з комуністичною владою марний. Втім тепер вони були не поодинокі. Наприкінці 1980-х років, на відміну від 60–70-х рр., дисиденти відчували вже істотну підтримку творчої і наукової інтелігенції. Завдяки об'єднанню демократично мислячого прошарку населення вдалося реалізувати мету –

здобути Незалежність. «У контексті посилення в Центральній Європі проблематики громадянського суспільства інтелігенція як суспільна верства найбільш вдало акумулювала суспільно-політичні та соціальні настрої різних суспільних груп, не задоволених комуністичним режимом» [156, с. 36]. Україна не була винятком.

5 квітня 1990 року в газеті «Літературна Україна» було надруковано «Заяву совісті», що підписали активісти об'єднання з приводу виходу з лав Комуністичної партії. До речі, одним з найважливіших критеріїв інтелігентної людини – це наявність совісті [85]. Про моральність інтелігенції говорять і слова В. Яворівського: «...гарантую це вам: не розбагатіли на політичних хлібах, за достовірною інформацією, ні Левко Лук'яненко, ні покійний Чорновіл, ні Лариса Скорик, ні Петро Осадчук, ні Іван Заєць, ні Іван Драч, ні брати Горині, ні Михайло Косів... Сотні людей можу назвати» [244, с. 16].

Зазначимо, що інтелектуальна еліта відзначалася високим ступенем згуртованості навколо ідеї, провідної думки задля досягнення мети, відстоювання національних інтересів. 7 грудня 1987 р. за ініціативи творчої інтелігенції на противагу Спілкам, офіційним громадським творчим об'єднанням, було створено Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). До ініціативної групи увійшли Почесні члени Міжнародної письменницької організації ПЕН-клуб: Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Степан Сапеляк, Євген Сверстюк (голова), Іван Світличний, Ірина Сенік, а також особистості, що стали фундаторами НРУ – В'ячеслав Чорновіл та Михайло Горинь. У Декларації Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) обґрунтовано відсутність демократичного руху у спілках: «Офіційні творчі спілки України ігнорують цілий ряд поетів, прозаїків, критиків, публіцистів, художників, яких визнали читачі і глядачі багатьох країн світу...» [49, с. 62]. Вони також не репрезентують всієї повноти духовних, літературно-культурних і громадських процесів, що ширяться в Україні [49, с. 63]. Метою об'єднання

було передбачено видавати твори членів УАНТІ окремими книжками, випускати періодичні видання й альманахи, літературо-мистецькі портрети, організовувати художні виставки, здійснювати усну і письмову пропаганду творчості УАНТІ, підтримувати всіх, хто бажає своїм талантом і громадською мужністю прислужитися благу і духовному розквіту рідного українського народу [49, с. 63].

НРУ першим в Україні публічно заявив і почав відроджувати національну культуру, національну символіку, відстоювати права української мови, церкви. Втім, не залишаючи осторонь вирішення питань національних меншин.

Ясна річ, що здатність розуміти і поважати інші культури відрізняє інтелігентну людину від неінтелігентної. «Інтелігенція і демократія – ці поняття в наші дні вже не протиставляють одне одному <...> Серед інтелігенції ми не бачимо жодного вартого уваги антидемократичного руху» [76, с. 179]. Доктори філософських наук Ада й Ігор Бички слушно зазначали, що у творенні культури будь-якого народу провідну роль відіграє інтелігенція, яка ж є і визначальним духовним чинником у формуванні і розвої української свідомості народу [13]. Тому цілком природно є усвідомлення членами НРУ того, що без розв'язання міжнаціонального питання не можна побудувати демократичну державу.

Інтелігенція виступала як об'єднуючий фактор всіх верст населення. Олександр Бураковський вважав, що саме інтелігенція стала рушійною силою НРУ. Дмитро Павличко у створенні НРУ відводить провідну роль науковій, гуманітарній і технічній інтелігенції. Лесь Танюк – критикам та письменникам, що входили до Спілки письменників. Отже, її визначна роль не викликає сумнівів. Безперечно, мирна розбудова України в 1990-х рр. є заслугою демократичних сил країни, які змогли дати відсіч імперській ідеологічній пропаганді. Це була перемога української гуманітаристики.

Висновки до розділу 2

1. Розглянуто підвалини утворення Народного Руху України у середовищі київських письменників та науковців Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка. Розглянуто проєкт Програми Народного Руху України, де закладалися підвалини політичної свободи в державі. Звернено увагу на протистоянні процесу демократизації країни з боку влади й перешкоди, які чинили передусім Л. Кравчук і В. Щербицький щодо утворення НРУ. Проаналізовано першу політичну дискусію на каналі українського телебачення представників демократії з функціонерами режиму. Доведено, що створення проєкту Програми Народного Руху України проходило у важких умовах. Контроль Комуністичної партії за всіма аспектами життя не давав у повній мірі втілити її в життя. Програма мала пройти всі інстанції комуністичної цензури, тому на першому етапі створення документальної бази Народного Руху України вбачаємо помірковані кроки.

Програмні документи НРУ можна охарактеризувати як загальнодоступні, націлені насамперед на реформацію законодавчої бази, роз'яснення мети і завдань Народного Руху України. Завдяки наполегливості й освіченості провідних діячів вдалося розпочати демократизацію в країні, провести Установчий з'їзд Народного Руху України.

2. Народний Рух України став голосом національної ідеї, уособленням єдності патріотичних сил заради здобуття незалежної демократичної України. Розвиток національної самосвідомості та еволюція прогресивних ідей, які розвивалися повільно в умовах тоталітарного режиму, набули свого розквіту в головних програмних документах Народного Руху України, насамперед у відстоюванні таких цінностей: забезпечення прав і свобод людини та нації, здобуття й оборона права на суверенність своєї культури і мови, здобуття незалежності. Як культурно-духовний провідник особливого значення НРУ приділяв вирішенню питанню статусу української мови.

3. Показано провідну роль інтелігенції, якій належить державотворча місія. Саме Народний Рух України зібрав та об'єднав в єдину організацію політичну, творчу, наукову еліту країни, що змогла протистояти Комуністичній партії. Інтелігенція виробляла політичний курс й ідеологію НРУ, відстоюючи національно-державні інтереси країни, спрямовані на набуття Україною певної ваги у світі.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНО-ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ВНУТРІШНЬО-ПАРТІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

3.1. Народний Рух України як підґрунтя створення демократичних партій

Становлення в Україні громадських організацій та політичних партій починається задовго до проголошення незалежності, воно закорінене у попередніх історичних періодах – передовсім у русі шістдесятників і діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Переважна більшість особистостей, що брали активну участь у боротьбі за права українців у шістдесятих-сімдесятих роках, зіграли ключову роль і у подіях кінця 1980-х – початку 90-х рр. Цей факт вказує на безперервність національно-визвольного руху України, на закономірність проголошення незалежності України.

Правові зміни в державі безумовно не могли пройти повз Народний Рух України, що утворився у 1989 р. й являв собою доволі строкате політичне об'єднання. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у політичному процесі було багато лідерів – В'ячеслав Чорновіл, Степан Хмара, Левко Лук'яненко, Іван Драч, Юрій Бадзьо, Дмитро Павличко та інших, які і сформували багатопартійну систему України, переслідуючи єдину провідну мету – незалежність України.

Проте позиція щодо майбутнього існування держави, розвитку економіки, пріоритетів у політичній сфері між лідерами різнилися, що призвело до розколу. Кожна з новоутворених політичних сил прагнула реалізувати власне бачення українського державотворчого процесу. Конструювання майбутнього залежало від низки чинників, починаючи від ставлення до цінностей радянського минулого та інтелектуального багажу особистості до її ідеологічних настанов і геополітичних орієнтирів.

Безперечно, Україна потребувала необхідності розбудови нової держави на демократичних засадах, орієнтуючись на прогресивні країни західної Європи, впровадження в посттоталітарний соціум верховенства права, приватну власність, ринкову економіку та інше. Голова Секретаріату Руху Михайло Горинь зазначав: «В перспективі я бачу Україну квітучою державою із широкими міжнародними контактами, достойним міжнародним авторитетом, міцними демократичними інститутами, які опираються на наші традиції, які своїм корінням сягають періоду козацької республіки і ще глибше. І наш Рух сприятиме цій гуманній народній меті» [244, с. 119].

У перший рік свого існування Рух довів свою дієвість щодо поставлених цілей. Рухівці організували «живий ланцюг» 21 січня 1990 року до дня Злуки ЗУНР та УНР, масові заходи до 500-річчя запорізького козацтва, що урочисто пройшли у серпні 1990 року. На запитання журналіста Ігоря Римарука щодо участі у НРУ Ліна Костенко відповіла: «Гадаю, що люди, які створювали Рух, робили це для того, щоб український народ віднайшов у собі сили *рухатись* у майбутнє. Особисто я не допускала для себе можливості входження в яку-небудь групу чи партію – я хочу бути вільною завжди, – але тут я вважала за потрібне і за необхідне увійти в Народний Рух: не тільки тому, що він може зробити багато корисного для України, а й тому, що він виводить її на ті рівні, на яких прокладають собі подальший шлях інші народи країни» [173, с. 117].

Втім впливати на політичне життя можна було шляхом внесення важливих корегувань у проєкт Закону про вибори до ВР УРСР. Секретаріат Руху розробив передвиборчу платформу, враховуючи, за словами Михайла Гориня, досвід як минулих виборів, так і сусідніх республік. Найголовніше у політичній боротьбі для рухівців – це відстояти альтернативний проєкт Закону про вибори, домогтися його затвердження Сесією ВР УРСР [239, с. 119]. Як істинний прихильник народовладдя, М. Горинь вважав законним і правильним обговорення проєктів. «На жаль, керівники багатьох областей заборонили мітинги: у Києві, Львові, Одесі та

ін. І досі наша радянсько-партійна бюрократія боїться такої форми громадської активності, як мітинги і воліє не чути голосу народу, а замість мітингів пропонує мовчазну працю» [244, с. 119].

Ситуація зі свободою слова в Україні залишалася невтішною й у 1990 р., спостерігалася передусім монополія на засоби масової інформації і жорсткий контроль з боку керівництва. «Наймасовішому Народному руху України за перебудову (Руху) більше року відмовляють в реєстрації, тому він не міг висунути від свого імені кандидатів у депутати <...> Так сам рух доволі неоднорідний, але хіба це дає право не зважати на нього?», – писав журнал «Огоньок» [97, с. 6].

Для участі у виборах до ВР УРСР наприкінці 1989 р. на основі Руху був створений Демократичний блок України. У результаті виборів до Верховної Ради України у березні 1990 р. утворилася парламентська більшість з комуністів і консервативно налаштованої частини, які отримали 239 мандати, тоді як опозиція – Народна рада (125 депутатів). Григорій Гончарук слушно зазначив, що Демократичний блок створив впливову фракцію і це найсуттєвіший показник діяльності НРУ [43, с. 90]. В'ячеслав Чорновіл на запитання журналіста Олега Ільницького щодо співпраці з Комуністичною партією відповів: «Отже з членами Компартії співпраці ми не відкидаємо. З партією, як домінуючою тепер силою, ми, мабуть, на пряму співпрацю не підемо, бо це значить визнати її керівну роль. Ми можемо з нею розмовляти як з всякою громадською організацією, але поки вона при владі – у нас же радянської влади немає, у нас партійна диктатура – то ми можемо тільки зустрічатися з ними, вияснити якісь ситуації. Іти в якісь домовленості, значить, компрометувати себе» [178, с. 79]. Хоча до складу НРУ, так і, до речі, до прибалтійських народних фронтів, входили як позапартійні, так і багато комуністів. В'ячеслав Чорновіл говорив, що Рух – це така широка структура, в якій є і радикали, і ліберальні комуністи [178, с. 77].

Варто зазначити, «Союдіс», на відміну від НРУ, мав широку підтримку населення, тому йому вдалося перемогти на виборах у Верховну Раду республіки, взявши 101 мандат із 141. Ще восени 1989 р. В'ячеслав Чорновіл в інтерв'ю точно спрогнозував результати майбутніх виборів до Верховної Ради УРСР: «Більшість ми навряд чи завоюємо, але демократична позиція буде мати там значну частину місць» [178, с. 71]. Становище народних фронтів у Прибалтиці В'ячеслав Чорновіл так прокоментував: «У нас складніша проблема. Там суспільство сконсолідованіше і чітко розрізняється корінна нація і інші жителі, мігранти. Ми у себе не можемо називати мігрантами 15 мільйонів нашого неукраїнського, або зросійщеного населення, бо це не люди, які прибули сюди вчора чи позавчора, чи двадцять-тридцять років тому <...> Отже ми не можемо створити такого міцного фронту, бо у нас не може бути такої національної міцної консолідації» [178, с. 83].

Дійсно, активісти від НРУ не мали широкої підтримки мешканців передусім індустріальних міст, де переважна більшість не мала національної ідентичності. Другий аргумент, наведений В'ячеславом Чорноволом, свідчив про відсутність «своїх українських комуністів». «А у нас партократія так добре попрацювала тими безконечними нищеннями і безконечними звинуваченнями в націоналізмі, що виробила тип абсолютно антинаціонального комуніста» [178, с. 83–84]. Одним з важливих чинників було й те, що на боці національно налаштованих сил у Литві була і Католицька церква, яка дотримувалася відповідної позиції проти утисків влади. «Хроніка Католицької Церкви», що належала до самвидавської преси в Литві, надрукувала ряд заяв, «підписаних понад 90 відсотками литовських священиків, в яких вони протестують проти дій уряду, разом із численними петиціями, котрі підписали сотні тисяч людей» [120, с. 70]. Підтримка церкви, як джерела духовної основи держави, без сумніву, важлива, й, як показує історичний досвід, суттєва. На жаль, НРУ підтримки духовенства не мав, оскільки тільки з другої половини 1980-х років розпочався процес

відродження Української греко-католицької церкви. Православна церква відстоювала тоді інтереси Москви. У 1989 р. за ініціативи патріотичних сил розпочався процес легалізації Української Автокефальної Православної Церкви [14, с. 2].

Радянська влада всіма силами намагалася зберегти засоби тиску та пропаганди, порушуючи закон. Не стала винятком і Західна Україна, де переважало україномовне населення, що, м'яко кажучи, негативно сприймало ідеологію Комуністичної партії. В. Чорновіл, добре знайий із свавіллям з боку радянської влади, говорив: «У тих регіонах України, де до влади прийшов Демократичний блок і де усунута від влади Комуністична партія, відбувається узурпація або, точніше сказати, незаконне захоплення місцевої преси партійними комітетами <...> Такі факти, зокрема є на Львівщині. Захоплені деякі районні газети» [200, с. 28]. Комуністична партія всіляко дискредитувала роботу і відтягувала передачу влади неугодних їй демократичних сил, які на Західній Україні прийшли до влади в радах.

Приклад протизаконних дій Верховної Ради наводив В'ячеслав Чорновіл під час прес-конференції 30 квітня 1990 р. З його слів, Верховна Рада вирішила роз'єднати міську і району ради в одному з районів у Самборі на Львівщині, де вибори продемонстрували перемогу Демократичного блоку. У такий спосіб комуністи вважали за можливе створення районної влади, що їм подобається. Задля досягнення мети конспірували голів колгоспів і райкомівців, що хочуть обійняти пости. Зі свого боку Демократичний блок заблокував це рішення, направивши своїх представників на місця для узгодження ситуації. Далі В. Чорновіл додав: «Взагалі зараз виносимо революційні рішення» [167]. В умовах ідеологічного протистояння опозиції важливо було відстоювати демократичні інтереси, не давати комуністичній більшості в Раді діяти поза законом, старими напрацьованими схемами.

Довготривала ідеологічна модель, що десятиліттями панувала у країні, міцно увійшла у свідомість громадян. Держава зі складним економічним

становищем, перебуваючи у стані перехідного періоду, втягнулася у соціальну й економічну кризу. Комуністи і далі, спекуюючи на соціальних гарантіях, обіцяли покращення у найближчі часи. У грудні 1990 р. Компартія України намагається протидіяти демократичним силам. У телеграмі С. Гуренко до Одеського обкому Компартії України зазначалося: «Намітити і оперативно здійснити комплекс заходів з протидії деструктивним силам, які ведуть боротьбу за владу на межі громадянської війни. Слід мобілізувати первинні парторганізації, комуністів на рішучу відсіч будь-яким проявам екстремізму, сепаратизму, націоналізму й антикомунізму, спроб створення страйкомів і проведення страйків, що призведе до економічного хаосу» [56]. Комуністичне керівництво наполягало на залученні засобів масової інформації, партійного активу, народних депутатів до пропагандистської діяльності, роз'яснення політики партії. Рекомендувалося приділити особливу увагу агітації серед трудових колективів, студентства та учнівської молоді, зміцнювати зв'язок з армією та правоохоронними органами [56].

Доволі влучними з приводу комуністичного режиму є слова В'ячеслава Чорновола: «Комунізм завжди паразитує на злиднях. Недарма ж у багатьох державах компартій або немає, або вони животіють на маргінесах політикуму. В Україні ситуація погіршується ще й тим, що комуністи у нас зовсім і не українські, а зюганівські, або, як писав Тарас Шевченко, „дядьки отечества чужого”» [236, с. 527].

Зрозуміло, що стрімке руйнування закоренілої системи, як у Литві, Латвії, Естонії, в Україні було неможливе. В умовах високої інтенсивності прояву політичного конфлікту між опонентами та прихильниками авторитаризму досить важливим було виключити насильницькі форми його розв'язання, пом'якшити існуючі суперечності та створити фундамент для впровадження нових ідей.

Необхідною передумовою для подальшої боротьби за набуття Українською РСР реального суверенітету антикомуністична опозиція вважала реформування політичної системи республіки, визначивши

ключовим елементом цього процесу подолання монополії КПРС на владу і запровадження багатопартійності.

У лютому 1990 р. Пленум ЦК КПРС прийняв рішення про відмову від монополії на владу і створення багатопартійної системи. У березні 1990 р. було скасовано 6 статтю Конституції СРСР. 8 березня 1990 р. у газеті «Літературна Україна» опублікувала звернення «До членів Руху та до всіх громадян України». Його підписали 22 особи: Галина Антонюк, Юрій Бадзьо, Микола Бідзілі, Волеслав Гейченко, Сергій Головатий, Михайло Горинь, Іван Драч, Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, Лариса Скорик, Володимир Яворівський та ін. Так в історію увійшло «Звернення 23-х», насправді – 22 осіб [43, с. 95]. У зверненні говорилося, що диктат однієї партії був і залишається основою командно-адміністративної системи, тому треба не «демократизувати» єдину партію, а створювати багатопартійність [71].

Правові зміни в державі безумовно не могли пройти повз Народний Рух України. Тому не дивно, що погляди щодо долі Руху у лідерів були різними. Так, В. Чорновіл наголошував, що в 1989 році будували не партію, а громадську рухівську організацію [236, с. 605]. Відомо, що партія Рух на чолі з В. Чорновілом утвориться у 1992 р. Проте інші лідери – Л. Лук'яненко, С. Хмара, з одного боку, і Д. Павличко, І. Драч, з іншого, подальшу долю Руху бачили у створенні партії. І ці ідеї були втілені весною 1990 р.: з'явилися Українська республіканська партія і Демократична партія України. У травні 1990 р. утворилася Соціал-демократична партія України, де головним її ідеологом і одним із засновників став руховець Віктор Вовк. Сергій Плачинда стає засновником і лідером Української селянської демократичної партії, що утворилася в червні 1990 р., заявивши про себе ще у березні публікацією в «Літературній Україні» проектом статуту майбутньої партії [195]. Наприкінці 1990 р. Володимиром Гриньовим, одним з організаторів і співголовою харківського Руху, Тарасом Стецьківом, членом

президії Львівської крайової ради Руху, та іншими діячами була створена Партія демократичного відродження України.

Представники Народного Руху України хоча і погоджувались із необхідністю нових реформ, однак шляхи їх упровадження були різними.

На той час політичні трансформації в СРСР у період Перебудови зумовили бурхливий розвиток демократичних змін в усіх сферах суспільного життя союзних республік. Першими крок на шлях демократії зробили республіки Прибалтики, де національна свідомість та пам'ять про незалежність ще не були стерті радянською ідеологією, а насаджування російської мови ще не обрало тотального безчинства як в Україні та Білорусії.

Завдяки об'єднанню демократично мислячого прошарку населення вдалося прийняти Декларацію про державний суверенітет. 1989 р. перший секретар компартії Литви Альгірдас Бразаускас зазначав, що суверенітет дасть можливість зробити ривок у розвитку й економіки, й інших сферах [176, с. 4]. Литва його одержала раніше – 26 травня 1989 р., фактично очоливши так званий «парад суверенітетів», викликавши занепокоєння у привладного проімперського режиму. Уже 11 березні 1990 р. Литва проголошує незалежність. Влада СРСР не визнала відновлення Литовської держави, розпочавши економічну блокаду. Втрачаючи авторитет та позиції сильного тоталітарного міжнародного лідера, комуністична влада в багатьох аспектах повернулася до старої агресивної політики придушення свободи.

Микола Поровський, виступаючи в залах Верховної Ради УРСР, наголошував на необхідності допомоги Литовській республіці, що зробила вже крок до свободи і перебувала під агресивною економічною блокадою радянської влади. «Сьогодні слід визнати, що з боку керівництва Радянського Союзу здійснюється політика військово-політичного тиску на Литовську республіку, включаючи заходи економічної блокади, що за міжнародним правом прирівнюється до агресії. Економічна блокада Литви є політикою, що порушує права людини, зокрема право людини на життя, оскільки вона

проводиться в усіх життєво важливих для народу Литви сферах. І є політикою в усій своїй основі антинародною <...> я хочу звернутися до вас, шановні народні депутати, я хочу звернутися до всього народу України, щоб ми виявили свою добру волю і допомогли литовському народу в його змаганні за незалежність» [200, с. 25]. Поступова демократизація та вихід на міжнародну арену потребували часу та економічної підтримки, тому республіки мали підтримати одна одну, висловивши протест проти комуністичної влади.

Представники Демократичного блоку наполегливо просували політику державотворення. Народний депутат Верховної ради України першого скликання та представник Народного Руху України Віктор Бедь, маючи юридичну освіту і на той час займаючись адвокатською діяльністю, ще у першому своєму виступі акцентував на необхідності правового закріплення статусу України як суверенної країни, зауважуючи про важливість прийняття нормативного акту про суверенітет України, його юридичне, економічне, міжнародне значення, так і роль для патріотичного пробудження національної свідомості у громадян України, осмислення себе як демократичної держави. «Без визначення юридичного статусу України як держави, особливо в цей період, коли ми говоримо про надання суверенних прав союзним республікам, ми не зможемо навіть правильно приймати закон про ту саму економічну самостійність, бо це поняття визначає суверенітет, що належить республіці, або є визначенням того, чим має розпоряджуватися республіка. Вибачте, ми не зможемо вийти на економічні поняття» [199, с. 32].

Суверенітет є важливим поняттям конституційного і міжнародного права, питання про саму сутність цих галузей права, про ставлення міжнародного права до національного права, про юридичну природу міжнародної організації, про носія вищої влади в державі, про розподіл влади, про межі влади держави – всі ці питання пов'язані з проблемою суверенітету, а їх рішення – з вирішенням проблем суверенітету.

Для України суверенітет насамперед надавав можливості до «самовираження» створення нормативно-правової бази і вихід на міжнародну арену.

Ініціативу стосовно закріплення і проголошення суверенітету України виражав практично кожний представник демократичних сил у Верховній Раді УРСР. Так народний депутат Ігор Юхновський іронічно зазначав: «У жодній суверенній країні світу не приймається закон про суверенітет. Суверенітет закріплюється в Конституції, але республіки Радянського Союзу знаходяться на особливому положенні. У зв'язку з цим, треба прийняти цей закон для того, щоб зменшити долю чужої власності на території республіки, яка у нас є завеликою і яка заважає нам мати той суверенітет. Тому закону ми прийняти не можемо, такого закону ще не існує, має бути прийнята ця декларація і ця декларація буде мати вагу конституційного закону» [199, с. 33].

Країна потребувала рішучих змін, гальмування процесу набуття України статусу суверенної держави, було вигідно радянській владі та її послідовникам у боротьбі за збереження старого ладу, хоча і в новій обгортці.

Попри все 16 липня 1990 р. Україна проголосила «Декларацію про державний суверенітет». Володимир Василенко так визначив її історичне значення: «Декларація була не випадковим явищем, а історичною закономірністю, що віддзеркалювала віковичне прагнення українців до волі та справедливості. Декларація стала потужним поштовхом для відновлення державної незалежності України і політико-правовою підставою для цього, свідченням того, що жертвність мільйонів українців, які загинули в боротьбі за волю України, була не даремною. Здійснення Декларації не лише прискорило, а й зробило неминучим розпад „імперії зла” і зникнення з історичної арени злочинного тоталітарного комуністичного режиму. Відновлення незалежної державності України і крах СРСР спричинили радикальні геополітичні зміни в Європі й у світі й знаменували торжество

історичної справедливості» [30]. Не можна не погодитися і з дослідником Руху Сергієм Бондаренком, який зазначив, що найбільшим досягненням НРУ було прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України» та 24 серпня 1991 р. «Акту проголошення незалежності України», що переконливо свідчило про його значний внесок у відновлення й становлення Української держави, тобто серед найвизначніших досягнень слід назвати незалежність України [23, с. 83].

Одним з найважливіших питань, що було піднято Демократичним блоком, – це питання національної символіки, яке почало обговорюватися ще наприкінці 1980-х рр. Це питання привело до постійних парламентських баталій між демократичними силами і комуністичною владою та їх прихильниками. Навіть найпростіші рішення потребували зусиль. Так Левко Лук'яненко неодноразово піднімав питання про необхідність оновлення символіки: «Перехідний характер нашого парламенту свідчить про те, що ми можемо цілком закономірно поставити як колишню символіку, так і нову символіку. Колишня символіка і так тут присутня в достатній кількості <...> Це через те, що є депутати нового складу, Демократичного блоку, які хочуть оновити Україну і зробити її демократичною незалежною державою <...> вношу пропозицію поставити поруч із старим прапором новий прапор українського народу, жовто-блакитний прапор, і поставити поруч із цим гербом наш тризуб. І тоді це буде справжній перехідний парламент і перехідна символіка» [201]. Нова символіка була необхідна для відображення національної ідентичності й історичної правди, свідчення оновленої держави.

Дисидентка та депутат Верховної Ради України Ірина Калинець зауважувала щодо важливості питання національної символіки і фундаментального вирішення й обговорення цієї проблеми. Вона попереджала про неоднозначність сприйняття питання у різних регіонах країни, а також можливості для маніпуляцій комуністичною владою державною символікою для введення в оману російськомовні регіони країни

[201]. Дисидентка мала рацію, адже країна, перебуваючи в перехідному становищі, ідеологічно була розколота між західними та східними регіонами. Радянська влада, користуючись пропагандою, залякувала східні та південні регіони, де російськомовне населення в містах переважало, націоналістично налаштованими демократичними силами в утиску їх прав і свобод. Закінчуючи промову, Ірина Колинець наголосила щодо важливості порозуміння: «Нам не треба брехні. <...> Не думайте про те, що ми, представники Демократичного блоку, прийшли вас судити. Ми прийшли в час милосердя і доброти, в час взаємопрощення, зрозумійте це!» [201].

Комуністи завжди гостро реагували на українську символіку, як свідчення національної єдності і водночас антипод радянської атрибутики, тому боротьба у Верховній Раді України з питання національної символіки було принциповим. Леонід Кравчук апелював про незаконність рішення щодо забезпечення національною символікою Верховну Раду: «Повага до закону, до усталених норм і повага один до одного, до рішень, які ми прийняли. У нас зараз згідно з чинною Конституцією (статті 166, 167 і далі) є прийняті державні символи Української Радянської Соціалістичної Республіки <...> Це є норма конституційна. Інших символів у Конституції не значиться» [201].

Встановлення нових символів України активізувало би підйом національно свідомих громадян і спричинило б активізацію демократичних сил. Представники від Комуністичної партії зауважували про недоцільність упровадження нових українських символів. Комуністи та прокомуністичні сили і далі в парламенті пропонували оновлювати державу, спираючись на комуністичну ідеологію. Так депутат Лариса Скорик, акцентуючи на цинічній поведінці представників Комуністичної партії, говорила: «Ми були, як кажуть, дискретні, ніхто з Демократичного блоку не наполягав на будь-яких змінах ритуалу. Ці зміни ритуалу внесли як пропозицію товариші з Луганської делегації. Ясна річ, що це деструктивний варіант, усі ми це усвідомлюємо. Сесія перестане нормально працювати. Але я хочу запитати

Леоніда Макаровича: в цій ситуації, коли він сказав, що Ірину Калинець було засуджено несправедливо за націоналізм, що синьо-жовтий прапор і зараз називають буржуазно-націоналістичним, а не історичним прапором українського народу. Чия вина в тому, що були засуджені люди несправедливо, що не дотримувався Закон?» [201].

Формування державності в Україні зіштовхнулося з протистоянням між двома діаметральними позиціями, тими, хто прагнув привнести в суспільно-політичне життя України інновації та прихильниками ідеалів комуністичного ладу. Відповідно кожна з політичних сил була переконана у правильності і необхідності саме просуванню їх ідей у побудові держави. Демократичні сили України, особливо НРУ, активно протистояли комуністам.

Упродовж 1990 р. члени Народної Ради взяли участь у створенні фактично усіх нових партійних структур, які у цей період з'явилися на політичній арені України.

Науковець Іван Підкова зазначав, що лідери УРП і ДемПУ, тісно пов'язані з рухівськими структурами, продовжували розглядати НРУ як своєрідний «політичний дах» для новостворених партій [160 с. 87]. 25–28 жовтня 1990 р. на Других Всеукраїнських зборах НРУ було вирішено, що механізмом об'єднання мала стати Політична Рада НРУ, до якої мали увійти й УРП, і ДемПУ, на чолі з Михайлом Горинем, який вже на той час представляв інтереси УРП. «Цій же меті мало слугувати запровадження асоційованого членства партій у НРУ. Однак незважаючи на спроби народорадівців через рухівські структури започаткувати формування впливового координаційного центру всіх партійних сил, такі ініціативи не знаходили зацікавлення серед лідерів новостворених партій, зокрема від асоційованого членства відмовилось керівництво УРП, подібне рішення прийняв і установчий з'їзд ДемПУ» [160, с. 87].

На думку І. Підкови, така вибухова активність депутатів від Народної Ради у процесах партійного будівництва, з одного боку, свідчила, що лідери демократичного табору вважали багатопартійність – єдиним гарантом

демократичного стану і розвитку суспільства, з іншого, – політичним лідерам вже затісно було під політичним крилом єдиної великої тогочасної протопартійної організації – Народного Руху України, і вони намагалися будь-що реалізувати свої політичні концепції, створюючи власні партії [160, с. 87]. Втім за відсутності досвіду міжпартійної комунікації і сталих традицій політичної культури, опозиційної поведінки, наміри об'єднання демократичних сил задля досягнення основоположних цілей виглядають логічними і достойними. Попри все реалізувати теорію на практиці у зв'язку з розбіжністю думок так і не змогли.

Розуміючи, що для протистояння комуністам необхідно об'єднання демократичних сил, НРУ взяв на себе ініціативу створення блоку «Демократична Україна». 18 січня 1991 р. у Києві зібралися представники від НРУ, УРП, ДемПУ, УСДП, ПДВУ та інші політичні партії з метою утворення республіканського політичного блоку «Демократична Україна». НРУ закликав політичні партії, громадські організації, національно-культурні товариства, робітничі та страйкові комітети, молодіжні та студентські організації приєднатися до політичного блоку [223].

У «Протоколі про наміри» від 30 січня 1991 р., прийнятого на нараді представників політичних партій, громадських організацій України, говорилося, що реалії політичної ситуації в Україні вимагають від усіх демократичних сил «граничного напруження самовідданості в досягненні своїх програмних цілей» [223]. «При всіх відмінностях стратегії і тактиці боротьби демократичні сили України мають одне спільне завдання – побудова суверенної демократичної правової Української Держави та ліквідація монополії КПРС на владу. З метою консолідації зусиль і координації дій і в цьому напрямку політичні партії громадські організації та національно-культурні товариства вважають за доцільне утворення республіканського політичного блоку „Демократична Україна”» [223]. У протоколі зазначалося, що створення такого блоку дозволить розробляти

спільну платформу з усіх можливих питань політичного життя [223]. Тобто зазначалося про утворення опозиційного до КПРС політичного блоку.

Політрадою НРУ розробилися два проєкти угоди між політичними партіями та громадськими організаціями про політичну коаліцію (блок) «Демократична Україна», створених на основі пропозицій, висловлених на міжпартійній нараді організацій-ініціаторів, що підписали Протокол про наміри. У другому варіанті проєкту угоди політичний блок значився як «Суверенна Демократична Україна» [224]. У проєкті угоди чітко обґрунтовувалося мета створення блоку – консолідація зусиль і координація дій, спрямованих на демократизацію спільного життя, утвердження справжньої багатопартійності і політичного плюралізму, узгодження позиції при проведенні Всеукраїнських політичних акцій, референдумів, вибори, вироблення спільної платформи з питань політичного життя [224].

Втім, як слушно зазначає І. Підкова, заходи Народної Ради щодо об'єднання різних політичних сил (навіть політично споріднених) на міжпартійному рівні й формування широкого блоку партій не мали успіху, хоча й сприяли політичній консолідації у боротьбі проти влади і диктату КПУ [160, с. 87].

Уже 4 лютого 1991 р. Центральний провід Руху розробляє положення про Комітет «Референдум – суверенна Україна». Створення Комітету обґрунтовувалося тим, що демократично налаштовані політичні партії та громадські організації, які виступають за державний суверенітет України, з метою об'єднання своїх сил для узгодження дій під час підготовки до референдуму у питанні про збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік і його проведення. Створення даного Комітету передбачало тимчасовий характер, адже в положенні про його організацію зазначалося, що через 10 днів після проведення референдуму його повноваження завершуються і він саморозпускається. НРУ, зважаючи на доленосне значення референдуму для України, вважав за необхідне консолідацію сил щодо підготовки його проведення. Це включало і розробку змісту спільних

заяв, звернень та листівок, які мали позапартійний характер і друкувалися українською, російською та мовами інших національностей. Діячі НРУ розуміли, що власними силами вирішити питання неможливо, тому зазначалося: «Партії та громадські організації, об'єднані в Комітеті, беруть на себе зобов'язання всіляко розповсюджувати затверджені Комітетом матеріали з тим, щоб донести їх до кожного громадянина України» [222]. Цей документ є яскравим свідченням авторитету НРУ і водночас демонструє далекоглядність та ідейність.

Вагомим джерелом на підтвердження єдності демократії є заяви молодіжних філій НРУ, УРП про створення тимчасової коаліції недержавних незалежних молодіжних організацій України від 30 березня 1992 р. [226], а також заява про створення Національного комітету українських молодіжних організацій [227].

Варто зазначити, що спроби об'єднати демократичні сили для протидії комуністам були здійснені НРУ і в 1993 р. Загальновідомо, що 30 серпня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради України заборонялась діяльність Компартії України. Втім у діях «колишніх» комуністів рухівці вбачали небезпеку. У Заяві зазначалося, що під тиском комуністичної більшості Верховної Ради Президія Верховної Ради прийняла рішення про проведення позачергового пленарного засідання Верховної Ради 20 січня 1993 р. «Під ширмою демагогії про соціальний захист інтересів народу, під виглядом перегляду останніх рішень уряду комуністична більшість насправді планує розглянути питання про відставку уряду Кучми, підписання статуту СНД, скасування постанови Президії Верховної Ради про заборону діяльності Комуністичної партії. Народний Рух України розцінює ці дії номенклатурної більшості як заколот проти Української Держави і спробу конституційного перевороту, метою якого є ліквідація української державності та відновлення комуністичної диктатури» [230]. У зв'язку з критичною ситуацією НРУ взяв ініціативу щодо створення Всеукраїнського антикомуністичного й антиімперського фронту. «У січні 1993 року Україна переживає критичний

час. Активізувалися відчайдушні спроби колишніх комуністів відновити комуністичну ідеологію та її злочинну практику. Україна опинилася перед загрозою поновлення Комуністичної партії. І це відбувається в той час, коли практично вся повнота державної влади в Україні належить колишнім комуністам, які на сьогодні складають багатотисячний загін умовно безпартійних або прихованих членством у Соціалістичній партії державних номенклатурників у структурах президентської адміністрації, Верховної Ради та місцевих рад» [229]. Передусім звернення було адресовано головам партій демократичного спрямування та організацій серед яких, до речі, у переважній більшості колишні члени НРУ. Задля утворення Всеукраїнського антикомуністичного й антиімперського фронту Центральний провід НРУ звертався до: Михайла Гориня, голови Української республіканської партії; Володимира Яворівського, голови Демократичної партії України; Сергія Плачинди, голови Української селянської демократичної партії; Степана Хмари, голови Української республіканської консервативної партії; Павла Мовчана, голови Всеукраїнського товариства «Просвіта»; Євгена Пронюка, голови Всеукраїнського товариства репресованих; Ігоря Деркача, голови Спілки української молоді та ін. [229].

17 лютого 1993 р. народний депутат України Іван Заєць від імені членів Народної Ради написав заяву про небезпеку остаточного узаконення тоталітарного комуністичного режиму в Україні. У ній говорилося: «Ми, народні депутати України – члени Народної Ради, доводимо до народу України, що вчора, 16 лютого 1993 року, відбулося парламентське оформлення комуністичної диктатури. Ми стали свідками необільшовицького перевороту. Так звані вибори Конституційного Суду відбулися з грубими порушеннями статті 104 Конституції України, ряду положень Закону України про Конституційний Суд, прав народних депутатів України. Комуністична більшість Верховної Ради при підтримці Голови Верховної Ради зухвало потоптала норми права і моралі, розраховуючи відтепер на повний контроль над діяльністю парламенту і держави через

порушення Конституції та чинного законодавства. Небезпека остаточного узаконення тоталітарного комуністичного режиму стала реальністю і смертельною загрозою для українського народу і його держави» [231]. Втім вже 6 березня 1993 р. у Макіївці відбувся захід щодо відновлення діяльності Комуністичної партії, який пікетувала Донецька крайова організація Народного Руху. 19 червня 1993 р. з'їзд з її віднови відбувся у Донецьку. Побоювання рухівців, як показав час, мали сенс, тому є свідченням мудрості і досвідченості його діячів.

Для комуністичної партії та лівих сил ідеї та ідеали демократії були загрозою, які призвели б до небажаних наслідків, зменшення електоральної підтримки, втрати політичної ваги та все більшого віддалення від влади. Відповідно, головним інтересом комуністів була мінімізація впливу на суспільство демократичних партій, їх дискредитація і витіснення з політичної арени та утримання суспільства у сфері свого впливу шляхом закріплення в його свідомості радянських традицій, насадження та консервації «позитивної» пам'яті про «щасливе» радянське минуле. Щоб не втратити підтримку Півдня і Сходу України, комуністична влада робила більший і агресивніший акцент на придушенні активності у цих регіонах, тримаючи під контролем.

За словами Чорновола, у деяких областях та Криму колишні компартійні апаратники намагалися скомпрометувати ідею незалежності, залякуючи російськомовне населення примусовою українізацією. В'ячеслав Максимович заявив, що ніколи використання української мови в побуті, освіті та інших сферах не буде нав'язуватися. Статус державної означає лише використання української мови як мови державних актів. А в областях із переважаючим російськомовним населенням місцеві органи влади зможуть запровадити в офіційний вжиток обидві мови [59]. Так політик підійшов до розв'язання мовного питання в Україні, наголосивши на вживанні української мови насамперед в державних документах. Зазначу, що мовна політика була для нього пріоритетною, і значення мови, як важливого

чинника об'єднання він добре розумів. Втім таке бачення було викликане реакцією на комуністичну владу, яка на Сході, Півдні та республіці Крим постійно залякувало російськомовне населення мовним питанням.

Комуністична влада роками використовувала інформаційний вплив на російськомовне населення з метою сформуванню вигідну їй громадську думку та використати одурених пропагандою людей для розколу країни і створення кризової ситуації. В'ячеслав Чорновіл зазначав: «Україна має достатній потенціал для самостійного виходу з кризи, але це відбудеться значно швидше, якщо Україна залучить західні інвестиції і технології та збереже вигідні економічні зв'язки з республіками колишнього Союзу» [59].

Суттєвим прорахунком демократичних сил України, була м'яка позиція люстрації стосовно колишніх комуністів. Комуністична партія Радянського Союзу, втрачаючи владні позиції з часів горбачовської перебудови, врешті втратила їх остаточно, у вигляді заборони на території України, однак ідеологи так і залишалися на своїх місцях не тільки в регіонах, а й у центрі як засвідчують президентські вибори 1991 р., де суттєву перемогу отримав колишній представник верхівки комуністичної еліти Леонід Кравчук.

Отже, 5 липня 1991 р. ВР УРСР прийняла Закон «Про заснування поста Президента УРСР» та Закон «Про вибори Президента УРСР». Згідно умов тогочасного законодавства про вибори Президента, існувало кілька шляхів висунення кандидатури на цю посаду: рішенням політичної партії, зареєстрованої Міністерством юстиції УРСР, громадської організації, висуненням трудовими колективами; самовисуненням (ст. 10 Закону України «Про вибори Президента УРСР»).

В'ячеслав Чорновіл зазначав, що вибори його цікавлять як акт проголошення демократичного напрямку побудови України як повноцінної, незалежної, правової, демократичної країни. «Моя передвиборна компанія спрямована не стільки на президенство, скільки на референдум. Наша перемога 1 грудня повинна бути переконливою. На випадок позитивного результату на референдумі Україну визнають десятки країн світу. Його

підсумки повинні ще більше згуртувати народ, придати йому нові сили у відновленні своєї державності, яку в нас відібрали більшовики в 1919 році, не втратити ще одну можливість побудувати, нарешті, незалежну, демократичну, процвітаючу Україну» [60].

Перші президентські вибори в історії незалежної України стали одним із найважливіших кроків на шляху до визначення та утвердження її як незалежної, суверенної, демократичної країни, розбудови державності і формуванні демократичних цінностей громадян. Перші президентські вибори відбулися 1 грудня 1991 р. У виборах брали участь шість кандидатів: Л. Кравчук, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Гриньов, І. Юхновський, Л. Табурянський. Основними конкурентами були представник влади – голова парламенту, та колишній ідеолог ЦК КПУ Л. Кравчук і представник Демократичного блоку В. Чорновіл.

До речі, щодо рейтингів у період підготовки до виборчих перегонів, Інститут соціології АН УРСР провів соціопитування, за яким у період з 5 по 13 вересня 1991 р., Л. Кравчук мав 32,7% потенційних прихильників, а В. Чорновіл – 8%. За соціальним статусом потенційний електорат В. Чорновола складала: 10,4% керівники і спеціалісти, 6,3% службовці – неспеціалісти, 9,8% кваліфіковані робітники, 7,8% некваліфіковані робітники, 8,5% селяни, 9,4% студенти, 5,9% пенсіонери. За регіональною ознакою В. Чорновола більше підтримували на заході України – (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) – 48% можливих голосів виборців, в північно-західному регіоні (Хмельницька, Рівненська, Волинська області) – 12,9%, в Києві – 5,6%, в східному регіоні – 1,2% голосів виборців [97]. Позиція головного ж конкурента на пост президента України В'ячеслава Чорновола хоча і мала суттєву підтримку на заході України, на сході та півдні країни російськомовне населення не влаштовував статус колишнього політв'язня та насторожував нав'язаний комуністами радикалізм. Хоча колишні дисиденти з успіхом приходили до влади в інших

країнах, створювали свою команду, проводили так необхідні посттоталітарному суспільству реформи.

Однак кризова ситуація всередині політичної організації поглибилася, що наочно виявилось в небажанні лідерів національно-демократичного спрямування дійти компромісу у визначенні єдиного кандидата, об'єднати спільні зусилля у виборах на найвищу державну посаду. Розбіжність між політичними групами призвела до роздроблення, що супроводжувалося конфліктами між колишніми соратниками та поразкою в президентських виборах 1 грудня 1991 р. Професор Г. Гончарук слушно зазначає, що актив Руху, який першим в Україні кинув виклик тоталітарній системі, вступив на шлях безкомпромісної боротьби з імперією, досяг незалежності України, нічого не змінив на місцях. «Ті особи, проти кого провідники Руху боролись, як і раніше, посідали ті самі керівні посади. А головний опонент Руху Леонід Кравчук став Президентом України. Це свідчить, що від формальної до фактичної незалежності України було занадто далеко» [43, с. 128].

Демократичні сили України втратили можливість боротьби за президентську посаду вже на першому етапі висунування кандидата на пост Президента. Остаточним свідченням розколу в лавах демократичних сил було балотування В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Ігоря Юхновського, Леопольда Табурянського, що призвело до перетягування голосів виборців і боротьбою вже між демократичними силами.

Леонід Кравчук поважав і водночас побоювався В. Чорновола. Для Л. Кравчука Левко Лук'яненко був слабшим конкурентом, ніж В. Чорновіл. Левко Лук'яненко зауважив, що в умовах самостійності, було б «смішно допустити, щоб новою Україною із незалежною економікою керував би чоловік, який тридцять років був у складі керівництва комуністичної партії» [219].

Україна прагнула майбутнього і змін, однак пострадянська ідеологія залишалася в народі ще упродовж багатьох років. Радикалізм і рішучі,

миттєві зміни відлякували східні та південні регіони, де позиція й ідеали прокомуністичних сил мали суттєву позицію і підтримку.

Обрання Президентом Леоніда Кравчука було передбачуваним через розкол у лавах демократичних сил, неспроможність їх лідерів дійти компромісу, поставила їх у не вигідне становище вже задовго до президентської компанії. Ці протиріччя між демократичними конкурентами призвели суттєвої втрати голосів виборців.

Головний опонент В. Чорновола – Л. Кравчук висловив тези своєї програми, як 5 «Д»: державність, демократія, духовність, достаток, довір'я. Л. Кравчук не посоромився «запозичити» гасла НРУ, що періодично з'являлися на мітингах рухівців, додавши слово «довір'я». З приводу поведінки Л. Кравчука журналістка Олена Риковцева іронізувала, що він запозичив на час виборчої президентської компанії не лише програму Руху «тик у тик», але й форму. На сторінках журналу і було поставлене риторичне запитання Л. Кравчуку – ідеолог регулярно відвідував рухівські заходи і, ймовірно, «потихенько перевиховувався сам»? [183, с. 9].

Програма В. Чорновола мала назву «У вільній державі – вільні громадяни!». Коли у політика запитали про відмінність його програми та програми Л. Кравчука, він зазначив: «Моїй програмі 30 років, а програмі Кравчука 3 – 4 тижні. Я ніколи не шарахався вліво чи вправо. Не міняв гасла залежно від непостійності і нерішучості власних керівників» [211, с. 2].

Програма В'ячеслава Чорновола значною мірою будувалася на довгостроковій перспективі росту і розвитку України і складалася з комплексу політичних, економічних, адміністративних та культурних реформ. Стосовно економічної сфери передбачалося створення митної служби, реорганізація системи державного управління, забезпечення соціально-економічними і політичними реформами сферу державного будівництва, кардинальна зміна в економічній сфері, впровадження ринкової соціально-орієнтованої економіки, забезпечення конкуренції та мінімізація контролю з боку держави, демонополізація виробництва, приватизація і

роздержавлення, реформи податкових систем і оплати праці, впровадження національної валюти, відродження українського села. «Держава для села, а не село для держави, Українська держава виросла на Українському чорноземі!!!» [58].

Значна увага у програмі приділялася і соціальній сфері, культурі й освіті, духовному відродженню. У соціальній політиці планувалося створення рівних можливостей для реалізація професійного і творчого потенціалу, забезпечення гідного життя в умовах ринкової економіки, гарантію медичного обслуговування і пенсії, освіти молоді тощо. Щодо галузей науки, культури, освіти, духовного відродження В'ячеслав Чорновіл зазначав: «Духовно багатий тільки той народ, інтелігенція якого складає цвіт нації» [58], тому пропонувалися деідеологізація і роздержавлення культурного життя, відродження культури і духовності, підтримка культури всіх громадян України і статус автономії для національних меншин, відродження інтелігенції і підвищення статусу вченого, розвиток наук, духовне відродження України [58].

У галузі екологічної безпеки В'ячеслав Чорновіл зазначав: «Нашим дітям і внукам – чисту землю й повітря», впродовж п'яти років мав бути встановлений контроль за джерелами забруднення та проведена інвентаризація на всіх екологічно небезпечних об'єктах України, забезпечення інформацією громадськість про екологічний стан території, враховуючи масштаби й історію з Чорнобильською катастрофою було доцільно, створення наукових дослідницьких баз та інститутів, впровадження екологічно чистих технологій, закриття Чорнобильської атомної електростанції [58].

Повністю потребувала перебудова сфери державного будівництва. «Держава – це ми» – пропонувалося правове забезпечення реформ, створення двопалатного професійного парламенту, забезпечення політичних, адміністративних реформ, розподіл влади на три незалежні одна від одної гілки – законодавчу, виконавчу і судову, як основного принципу соціальної і

правової держави, реорганізація системи правоохоронних органів, забезпечення політичного плюралізму та сформування і проголошення нової демократичної конституції як основного державного документу України [1].

У сфері національної безпеки та міжнародної політики країна повинна була вийти з рамок встановлених радянською владою. Передбачалося налагодження дружніх відносин з країнами Заходу, встановлення кордонів України, створення національної митної прикордонної служби, відмова від ядерної зброї і формування без'ядерної держави, ліквідація зовнішнього союзного боргу з розподілом алмазного, золотого фонду колишнього СРСР [58].

Передвиборчі листівки Народного Руху України з агітацією за В'ячеслава Чорновола мали такий зміст:

Кому свою довірив долю ?
 До влади рвуться люди різні
 Один по тюрмам гнів за волю,
 А другий вів до комунізму.
 Останнім вийшов із ЦК
 І першим лізе до престолу
 Не вір у байки Кравчука!
 А Голосуй за Чорновола ! [58].

Василь Деревінський, аналізуючи зовнішньополітичну діяльність В. Чорновола, писав: «Лідер НРУ відстоював не лише національні інтереси України, а й дбав про розвиток і захист демократії та прав людини в інших країнах. У зверненнях до керівництва Білорусі, Вірменії, Грузії закликав припинити переслідування опозиції та відмінити судові вироки її представникам» [53, с. 34].

Якщо передвиборна політика В. Чорновола була виваженою і ґрунтовною, то Леонід Кравчук у дуже короткий строк змінив свої ідеологічні переконання, використавши професійні навички. «Кандидат, одягнений у популярні демократичні ідеї, легко завойовував голоси виборців.

А кандидати від самого Руху їхали по його слідах, силкуючись довести, що це їх – їх! – програма, що голова Верховної Ради просто передрав її у громадського руху. „У нас хороший учень”, – гірко зауважив з цього приводу В’ячеслав Чорновіл ...» [183, с. 9]. Після перемоги Л. Кравчука деякі представники демократичних сил по-іншому стали до нього ставитися. Лариса Скорик, за словами Леся Танюка, змінила свою позицію на радикальну протилежну [183, с. 9]. Тепер вона відверто почала симпатизувати новообраному Президенту. Засмучує й те, що позиція головного представника від демократичних сил В’ячеслава Чорновола була дискредитована соратником у боротьбі за демократичні цінності «батьком» Народного Руху України Іваном Драчем, який відкрито підтримав на президентських виборах кандидатуру колишнього комуніста та «товариша» Леоніда Кравчука. Правою рукою колишнього ідеолога став його «корінний» критик Дмитро Павличко. «Михайло Горинь повірив, що демократичні принципи його переконали» [183, с. 9].

Однак, це не стосувалося В’ячеслава Чорновола. Послідовний борець із системою він і після виборів продовжував критикувати Леоніда Кравчука, нагадуючи, що три чверті в Україні залишаються під контролем суверенного українського комунізму, а це означає, що радикальні реформи у республіці неможливі. Також він мав рацію, коли припускав, що прагнення Президента призначити керівниками областей своїх представників може закінчитися спробою повернути владу колишнім власникам [183, с. 9]. На жаль, влада в Україні продовжувала залишатися в руках комуністичних чиновників, хоча і «колишніх», а не в руках патріотично налаштованих сил, що передусім служать інтересам держави.

Вибори Президента України наочно продемонстрували відсутність єдності демократичних сил і розкол Руху. Дійсно, ще на початку Демократичний блок був конгломератом людей з різною долею і політичних поглядів, які об’єднувалися в єдине ціле з метою боротьби з радянським режимом, за демократизацію суспільства. Враховуючи «широку ідейну

основу» (висловлювання Л. Лук'яненка) й строкатість Руху як політичного об'єднання щодо партійної приналежності лідерів на момент утворення, можна припустити, що розкол є об'єктивним і закономірним процесом. В'ячеслав Чорновіл, як лідер громадської політичної організації, чисельної і найвпливовішої за всю історію України, добре усвідомлював морально-правову відповідальність, бажаючи зберегти наскільки це можливо цілісність Руху як опозиційної сили щодо комуністичного режиму. Руйнування системи, що створювалася протягом десятиліть, як унаочнює досвід, не відбувається миттєво і водночас.

У березні 1990 р. Комуністична партія переставала бути керівною і це була заслуга передусім Руху. Стала реальна нагода перетворити НРУ на партію. Втім В'ячеслав Чорновіл не поділяв цю думку. Він відстоював статус громадсько-політичного об'єднання і вважав, що Рух не вичерпав своїх ідейних можливостей, тому перетворення на партію не дозволить досягнути поставлену мету [43]. Небажання пошуку компромісу привело Рух до розколу.

Маючи статус громадської-політичної організації, Народний Рух України позбавив себе юридичної можливості брати участь у виборах, оскільки організація не ставить перед собою цілей заволодіти політичною владою. Народний Рух України зробив акцент на праві об'єднання різних членів партії, товариств та можливості висунування своїх лідерів на вибори. Саме тоді Народний Рух України, являючи собою найбільшу демократичну політичну течію в Україні, мав у своєму активі різноманітну кадрову базу просвітницької і політичної еліти, яка об'єднувалася здебільшого на досягненні основної мети – незалежності України.

У даному контексті слід згадати закон від 16 лютого 1992 р. «Про об'єднання громадян», який каталізував зміну політичного статусу Руху. Адже в ньому мова йшла про те, що лише партії мали право на висунування кандидатів на вибори. Таким чином, залишаючись тільки громадсько-політичною організацією, Рух позбавлявся права бути державним

керманичем. «1993 року НРУ був перереєстрований на політичну партію, бо, будучи громадсько-політичною організацією, ми не могли брати участь у виборах», – зазначав В'ячеслав Чорновіл [236, с. 567]. Це було зумовлено не тільки реформами у законодавстві, а й новими поглядами їх лідера В'ячеслава Чорновола. Його друге місце на виборах продемонструвало неспроможність демократичних сил прийти до влади. Від лідерів демократичних сил вимагали суттєвих та рішучих кроків.

Отже, партія Народний Рух України бере свій початок з 1992 року, від III з'їзду, який проходив з 28 лютого по 1 березня 1992 року, де переважна більшість делегатів з'їзду віддала перевагу В'ячеславу Чорноволу. 1 березня 1992 року В'ячеслав Чорновіл стає співголовою Руху, а в грудні 1992 р. – головою. Сам лідер так охарактеризував цей процес: «Це був перехідний період: з широкої фронтівської організації Рух переходив до більш звуженої ідеологічної бази й поступово перетворився на політичну партію. Коли прийшов час структурувати Рух, зробити його більш організованим, партійним, виникла потреба в нових людях. Можливо, більш загартованих, з більш чіткими організаційними здібностями» [236, с. 567–568].

Процес утворення партії, зважаючи на умови того часу, був виважений і тривалий. Відповідальність з боку лідера і фундаментальний підхід до справи дали важливий плідний результат, який В'ячеслав Чорновіл згодом у доповіді на IX Всеукраїнських зборах НРУ 12 грудня 1998 р. оцінив так: «...ми зуміли майже безболісно перевести Рух на партійні рейки, витримати атаки проти нас зліва і справа, створити (єдина з демократичних партій!) власну однопартійну фракцію в минулому парламенті і подвоїти її склад у теперішньому» [126, с. 548].

Попри все саме Народний Рух України відіграв провідну роль у становленні незалежності нашої держави. Саме він був фундатором демократичної моделі в державі, а розкол Руху слугував створенню багатопартійності і політичного плюралізму. Зокрема, стаття 20 «Загальної

декларації прав людини», а саме положення, що «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій», свідчить про невід'ємне право громадян України на свободу об'єднання. Члени Народного Руху України наочно показали приклад протистояння системі. Втім неспроможність прийти до єдиного компромісного рішення призвела до роздробленості демократичних сил.

3.2. Створення Української республіканської партії : її програма та ідеологія

Кожне суспільство має складну систему соціальних інститутів і норм, завдяки яким і реалізує політико-владні відносини. Політичні партії є інструментом народовладдя у країні. Вивченням політичних партій займаються фахівці з історичної науки, політології, соціології, правознавства тощо. Це свідчить про те, що дослідження політичних партій, їх функцій, структур, організації має наукове й практичне значення щодо подальшого розвитку держави. Партії є важливою складовою політичної системи, підтримують формування політичної свідомості, волі народу, є чинниками у формуванні політичної культури нації. В. Журавський зазначає, що політичні партії – це окрема спільність громадян, об'єднаних ідеологічно і відповідним чином організаційно, для вираження й обстоювання інтересів певних верств населення шляхом боротьби за політичну владу, її завоювання і здійснення [77, с. 41].

Домінуюча партія, яка при владі, суттєво впливає на політичну систему в країні. Комуністична партія перебувала при владі протягом сімдесяти років, міцно зрослася з державним апаратом, тому боротьба з даною партією була актуальною навіть після скасування 6 статті Конституції СРСР у березні 1990 р. Особливо гострою і принциповою вона буде для УРП та її лідера Левка Лук'яненка, який неодмінно заслуговує на своє почесне місце в історії.

Борець за українську незалежність, за національне відродження, віддав частину свого життя заради цієї мети.

Щодо скасування 6 статті Конституції СРСР Л. Лук'яненко зазначав, що припинення адміністративного переслідування за політичну діяльність створює нову ситуацію в Україні. Свобода політичної діяльності, на думку правозахисника, означає неминучість формування кількох політичних партій. У зв'язку з цим він вважав: «Рух як об'єднання громадян на дуже широкій ідейній основі поступово втрачає своє значення і замінюється структурою кількох політичних партій» [131, с. 31].

Закономірно, що Левко Лук'яненко долучився до активної групи, що ініціювала звернення «До членів Руху та до всіх громадян України», яке увійшло в історію під назвою «Звернення 23-х». У ньому говорилося про створення партії на базі Народного Руху України. Саме створення нової партії і прихід до влади гарантував прямий вплив на реформи в державі, прийняття законів, формування шляхів розвитку країни. Народний Рух України мав тоді можливість стати об'єднаною демократичною силою.

Що стосується комуністів, які перебували в Русі, Левко Лук'яненко був готовий до плідної роботи з ними лише за умови їх відмови від впливу і контролю з боку Москви. Л. Лук'яненко у 1990 р. у «Коментарі нашої партійної програми» писав, що перетворення Української Гельсінської спілки (1988–1990) на політичну партію у серпні 1989 р. набуло практичного сенсу [131, с. 35]. Тобто, правозахисник зі скасуванням статті 6 Конституції СРСР відразу вбачав створення власної партії на основі Спілки, а не Руху.

Левко Лук'яненко, на відміну від представників ДемПУ, які свого часу були в Компартії, більш категорично, висловлювався з приводу діяльності КПРС: «Теорія комунізму – утопія, комуністична практика – суціль антилюдська» [131, с. 30]. Виступаючи з доповіддю на II з'їзді РУХу 24 жовтня 1990 р., він звинувачував в антиукраїнській асиміляторській політиці комуністів не лише за останній рік, як це робили лідери ДемПУ, а за всю історію існування її в державі. «70 років комуністи вели політичну

боротьбу зі своїми ідейними супротивниками не ідейними методами, а за допомогою сексотів, таємних судів та сибірських концтаборів» [131, с. 68]. Він заявляв, що Комуністична партія виявилася гальмом технічного прогресу і носієм людиноненависницької, так званої, класової моралі і, як ворожа людському розвитку сила, історично приречена на програш [131, с. 67].

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на ґрунті демократизації та гласності виникла низка громадських об'єднань, які зробили вагомий внесок у процес національного відродження. Вони сприяли формуванню підґрунтя до виникнення національно-демократичних рухів та створення соціальної бази для них. Здебільшого маючи просвітницький характер, Українська Гельсінська спілка суттєво вирізнялася посеред них своєю радикальною позицією. Її політична діяльність була спрямована на пробудження в народі національної свідомості, гідності, патріотизму. Основою створення Української республіканської партії стали УГС та НРУ.

Українська Гельсінська спілка (УГС) була заснована у 1988 р. У Декларації принципів значилась основна мета – незалежна Україна. Варто відмітити, що Левко Лук'яненко ще з Установчого з'їзду Народного Руху України наголошував на необхідності незалежності і вказував на антилюдську політику комуністичної влади: «Чому незалежність України видається якоюсь химерною чи екстремістською ідеєю? Та це нормальна ідея, звичайнісіньке наше право – як українців, як організму, як нації – повинні пропагувати чисто і прямо цю національну ідею» [129].

З самого початку УГС виступала проти диктату однієї партії – Комуністичної, яка є основою командно-адміністративної системи. «УГС завжди вважала КПРС відповідальною за трагедією, що її зазнала Україна від 1919 року до самого останнього часу» [131, с. 29].

29–30 квітня 1990 року у Києві відбувся Установчий з'їзд Української республіканської партії. Протягом двох днів було прийнято програму і статут. Головою партії обрано Левка Лук'яненка, його заступниками – Степана Хмару і Григорія Гребенюка [192, с. 32]. Зasadничі принципи УГС

мали багато спільного з УРП – незалежна України. Ймовірно не випадково назва партії розпочинається не зі слова, що визначає ідеологічне спрямування, а зі слова – пов'язаного передусім з державністю. Це ж можна сказати і про символіку партії, що складається з національних кольорів і знаків.

На Установчому з'їзді Української республіканської партії виступаючи, серед яких Іван Кандиба, до речі, будучи членом УГС він відмовився вступати в партію, Іван Макар, Юрій Попов та інші говорили передусім про побудову самостійної незалежної держави. Заявляли, що основними засадами розвитку країни буде демократія. Юрій Попов розпочав свій виступ з цитування Миколи Міхновського з маніфесту «Самостійна Україна»: «Нехай наша історія сумна й невідраднa, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації» [138]. Доповідач у такий спосіб проводив паралель між минулим і сьогоденням. Адже ідея згуртування нації не втратила актуальності. Юрій Попов вважав, що вийти із зачарованого кола можна тільки при високій політичній, економічній і національній культурі народу. Прозвучала і конструктивна критика у бік Комуністичної партії. З його уст лунали звинувачення в отруєнні людей марксистсько-ленінською ідеологією так, що вони досі продовжують виправдовувати і прославляти «октябрь» і «Леніна» та намагаються будувати соціалізм і комунізм, незважаючи на масові вбивства та отруєння людей. У цьому він вбачав один із головних злочинів більшовиків. Доповідач констатував, що на власні очі бачив як на Донбасі багато людей готових розпочати будь-яку паніку проти тих, хто стоїть на порозі антикомунізму [213]. Як показує досвід, Юрій Попов мав рацію, піднімаючи це питання на трибуні ще 1990 р.

В'ячеслав Чорновіл, як один з лідерів УГС, так і 11 депутатів, «відмежувалися від партії, яка, на їх думку, створена на авторитарній основі, відмовилися брати участь у затвердженні статуту і виборах керівних органів»

[192, с. 33]. Після з'їзду В. Чорновіл провів у неофіційній формі прес-конференцію, де йому поставили низку запитань. Зокрема і про створення партії. На його думку, це рішення можна вважати поспішним, адже сесія розпустилася тільки вчора, а кандидати сьогодні створюють партію, хоча не всі з них розуміють програму і статут. Втім він не заперечував створення партії, бо вважав, що їх повинно бути багато, оскільки масовим може бути тільки Рух. Масова ж партія «через якийсь час переможе і звичайно створить свої бюрократичні структури і будуть обюрокрачуватися і знов буде нами керувати ось тільки від імені демократичної партії, тому я за плюралізм і тому хай буде декілька партій» [167]. Щодо самої назви партії В. Чорновіл відповів, що слово «республіканська» не несе ніякого навантаження, щоб чітко вирізняти її з-поміж інших. На його думку, назва націонал-демократична більше відбивала б ідеологію партії.

За програмним документом вона була дійсно націонал-демократичною. Оскільки її мета полягала у створенні незалежної держави, в утвердженні демократичного ладу та розвитку громадянського суспільства.

Базою для створення програми УРП стали програмні документи «Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» (1976–1988) і «Української Гельсінської спілки» (1988–1990), що були орієнтовані на впровадження європейських цінностей з прав людини. Так у програмі УРП було зазначено, що країна була перетворена на колонію, де похижацькому грабуються природні багатства та продукти праці трудящих України імперським московським центром, тому країна має позбавитись від старого тоталітарного минулого і перейти на новий європейський демократичний шлях [171].

У програмі було зазначено, що економічне й екологічне становище, культурне й духовне життя в Українській РСР опинилося в стані глибокої кризи, перебування України у складі тоталітарної імперії призвело до спустошення надр і лісів, забруднення і вичерпання вод, зруйнування чорноземів. Країні необхідно було переходити на новий етап історії,

впровадження демократичних прав і свобод, впровадження ринкової економіки і проголошення суверенної України [171].

Програма УРП була передусім україноцентричною. Велика увага надавалася екологічному питанню. Йому присвячено підпункт 3.3. «У галузі охорони середовища існування» [171]. Питання охорони середовища потребувало особливої уваги, оскільки Україна вже постраждала за недбальства радянської влади у Чорнобильській катастрофі. Якби не самопожертва ліквідаторів, взагалі могла опинитися під загрозою знищення і ще декілька століть відходити від страшних наслідків катастрофи, тому у програмі було зазначено про необхідність створення українського контрольного органу нагляду та охорони середовища, регулярне інформування населення про екологічну ситуацію, припинення будівництва АЕС та створення екологічно чистих джерел електроенергії з подальшою відмовою від атомної енергії, введення кримінальної відповідальності за порушення екологічних норм [171].

Політика радянської влади була орієнтована на прив'язку союзних республік до єдиного центру і неможливість їх функціонування як окремої політичної, економічної структури. Сировинна залежність штучно створювалася радянською владою в будівництві недоцільних підприємств з метою повного контролю над економікою, у таких умовах неможливо було здійснювати закупівлю сировини за межами республіки. Основні засади УРП визначали: абсолютну цінність життя, самобутності людини і кожної нації. Наголошувалося, що гарантією життя людини і кожної нації є державний і суспільний лад зі свободою економічної діяльності, рівноправністю різних форм власності, ринковим регулюванням та здоровим природним середовищем [171].

Хоча радянська влада говорила про цінність національної ідентичності і людського життя, про боротьбу проти націоналістів і західних буржуазних порядків, насправді було навпаки – відстала технологічна забезпеченість Радянського Союзу від Заходу. Перебування України у складі СРСР

підірвало економічне, духовне, культурне та правове становище країни і відкинуло її на десятки років назад, а то й більше, порівнюючи з провідними країнами світу. Все це добре усвідомлювалося укладачами програми партії.

Щодо питання соціальної справедливості, то за ним визначалося створення рівних, справедливих можливостей у будь-якій сфері, реалізацію творчого потенціалу та підприємництва. За часів радянського панування це було не тільки неможливо, але й передбачало кримінальне покарання. Натомість такий крок надавав можливостей економічному зростанню держави, виявленню нових перспектив і технологічному підйому для країни. Також були вимоги щодо необхідності об'єктивного визначення рівня життєвого мінімуму та реєстрації безробітних та надання їм допомоги за рахунок держави [171].

Лідери УРП були переконані, що Україна може функціонувати тільки як незалежна, ані як «радянська Україна». Тому напрямами діяльності партії зазначалися: створення нової Конституції України, наповненої демократичним змістом міжнародного права та політичної традиції українського народу; створення парламентської республіки і забезпечення усім політичним партіям та організаціям конституційно гарантовану свободу діяльності; заборона діяльності політичних організацій, керівні центри яких лежать за межами України й які водночас прагнуть влади в Україні; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову і заснування незалежного Верховного судового нагляду за відповідністю дій уряду вимогам Конституції та ін. [171].

Вирішення економічного питання було першочерговою необхідністю для цілісного функціонування держави, країна потребувала ряд економічних реформ, упровадження ринкової економіки, налагодження функціонування державних установ та створення умов для функціонування в міжнародній економічній структурі. Економічне питання мало вирішити: створення економічної самостійності в управлінні та розпорядженні об'єктами господарювання, що знаходяться в межах України, введення

антимонопольного законодавства, створення Державного банку України, власної фінансово-грошової системи і грошової одиниці та ін. [171].

У галузі культури, освіти і науки Українська республіканська партія вважала за необхідне забезпечення виховання самоповаги та національної гідності, зауважувалося на підтримці відродження та розвитку національної свідомості українського народу та інших національних культур в Україні. Важливим був пункт про виведення наукових установ з підпорядкування всесоюзних центрів, за свободу наукової діяльності, за право створювати незалежно від держави наукові заклади.

Партія виступала проти ідеологізації та мілітаризації освіти, адже радянська влада намагалася контролювати всі аспекти життя в республіках, знищуючи наукову еліту, трансформуючи її в ідеологічних рабів режиму, тому спроможність до творчості та вільний виклад матеріалу надавав можливості до росту національної свідомості і появи нової інтелектуальної еліти країни [171]. Стосовно галузі прав людини Українська республіканська партія визнавала проголошення Загальної декларації з прав людини Організації Об'єднаних Націй [171]. УРП у галузі релігії визнавала її незалежність, а також роль у житті українського суспільства задля духовного і морального відродження народу [171].

Стосовно національного питання УРП визначала: рівність перед законом усіх громадян України незалежно від походження та національності; державну гарантію на національно-культурну автономію усіх національних громад в Україні; право кримських татар на повернення в організованому порядку до Криму і на політичну автономію в складі України [171].

Визначаючи чіткі позиції стосовно національного питання і його ролі, УРП проголошувала офіційну підтримку національних меншин, тим самим відмежувала від себе суттєву частину провокацій з боку комуністів на тему національного утиску радикальними силами народу України.

У міжнародній політиці акцентувалося на співпраці на міжнародній арені та відстоюванні і захисту інтересів української держави і народу

України, створенні дипломатичних та консульських взаємин з іншими державами та взаємодію з українською діаспорою [171].

Стосовно питання військ та оборони підкреслювалося про необхідність відновлення збройних сил України, як однієї з головних гарантій незалежності народу України та підпорядкування їх тільки українській владі. «Цілі наші шляхетні і відкриті, засоби наші чесні і мирні. Ми переможемо», – значилося у програмі [171].

Слід зазначити, що члени Української республіканської партії активно виступали на забороні діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Так, у партійній програмі зазначалося: «Українська республіканська партія виступає за заборону діяльності політичних організацій, керівні центри яких лежать за межами України, й які водночас прагнуть влади в Україні, а також таких, що пропонують методи насильства для досягнення своєї мети чи вдаються до насильницьких дій» [171]. Як ідеологічні супротивники комуністичного режиму, лідери партії не схильні були йти на компроміси.

У жовтні 1990 р. після запропонування проекту «Про розпуск КПРС-КПУ та націоналізації їхнього майна» Степан Хмара 17 листопада 1990 р. потрапив до СІЗО за начебто побиття міліціонера. Представники Демократичного конгресу зразу ж відреагували заявою: «Ми представники Демократичного конгресу – коаліції незалежних партій і рухів, соціал-демократичної ліберальної, національно-демократичної й загальнодемократичної орієнтації рішуче засуджуємо арешт народного депутата України Степана Хмари, необґрунтовано санкціонований більшістю у Верховній Раді УРСР. Без перевірки, без розслідування Верховною Радою УРСР один із народних депутатів кинутий за ґрати. Вимагаємо негайного звільнення народного депутата України Степана Хмари і проведення незалежного відкритого суду і покарання винуватців провокації» [222].

На другий день після проголошення Незалежності України депутат був звільнений. Згодом Верховна Рада України, а саме 4 вересня 1991 р., визнає Постанову від 14 листопада про дозвіл на арешт депутата Степана Хмари

незаконною. Голова Комісії Верховної Ради Української РСР з питань народної освіти і науки Ігор Юхновський на пленарному засіданні 24 серпня 1991 р. наголошував на курйозності судового процесу над Степаном Хмарою: «Переворот і судове засідання пішло по сталінському рецепту. Вирішено далі ні свідків, ні адвокатів не заслуховувати, а винести вирок» [162]. Він акцентував, що арешт виконаний на основі незаконних рішень і постанов Верховної Ради керованої КПУ: «Процес Хмари сфабрикований КПУ і КДБ» [162]. Професор Григорій Гончарук слушно зазначив, що вочевидь жодна політична партія в світі не мала такого величезного арсеналу форм та методів, досвіду знищення своїх опонентів, як КПРС [43, с. 23]. Утім керівництво КПРС було не готове до політичного діалогу і влаштувало репресії проти активістів опозиції, вчинило розправу з депутатом Степаном Хмарою [92, с. 18].

Програмою УРП визнавалося, що комуністична ідеологія і практика є антилюдською і протиприродною за своєю суттю. Московський імперіалізм і шовінізм був і залишається найбільшою небезпекою для існування української нації [171]. Щодо неправомірних дій Комуністичної партії Левко Лук'яненко підкреслив, що не цураючись будь-яких дій КПРС розпочала боротьбу недемократичними шляхами: «По всій Україні вони пустили своїх агітаторів і відкрили вогонь проти Української республіканської партії, РУХу та всіх інших демократичних організацій, звинувачуючи нас у тому, що саме через нас та наші демократичні зусилля з полиць магазинів зникли харчі й черевики, пральні машини й будівельні матеріали. Демократи й націоналісти, мовляв, у всьому винні. Поверніть добродіїв комуністів до однопартійної влади і з'явиться все відразу» [131, с. 69].

Левко Лук'яненко, як справжній носій демократичних ідей, був поборником утворення багатопартійності. Тому і позитивно відреагував про створення Демократичної партії України: «УГС має підстави тішитися з того, що до числа її союзників прийшли такі інтелектуали України як І. Драч,

Д. Павличко, С. Конєв, В. Яворівський та їм подібні. Сама УГС не збудує самостійну Україну. Це справа всього народу» [131, с. 30]. Однак згодом стало зрозуміло, що утворення декількох партій демократичного спрямування з часом призведе до мультипартійності. Єдиними демократичні сили були у реалізації спільної мети – незалежності України, після досягнення якої розбіжності в подальшому розвитку держави посилювалися. Вони так і не змогли об'єднатися в демократичний блок для висунування єдиного кандидата на вибори Президента України: від Народного Руху України йшов В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко – від Української республіканської партії.

3.3. Аналіз програмних документів Демократичної партії України

Скасування статті 6 Конституції СРСР і бажання лідерів Руху брати участь у політико-правових змінах у державі знаменувало собою початок багатопартійності й утворення на основі Руху 1990 р. Демократичної партії України.

Вже 24–25 березня 1990 р. відбулася IV сесія Великої Ради Руху у місті Хуст Закарпатської області з приводу вирішення подальшої долі об'єднання. Щодо заяви «До членів Руху та до всіх громадян України» О. Гарань наводить висловлювання Володимира Яворівського, який згодом зауважив: «Навіть самі автори Заяви не дуже вірили, та й не дуже хотіли, щоб Рух перетворився на партію. Ми просто хотіли збудити суспільство – показати, що в ньому вже існують організації, здатні перетворюватися на партії» [39, с. 88]. Слід зазначити, що в Заяві достатньо аргументовано були викладені думки з приводу подальшої демократизації суспільства і неспроможність Комуністичної партії надалі керувати країною: «Відродити Україну волею консервативної більшості ЦК КПУ, продемонстрованою на його останньому Пленумі, неможливо, а працювати на імперського молоха, маскованого фальшивими словами про „оновлену федерацію”, неприпустимо» [71].

Однак на IV сесії Великої Ради Руху ідея про створення партії не була підтримана. Кореспондент «Літературної України» засвідчує, що «Велика Рада висловилася за те, щоб не перетворювати Рух на політичну партію, аби він і далі об'єднував якнайширші політичні сили в Україні» [182]. Проте сподівання, що це рішення ще неостаточне, були ймовірно у редакційній колегії «Літературної України», яка не випадково дала назву публікації «Рух – поки що Рух». Отже, IV сесія Великої Ради Руху наочно засвідчила перший розкол у керівних лавах, що був пов'язаний з неоднотайністю думок лідерів щодо майбутнього Руху. Важливо також зазначити, що на цьому засіданні про вихід з КПРС оголосили Д. Павличко, І. Драч, В. Терен [182].

Творча інтелігенція, що складала ядро Руху, була неоднорідною: з одного боку, колишні політв'язні, що почали боролися проти системи ще в 60-х роках, а з іншого, члени Комуністичної партії, які бажали перетворень. 5 квітня 1990 р. газета «Літературна Україна» опублікувала «Заяву совісті», що підписали активісти об'єднання з приводу виходу з лав Комуністичної партії. Ними були: Дмитро Павличко, Іван Драч, Волеслав Гейченко, Володимир Яворівський, Галина Антонюк, Віталій Волохонович, Павло Гановський, Юрій Ілленко, Олександр Лавринович, Володимир Мулява, Віктор Терен та ін. У заяві зазначалося: «Ми, громадяни України, колишні члени КПРС, заявляємо, що наш розрив з партією як з механізмом тоталітарної влади, винної у створенні антигуманного суспільства, де реставровано з певною модифікацією державні засади російської імперії, зумовлений усвідомленням, що процес перебудови залишив цей механізм незайманим» [85].

Фактично на початку звернення ми спостерігаємо звинувачення, спрямовані не лише у бік Комуністичної партії, а й усієї системи. Зокрема мова йшла про стагнацію процесу перебудови. Таким чином, Рух, який виник на підтримку перебудови, мав докорінно сам змінюватися [15, с. 37].

У заяві наводилися аргументи, що свідчили про злочинність Компартії: «У результаті діяльності КПРС ідея соціалізму дискредитована і спотворена»

[85]. І хоча заява була підписана багатьма діячами, але увага громадськості була прикута до трьох осіб – Дмитра Павличка, Іван Драча, Володимира Яворівського. Напередодні 31 березня 1990 р. газета «Свобода», спираючись на «Стар Леджер», яка, у свою чергу, – на ТАРС, від 30 березня, повідомляла про виключення їх з Компартії «за те, що намагалися створити нову партію» [158]. Володимир Яворівський в інтерв'ю зазначив, що не вийшов з Компартії, просто кинувши квиток. «Я вийшов, заявивши про те, що належу до ініціативної групи людей, які створюють нову партію, більш демократичну, що має відповідати моїм ідеалам <...>. Туди прийдуть люди, які хочуть добра своєму народові, а не собі особисто. Через те ця партія буде динамічна. Я проти того, щоб створювати нову партію з мільйонами членів, бо це не партія, це вже – армія, яка повинна підкорятися наказам згори» [247].

Безперечно, даний жест відомих письменників і одночасно народних депутатів України в лавах Компартії розглядали не лише як зраду, а й ще як очевидну загрозу. Газета «Свобода» повідомляла, що сам Дмитро Павличко 24 березня на сесії Великої Ради Руху заявив, що ці письменники раніше подали заяви про вихід з КПРС, оскільки «вирішили на базі НРУ створити нову політичну партію» [158]. Про те, що в Києві вже існує ініціативний комітет зі створення партії з поки що умовною назвою Українська демократична (УДП) Дмитро Павличко повідомив у своєму виступі на Великій Раді Руху [182].

Д. Павличко та І. Драч стають фундаторами Демократичної партії України [39, с. 89]. Відомий літературознавець, правозахисник Юрій Бадзьо склав проєкт програми «Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності». Важливим кроком у формуванні партії було опублікування 31 травня в «Літературній Україні» Маніфесту Демократичної партії України, автором якого став один з лідерів Руху, голова Демократичної партії Юрій Бадзьо. У Маніфесті зазначалось: «Наш суспільний ідеал – свобода, справедливість, народовладдя» [132]. Докладно розкривалася

необхідність проголошення незалежності України. В останньому розділі: «Мета – державна незалежність України» проголошувалося, що свобода нації, як і свобода людини, – цінність самодостатня і не потребує обґрунтування чи виправдання [132].

У Маніфесті Демократичної партії України говорилося, що Україна зараз перебуває між двома основними концепціями суспільного розвитку – консервативно-реформістською і радикально-демократичною. Консервативно-реформістську концепцію представляють комуністи. Їх мета лібералізувати, пом'якшити тоталітарну систему, залишитися при владі, а СРСР перетворити на унітарну державу, імперію у вигляді «оновленої федерації» і проголошення ідеології вірності комунізму [132].

Наголошувалося, що радикально-демократична концепція заперечувала саму суть антинародної системи, керуючись принципами гуманізму, прагне перебудови установленого устрою, економічної свободи, беззастережного права нації на самовираження і критично осмислює ідейні основи консервативно-реформістської концепції [132].

Саме поняття «перебудова», на думку Демократичної партії України, втратило значення символу демократичного оновлення суспільства, ставши прапором часткового реформування системи. Отже, «Демократична партія України виникає як потреба національного порятунку й самозахисту» [132].

У Маніфесті звучало обвинувачення радянської політики, як антинародної по суті, комуністичний ідеал представляється як утопічний і як небезпечний, бо зруйнував суспільний лад у республіках, економічну, культурну і політичну систему. Зазначалося, що «науковий комунізм» не враховує природу людини як індивіда і розглядає її тільки як суспільну істоту і базується на «сукупності суспільних взаємин».

Із зауважень Демократичної партії України, Комуністична партія захопила владу і від імені ідеалу свободи створила антидемократичну владу і політику в країні, поступово знищуючи всі демократичні основи в радянських республіках. Неспроможність зупинити антидержавний рух

комунізму, демократія майже зникла на практиці, залишившись як ідеологічна пропаганда. У Маніфесті говорилося, що монополізувавши владу, Комуністична партія Радянського Союзу перетворилася на антидемократичну корпоративну організацію з класовим виразником ідеалу – пролетаріатом. Партія є новим панівним соціальним класом суспільства. Зазначалося, що категорії «капіталізм» – «соціалізм» застаріли, втратили свій історичний зміст, дезорієнтують громадську свідомість і не відповідають реальності [132].

Пріоритетними в Маніфесті визнано боротьбу за економічну і політичну свободу, демонтаж тогочасної економічної системи та розбудову механізму соціального захисту з подальшим створенням ринкової економіки. Партія декларувала про приєднання до світового соціал-демократичного руху і продовження традиції української соціал-демократії.

Вихід зі стану господарської кризи демократи бачили так: економічна свобода, перебудова структури й характеру народного господарювання, створення оновленої, технічної, прогресивної системи матеріального виробництва [132].

Партією наголошувалося на важливості створення програми виходу з екологічної кризи.

Метою Демократичної партії України офіційно зазначалася державна незалежність України, свобода нації і свобода людини з уявленням майбутнього добросусідського співіснування українсько-російських відносин як двох демократичних незалежних держав [132].

Відповідно країна потребувала створення правової бази для врегулювання та забезпечення своєї економічної самостійності. Для економічного оздоровлення країни необхідно було також створення незалежної банківської та фінансової системи з подальшим упровадженням власної національної валюти.

Першочерговим Демократична партія України вважала утвердження Закону про громадянство та військовий суверенітет [132].

О. Гарань писав, що створення Демократичної партії України відбулося 22 вересня 1990 р. у місті Терехівля на спільному засіданні підготовчого комітету й уповноважених від областей було затверджено проєкт статуту Демократичної партії України, який діяв до її першого з'їзду. Учасники засідання проголосили 22 вересня датою заснування ДемПУ. Установчий з'їзд демократів відбувся у Києві 15–16 грудня 1990 р. [39, с. 154]. Кістяк партії утворили відомі політичні діячі, поети, науковці: Дмитро Павличко, Юрій Бадзьо, Іван Драч, Володимир Яворівський, Володимир Черняк та інші.

Її заснування стало, з одного боку, початком формування багатопартійності в Україні, а з іншого, свідчило про відсутність єдності демократичних сил. Левко Лук'яненко, один із лідерів Руху і одночасно голова Української Гельсінської спілки, так прокоментував створення Демократичної партії України: «<...> з Руху може вилушитися кілька політичних партій, може одна, а решта активістів частково залишиться в Русі, частково може розійтися по різних партіях, але весь Рух перетворити в одну політичну партію неможливо» [131, с. 31].

Відозва «До народу України» Установчого з'їзду Демократичної партії України наголошувала на незалежності держави, мова йшла про загрозу нового Союзного договору, який партійці назвали ярмом національного, політичного та економічного поневолення. Так ДемПУ зазначала: «Хочемо побудувати правову державу, в якій забезпечуватимуться свобода, рівність і соціальна захищеність усіх її громадян, незалежно від національності, партійності, віросповідання чи майнового стану» [92]. У Відозві відбивалося рівноправне ставлення до усіх національностей, які пов'язали свою долю з Україною, тільки спільними зусиллями, не поділяючи населення, можливо було створити демократичне правове суспільство – так переконані були демократи [92].

Демократична партія України мала чіткий курс у побудуванні країни «Наша мета – демократія і повна державна незалежність України» з готовністю до досягнення визначеної мети співпраці з різноманітними

політичними силами демократичного спрямування [92]. Варто зазначити, що Українська демократична партія й Українська республіканська партія у свої партійні статuti внесли пункт стосовно ставлення до Комуністичної партії, оскільки вбачали в ній не лише джерело стагнації демократичних реформ, а й передусім загрозу державному суверенітету країни. У Загальних принципах Статуту ДемПУ говорилося, що схвалюючи Декларацію про суверенітет України, шлях до державної самостійності неможливий без демонтажу самодержавства КПРС як інструменту колоніального гніту й тоталітаризму, без виходу України із СРСР [92, с. 5].

На Установчому з'їзді ДемПУ Дмитро Павличко звинувачував КПРС у русифікаційній політиці, яка призвела «до зараження бацилою зневаги чи навіть ненависті до всього рідного» особливо на півдні і сході країни [52, с. 12]. Отже, він аргументовано доводив «великодержавне фарисейство» і «гру у фальшиву демократію» КПРС [92, с. 12].

Відомо, що 2–13 липня 1990 р. у Москві відбувся XXVIII з'їзд Компартії. У матеріалах з'їзду значилося демократичне право людини як найголовніше, якому повинно підпорядкуватися право народу на самовизначення. Однак окреслені пріоритети були тільки на папері. У доповіді «За незалежну демократичну Україну» Дмитро Павличко говорив, що пущений в обіг ще один фальшивий мотив неподільності й збереження Радянського Союзу як унітарної наддержави, причому нам постійно нагадують, що заради шістдесяти мільйонів радянських громадян Радянський Союз повинен мати свою імперську конституцію, офіційну мову і всі інші атрибути єдинодержавія [92, с. 14]. Фактично лідери ДемПУ намагалося захистити проголошення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. переконаними закидами у бік КПРС.

Різке звинувачення в антиукраїнській політиці лунало на Установчому з'їзді ДемПУ з уст Юрія Бадзьо: «<...> толерантне ставлення КПРС до антиукраїнських сепаратистських ідей щодо Криму і так званих „Новоросії” й Донецько-Криворізької республіки; нова пропагандистська хвиля зі

сторінок комуністично-партійних газет проти Народної ради і Руху; звернення керівництва КПУ до громадян України, основний мотив якого – підбурювання громадськості проти демократичних сил республіки» [92, с. 18].

Неправові дії КПУ давали підстави Юрію Бадзьо закликати до зміни політичного курсу країни. Взагалі лідери ДемПУ виражали загальну позицію партії щодо КПУ. В «Ухвалі Установчого з'їзду Демократичної партії України» значилося, що КПУ зраджує національні, економічні та політичні інтереси народу України. «<...> КПУ, щоб бути нормальною частиною політичної системи демократичного суспільства, мусить позбутися тоталітаризму в ідеології та політичній практиці і вийти зі складу КПРС» [92, с. 30].

Програма Демократичної партії України складалася з таких частин: Загальні принципи; Політична система, держава і право; Права людини, права народу; Культура, освіта, наука; Економіка; Соціальна політика; Екологія; Оборона і демілітаризація.

Відповідно до Загальних принципів важливо відмітити пріоритетне ставлення Демократичної партії України до прав і свобод людини, де зазначалося: «Демократична партія України виходить із безумовної засади, що найвищою цінністю в суспільстві є вільна людина» [170]. Прийняття і дотримання Європейських фундаментальних правових основ з прав людини, які десятиліттями свідомо нехтувалися радянською владою, було важливим кроком пояснення міжнародному суспільству готовності народу України до рішучих змін у правовому і суспільному житті країни. «Основний обов'язок держави – забезпечення в суспільстві верховенства законів, які мають відповідати загальноприйнятим людським нормам, проголошеним Організацією Об'єднаних Націй, і традиціям українського народу» [170].

Керуючись правовою базою, Демократична партія України закріпила найважливіші аспекти суспільного розвитку в Україні, не порушуючи прав іноземних громадян, які проживають на території країни: «Демократична

партія України ставить своєю метою досягнення державної незалежності України відображення й усебічного розвитку української та інших національних культур, свободу світогляду й віросповідання» [170].

Країна потребувала впровадження загальноприйнятих демократичних людських норм, правового захисту на державному рівні. Запровадження нових політичних ідей було неможливо без зламу старої прогнилої системи, яку створила Комуністична партія, тому Демократична партія і наголошувала на необхідності «зламу диктатури КПРС» [170].

Перетворення України на правову державу повинно було розпочатися з дотримання прав людини її суверенітету як джерела права, як зазначалося, досягнення цієї мети ставало прийняттям міжнародних декларацій, пактів, а найголовніше – забезпечення їх на державному рівні і закріплені в Конституції країни. «Політико-правова система України має забезпечити владу та громадянські права людини». Забезпечення прав національних меншин, які проживають на території України є важливим посилом до створення прогресивного демократичного суспільства. «Демократична партія відстоює право національних меншин України на вільний культурний розвиток, на збереження своєї мови, традиції, релігії» [170].

Політика комуністичної влади була спрямована на асиміляцію населення, цілковите знищення політичної свідомості громадян і зомбування навколо радянської ідеології, її тривале правління призвело до того, що культурний, інтелектуальний і духовний стан нації перебував у загрозовому становищі. «Систему освіти слід гуманізувати, вивільнити від політизації... Першочергове завдання школи – виховання широкої освіченості і духовності» [170]. У державі була нагальна потреба переорганізації освітнього процесу, з поступовим відходом від єдиної політизованої моделі.

Основними кроками побудови високого рівня життя в Україні Демократична партія вбачала «передусім націоналізувати загальносоюзну власність на території України, звільнення народного господарства

республіки від односторонньої колоніальної орієнтації на розвиток екологічно небезпечних галузей важкої індустрії» [170].

Вихід України з економічної кризи передбачав згідно з Програмою партії «відновлення господарських інститутів української державності – власної банківської, фінансової та кредитної систем, митниці, грошової одиниці, цінової та податкової політики», впровадження власної економічної політики та інше [170].

Також наголошувалося на необхідності створення ринкової інфраструктури – товарних, валютних й фондових бірж, страхових компаній, вільної економічної зони, заснування Національного банку, грошової одиниці України, що дозволить до вступу до міжнародних економічних організацій та Європейського товариства [170].

У Програмі Демократичної партії зазначалося, що кожна людина має право на безпечне й сприятливе для здоров'я природне середовище. Приділяли увагу екологічній ситуації. Демократична партія акцентувала увагу на необхідності дотримання екологічної безпеки, будівництво промислових об'єктів повинно бути підконтрольне екологічній експертизі, розпочинаючи з проектування будівництва та експлуатації всіх промислових об'єктів [170].

Демократична партія України виступала за створення незалежної української армії. Потребувало і надання проходження військової служби громадянами України тільки на власній території, створення в Україні без'ядерної зони, а також заборони виготовлення, зберігання і транспортування через кордони держави зброї масового знищення, що допоможе приєднатися до Без'ядерного союзу і заручитися підтримкою європейської громади [170].

Висновки до розділу 3

1. Представники Народного Руху України, усвідомлюючи необхідність проведення нових реформ, шляхи їх досягнення бачили різними. Зважаючи на неоднорідність його членів, починаючи від партійних комуністів, закінчуючи дисидентами і шестидесятниками, що невдовзі і призвело до утворення політичних партій у 1990 році – УРП і ДемПУ. Це був об'єктивний і водночас логічний крок лідерів НРУ. Якщо основою для створення Української республіканської партії стала Українська Гельсінська спілка, то для Демократичної партії України – Народний Рух України. Обидві партії об'єднувала мета – незалежна Україна.

2. У розділі показано діяльність НРУ як об'єднавчого ядра демократичних сил з метою їх консолідації у проведенні реформ, у побудові суверенної демократичної правової Української держави. Зокрема, аналізується утворення республіканського політичного блоку «Демократична Україна», а також Комітету «Референдум – суверенна Україна» та ін. Доведено, що НРУ був національним і політичним лідером серед демократичних сил.

ВИСНОВКИ

1. Виявлено, що обрана тема має як теоретичне, так і практичне значення з позиції актуалізації демократичних перетворень у сучасній Україні.

Аналіз історіографії означеної теми показав, що, незважаючи на 30-річну історію НРУ, де спектр проблематики дуже широкий, досі залишаються нерозкритими певні аспекти. В науковій літературі недостатньо глибоко і системно відбито процес утворення і головні ідеї НРУ, відсутня характеристика соціально-кадрової бази. Враховуючи те, що у процесах державотворення України кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. брали участь непересічні особистості, до складу НРУ входили знакові постаті, історичні портрети більшості з них досі залишаються не написаними. Встановлено, що належним чином не висвітлено державотворчу діяльність В'ячеслава Брюховецького, Володимира Василенка, Віталія Дончика, Миколи Жулинського, Сергія Плачинди, Мирослава Поповича, Леонтія Сандуляка, Веніаміна Сікори, Леся Танюка та багатьох інших. На маргінесах історії залишаються дослідження щодо утворення і діяльності ДемПУ й УРП.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані й неопубліковані архівні матеріали, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю учасників подій, мемуарна спадщина. Аналіз джерел дає підстави говорити про їх важливість щодо розкриття теми дослідження. Завдяки провідним рухівцям, серед яких було багато письменників, науковців, журналістів, джерельна база є достатньо репрезентативною. Враховуючи те, що масив, створеної ними літератури великий і водночас різноаспектний та різножанровий, від біографічної до історико-біографічної, підтримуваної документальними свідченнями, а також наукової, дає підстави розглядати їх праці як в історіографічному, так і в джерелознавчому аспекті.

2. Як базові у дисертації розглянуті теоретичні положення представників української філософської думки: Ади й Ігоря Бичків, Ігоря Захари, Сергія Кримського, Мирослава Поповича та ін. У їхній спадщині, де людина є вищою цінністю, обґрунтовуються поняття «національної культури», «національної ідеї», «національної ідентичності», «ментальності», «традиції» та ін. Категорії «духовність», «любов», «свобода», «совість» постають як визначальні для культури українського народу. Спираючись на провідних теоретиків-гуманітаристів, філософію кордоцентризму, приділено особливу увагу ролі особистості в історії. Теоретико-методологічний аспект дослідження дозволив продемонструвати значення гуманітарної політики як визначальної у державотворчих процесах, у формуванні політичної культури, як провідного чинника для стабільності держави,

3. Зазначено, що в Україні наприкінці 80-х рр. ХХ ст. діяли незалежні українські громадські організації, товариства, українознавчі клуби та спілки, діяльність яких заклала підвалини для створення Народного Руху України за перебудову. Київські письменники та науковці Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка стали ініціаторами у заснуванні даної громадсько-політичної організації. Проект програми Народного Руху України за перебудову і дискусії навколо нього демонструють зміни настроїв у суспільстві, формування політичної культури, шлях до демократичної держави. НРУ створювався при жорсткому контролі і монополії на засоби масової інформації з боку держави, тому протистояння демократичних сил з владою було неминуче. У дисертації проаналізовано доповіді з екологічного, економічного, правового та національного питання, що лунали на Установчому з'їзді Народного Руху України 8–10 вересня 1989 року в місті Києві, де відбулося остаточне формування громадсько-політичної організації Народного Руху України. Отже, Народний Рух України передусім постав як справжня демократична політична сила. Він, як новостворена громадсько-політична організація, уособлюючи в собі творчу, наукову, політичну еліту

країни, виступив каталізатором реформ та процесів демократизації та гласності в Україні.

4. Розглянуто головні ідеї НРУ, встановлено, що питання розвитку національної культури, мови стали провідними в його діяльності. Це пов'язано не лише з участю теоретиків-українознавців, а й з тим, що протистояти комуністичній ідеології і створити незалежну державу можна лише за умов широкої гуманітарної національної програми, котру розгорнув НРУ. Відбулося проголошення національної ідеї як пріоритетної для вирішення політичних, економічних, екологічних та інших питань. У поняття «національна ідея» рухівці вклали державотворчий чинник.

5. Продемонстровано культурно-просвітницьку і політичну діяльність інтелігенції. Доведено, що, окрім теоретичного доробку, українська еліта залишила неоціненний досвід боротьби з тоталітарною системою. Особливу увагу приділено письменникам, науковцям, колишнім дисидентам. Показано внесок наукової еліти у написання провідних документів України. Висвітлено державотворчу діяльність письменників та науковців: В'ячеслава Брюховецького, Володимира Василенка, Віталія Дончика, Дмитра Павличка, Анатолія Погрібного, Мирослава Поповича, Леонтія Сандуляка, Веніаміна Сікори, Володимира Яворівського та ін.

6. Відмова від монополії на владу Комуністичної партії після скасування статті 6 Конституції СРСР призвела до значних зрушень на політичній арені. Втім НРУ справедливо вбачав загрозу з боку комуністів, прагнучи не лише формально, а фактично ліквідувати монополію КПРС на владу. Задля цього НРУ неодноразово виступав з ініціативами створення політичної коаліції з УРП, ДемПУ, УСДП, ПДВУ, що виникли під головуванням рухівців у 1990 році.

Виявлено дієвість Демократичного блоку України щодо реформування країни, впровадження політики державотворення. Порівняно передвиборчі програми на пост Президента України В. Чорновола та Л. Кравчука.

З'ясовано політичне значення НРУ, перетворення громадсько-політичної організації на партію 1992 році.

7. Найпотужнішими партіями, утвореними 1990 році, стали УРП і ДемПУ. Утворення однієї партії на основі НРУ Левко Лук'яненко виключав через широку його ідейну основу, Володимир Яворівський – через відсутність «динамічності», партію з мільйонами членів порівнював з армією, яка повинна підкорятися наказам згори. В'ячеслав Чорновіл розглядав це питання з позиції демократії, виступаючи за плюралізм, оскільки, на його думку, панування однієї партії є загрозою для демократії. Отже, утворення на основі НРУ партій демократичного спрямування можна вважати об'єктивним і закономірним процесом.

Проаналізовано доповіді Установчого з'їзду Української республіканської партії, що відбувся 29–30 квітня 1990 року у Києві. Програма УРП відображала ключові позиції державного відродження, була побудована на відбитті національних інтересів. Лідери Української республіканської партії одні із перших наполягали на забороні діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу і націоналізації її майна. Проаналізовано Маніфест Демократичної партії України, Програму ДемПУ, розглянуто доповіді Установчого з'їзду ДемПУ щодо з'ясування ідеології та реформаторської стратегії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності Демократичної партії України. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2008. Вип. XIV. С. 67–71.
2. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності Української республіканської партії. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2008. № 15 (154). С. 123–130.
3. Андрєєва О. Криза «локального» та «універсального» вимірів української національної ідентичності пострадянського періоду. *Вісник НТУУ КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка*. Вип. 3. 2009. С.7–14.
4. Андрусів П. Мистецтво – найміцніша зброя. Статті, промови й огляди. Бібліотека українознавства. Т. 57. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. 1987. 437 с.
5. Астахова Е. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты. Харків : Облполиграфиздат, 1991. 347 с.
6. Бабій С. Формування багатопартійної системи в Україні: порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 1999. 16 с.
7. Бадзьо Ю. Маніфест Демократичної партії України. *Сучасність*. 1990. № 7–8. С. 140–161.
8. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ : Таксон, 1996. 400 с.
9. Бажан О. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 35–41.
10. Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1999. 192 с.
11. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності. *Політика і час*. 1991. № 10. С. 40–46.

12. Баран В., Буравський О. Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985-1991 рр. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 9/10. С. 133–137.
13. Бичко А. Бичко І. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенційного дослідження. Дрогобич, 1997. 115 с.
14. Білик Я. Діяльність Народного уху України і «Саюдісу» у процесі державотворення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. № 1;30 (69). С. 1–5.
15. Білик Я. До питання про перший етап створення багатопартійності в Україні (1989–1990 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2017. Вип. 37. С. 31–40.
16. Білик Я. Інтелігенція у процесі державотворення (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 7–11.
17. Богомаз К. Політичні партії і громадські організації в Україні (2 пол. 80 – поч. 90-х рр. ХХ ст.). Київ : ІПК при КДУ, 1992. 142 с.
18. Бойко Ю. Більшовики та українська інтелігенція. *Нова доба (Берлін)*. 1943. 21 лютого. URL: <https://libraria.ua/en/numbers/303/10486/> (дата звернення: 10.02.2019).
19. Бойко О. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ : ІПіЕНД, 2002. 306 с.
20. Бондаренко С. Виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності кінця 80-х років ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2005. Вип.1. С. 165–174.
21. Бондаренко С. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2004. Вип. 2. С. 104–109.

22. Бондаренко С. Народний Рух України в контексті українського відродження кінця 80-х – поч. 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2004. Вип. 1. С.174–182.
23. Бондаренко С. Роль Народного Руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття: сучасний стан та перспективи розвитку. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2012. Вип. 9. С. 80–84.
24. Брайко О. До тридцятиліття Народного Руху України. *Сучасність*. 2019. № 2. С. 118–120.
25. Бураковський О. Рада Націй та міжнаціональні стосунки в Україні. Співдоповідь на Другому з'їзді Руху. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 56–60.
26. Бураковський О. Рада Національностей Народного Руху України (1989–1993). – Едмонтон-Альберта: Канадійський інститут українських студій, Альбертський університет, 1995. 160 с.
27. Бурдые П. Социология политики: Пер. с фр / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко. Москва, 1993. 336 с.
28. Василенко В. Місія України – знищити московську імперію. 09.11.2018 URL: <https://universum.lviv.ua/news/informational-war/09.11.2018/zn-mosk-imp.html> (дата звернення: 15.03.2020).
29. Василенко В. Право як зброя. *День*. 18.08.2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/pravo-yak-zbroya> (дата звернення: 12.12.2020).
30. Василенко В. Рух і формування концептуальних засад зовнішньої політики незалежної України. *День*. 18.09.2009. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/ruh-i-formuvannya-konceptualnih-zasad-zovnishnoyi-politiki-nezalezhnoyi-ukrayini> (дата звернення: 08.12.2019).
31. Велике інтерв'ю Вячеслава Максимовича Чорновіла про долю української нації. Частина 3 URL:

<https://www.facebook.com/Mova.Online/videos/2122939884687259/?v=2122939884687259> (дата звернення: 18.01.2019).

32. В интернациональном единстве и сплоченности – успіх перестройки. *Правда України*. 1989. 17 септєбря. С.1–3.
33. Від легенди до дійсності. Червона рута. *Вісник фестивалю*. 1989. 19 вересня. С. 1.
34. Відродження гідності. *Сучасність*. 1989. № 3. С. 111–112.
35. Віндельбанд В. История философии. Москва. 2013. 1302 с.
36. Гай-Нижник П. Створення Демократичної партії України та її позиція щодо путчу ГКЧП (1990-1991 рр.). Парти́йна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 539–551.
37. Галушко К. Енциклопедія історії України: Т. 7. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history> (дата звернення березень 2018).
38. Гарань О. Історія Руху: концептуальні та ідеологічні проблеми. *Сучасність*. 1994. С. 97–101.
39. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. Київ : Либідь, 1993. 200 с.
40. Глазов Л. Спитати у народу. *Робітнича газета*. 21 лютого. 1989. С. 3.
41. Глоба І. До питання про використання архівних фондів для вивчення діяльності ДемПУ. *Наукові записки : Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2002. Вип. XLIX (49). С. 213–219.
42. Головков А. Молдавія: брємя вибора. *Огонёк*. 1989. № 38. С. 1.
43. Гончарук Г. Народний Рух України : Історія : 1989–1996 рр. Одеса : Астропринт, 2014. 336 с.
44. Гончарук Г.І., Шановська О.А. Національна ідея і Народний рух України. Одеса : Астропринт, 2004. 170 с.
45. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга третя. Частина 11. URL:

<http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/hto-e>

[hto/netilkiprosebeknigatretacastinal1avtorgorinbogdan?tmpl](http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/hto-e/hto/netilkiprosebeknigatretacastinal1avtorgorinbogdan?tmpl) (дата звернення: 16.03.2019).

46. Горинь Б. Не тільки про себе : [Павличко Д.]. *Дзвін*. 2006. № 2. С. 120–122.
47. Гриценко П. Журналу «Слово і Час» – 75 років. *Слово і Час*. 2013. № 12. С. 43–56.
48. Гунчак Т., Дзюба І. Слові до читачів. *Сучасність*. 1992. Ч. 1 (369). С. 7–10.
49. Декларація української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). *Український вісник*. 1988. № 11–12. С. 62–63.
50. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл : дух, що тіло рве до бою. Харків : Віват, 2016. 493 с.
51. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т буд-ва та архіт. Тернопіль : Астон, 2013. 386 с.
52. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика. Тернопіль : Джура, 2011. 224 с.
53. Деревінський В. Зовнішньополітичні пріоритети В. Чорновола. *Історико-політичні студії*. 2016. № 1. С. 32–37.
54. Деревінський В. На гребені боротьби : діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр. Київ : Укр. Вид. Спілка, 2010. 219 с.
55. Держава, мова і культура. *Слово Просвіти*. 2019. 20 листопада.
56. Державний архів Одеської області. Фонд 11. Одесский обласной комитет (обком) Компартии Украины. Директивные документы ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины, полученные обкомом партии. Оп. 151. Спр. 61. Телеграмма Секретаря ЦК Компартии Украины С. Гуренко, грудень 1990 р. Арк. 38.
57. Державний архів Одеської області. Фонд 11. Одесский обласной комитет (обком) Компартии Украины. Директивные документы ЦК КПСС,

- ЦК Компартии Украины, полученные обкомом партии. Оп. 151. Спр. 54. Рекомендации идеологической комиссии Одесского обкома Компартии 1 липня 1989 р. Арк. 60.
58. Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4094. Колекція документів об'єднань громадян незалежної України, створених на території Херсонщини. Оп . 8-П. Спр. 7. Біографічні відомості та статті в газетах про В. Чорновола – голову Народного Руху України. Арк. 40.
59. Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4094. Колекція документів об'єднань громадян незалежної України, створених на території Херсонщини. Спр. 13. Газета Херсонської крайової організації Народного Руху України за перебудову «Голос Таврії». Арк. 48.
60. Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4094. Колекція документів об'єднань громадян незалежної України, створених на території Херсонщини. Оп . 8-П. Спр. 10. Агітаційні матеріали (афіші, листівки, газети) Народного Руху України за перебудову. Арк. 20.
61. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ : Основа, 2000. 992 с.
62. Дзюба І. Голоси з України дискутувати про мову чи розвивати її? *Сучасність*. 1989. Ч. 10. С. 122–127.
63. Дзюба І. Дискутувати про мову чи розвивати її? *Сучасність*. 1989. Ч. 10. С. 122–127.
64. Дзюба І. Поет філософської думки (Сергій Кримський). *Слово і Час*. 2011. № 7. С. 4–14.
65. Дзюба І. Україна і світ. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 134–149.
66. Діденко Ю. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002). Одеса : Астропринт, 2006. 176 с.
67. Дончик В. Говорити про державність – одне, будувати державу – інше. *Слово і час*. 2012. № 4. С. 33–37.
68. Дончик В. Дмитро Павличко – політик. *Літературна Україна*. 2004. 30 вересня.

69. Дончик В. Коли будеється не незалежна держава. Слово, яке тебе обирає: зб. на пошану професора Володимира Моренця. Київ. : Вид. дім. «Києво-Могилян. Академія», 2013. С. 86–98.
70. Дончик В. Спочатку слово. Але діло теж спочатку. Той, хто віродив Могилянку : зб. до 60 (століття В. Брюховецького. Київ. : Вид. дім. «Києво-Могилян. Академія», 2007. С. 130–140.
71. До членів Руху та до всіх громадян України. *Літературна Україна*. 1990. 8 березня.
72. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 8–20.
73. Дроздовський Д. Науковець із «ферментом любові». *Слово і час*. 2017. № 12. С. 116–118.
74. Другі Всеукраїнські збори Народного руху України. Про міжнаціональні відносини в Україні. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 172–173.
75. Дудок В. Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому. *Дзвін*. 1991. № 8. С. 79–82.
76. Дьордь К. Європа особистостей. *Сучасність*. 1991. № 6. С. 179–183.
77. Журавський В. Політична система України проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). Київ : Парламентське видавництво, 1999. 110 с.
78. Жулинський М. Роль учених у державотворчих процесах в Україні. *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 9. С. 46–48.
79. Жулинський М. Журналу «Слово і Час» – 75 років. *Слово і Час*. 2013 № 12. С. 4.
80. Закон УРСР. Про мови в Українській РСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11/ed19891028> (дата звернення: 10.01.2019).
81. За тісний зв'язок з селом. *Львівські вісті*. 1942. 8–9 листопада. URL: <https://libraria.ua/numbers/175/> (дата звернення: 16.02.2019).
82. Захара І. Поєднання раціоналізму та кордоцентризму як передумови ментальності об'єднаної Європи. *Postawa uniwerslistyczna przeslanki, zasady,*

formy, wartosci i organiczenia : Materiały X Międzynarodowej Konferencji PTU. Warszawa, 2007. С. 184–187.

83. Захарченко Г. Про інтелігенцію. *Світанок*. 1943. 11 серпня. URL: <https://libraria.ua/numbers/398/16455/> (дата звернення: 16.02.2019).

84. Заява Координаційного Комітету Патріотичних Рухів народів СРСР. *Сучасність*. 1988. Ч. 11. С. 76–78.

85. Заява совісті. *Літературна Україна*. 1990. 5 квітня.

86. Заяви Степана Хмари. *Сучасність*. 1988. Ч. 1 (321). С. 103–105.

87. Звернення до парламенту і народу України щодо ситуації в Криму. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 181–182.

88. Звернення учасників харківської конференції, присвяченої проблемам функціонування української мови. *Сучасність*. 1989. Ч. 10. С. 107.

89. Зібрався рід увесь. Червона рута. *Вісник фестивалю*. 1989. 21 вересня. С. 1.

90. Зі сторінок преси України. *Сучасність*. 1988. № 11. С. 124–127.

91. З Україною в серці кризь життя. *Урядовий кур'єр*. 2014. 13 серпня.

92. Ідейні засади демократичної партії України : З матеріалів Установчого з'їзду ТУМ ім. Тараса Шевченка «Просвіта», 1990. 30 с.

93. Інтелігенція. Словник соціологічних і політологічних термінів / Нар. укр. акад.; за заг. ред.: В. Астахової; уклад. В. Астахова. Київ, 1993. 140 с.

94. Історія України в особах, IX–XVIII ст. / Авт. кол.: В. Замлинський (керівник), І. Войцехівська, Н. Герасименко, О. Гуржій, І. Діптан, С. Єсельчик, А. Іваненко, М. Котляр, М. Палієнко, В. Панащенко, В. Пащенко, Н. Пономаренко, О. Путро, В. Ревегук, П. Сас, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Щербак, Н. Яковенко, Б. Яремченко. Київ : Вид-во «Україна», 1993. 396 с.

95. Історія України : Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин. Київ: Наук, думка, 2013. 1056 с.

96. Каждый прозрение переживает особо. Інтерв'ю с Р.Озоласом. *Огонёк*. 1989. № 50. С. 10–13.

97. Калиничев С. Последний шанс. *Огонёк*. 1990. № 3. С. 6.

98. Калиновська О. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років ХХ ст. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2004. Т. 34. С. 10–14.
99. Калтахчян. С. Нація. Философский энциклопедический словарь. 1983. URL:<http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophical/articles/296/naciya.htm> (дата звернення: 17.01.2019).
100. Карачко С. Першому фестивалю «Червона рута» виповнюється 20 років URL: <http://bukovynaonline.com/chervoniy-ruti-20-rokiv-spogady/> (дата звернення: 03.11. 2020).
101. Кіндрачук Н. За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.). Івано-Франківськ : НАІР, 2013. 208 с.
102. Кіпіані В. Лесь Танюк «Комуністи у серпні 1991-го самі собі вирізали апендицит». Історична правда. 24.08.2018. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/24/152827/> (дата звернення: 19.04. 2020).
103. Кобець О. З когорти романтиків життя. Той, хто віродив Могилянку : зб. до 60(ліття В. Брюховецького. Київ. : Вид. дім. «Києво-Могилян. Академія», 2007. С. 80–88.
104. Ковтун В. Історія Народного Руху України. Київ : Факт, 1999. 407 с.
105. Кожанов А. Позацензурна преса УГС та УРП наприкінці 1980-х-на початку 90-х рр.: умови формування, особливості розвитку. *Історико-політичні студії*. 2018. № 1 (9).
106. Коментар з приводу статті Миколи Рябчука. *Сучасність*. 1988. № 11. С. 73–74.
107. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм. Київ : Міленіум, 2005. 358 с.
108. Конрад Д. Європа особистостей. *Всесвіт*. 1991. № 6. С. 179–183.
109. Костюков В. Програма чи декларація. *Робітнича газета*. 1989. 3 березня. С. 3.

110. Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 238 с.
111. Кравчук Л. Є така держава – Україна. Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. Київ : Глобус, 1992.
112. Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші роки надії / Запис бесід С. О. Кичигіна. Київ : Видавництво «Довіра», 1994. 230 с.
113. Краснікова М. Ми за українську культуру. *Робітнича газета*. 1989. 21 лютого. С. 3.
114. Кривдіна І. Внесок Л. Лук'яненка у формування ідеології Української республіканської партії (1990–1991 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2010. Вип. 20. С. 224–230.
115. Кривдіна І. Шляхи вирішення національного питання в доробку Левка Лук'яненка. *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 25. С. 245–254.
116. Кримський С. Деякі універсалії української культури. *Матістеріум*. 2000. Вип. 5. С. 12–15.
117. Кримський С. Нації виходять з кризи завдяки культурі, релігії, ідеї державности. *Українська культура*. 2018. № 2. С. 5–7.
118. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.
119. Круча О. Нова хвиля українізації: чинники і перспективи. *Сучасність*. 1989. № 3. С. 105–110.
120. Кузьо Т. Національне незадоволення у Прибалтійських республіках. *Сучасність*. 1989. Ч. 4 (336). С. 66–72.
121. Купчинський Р. Про двомовність, провінційність безхребетність. *Сучасність*. 1988. Ч. 1 (321). С. 79–86.
122. Летов В. Чья кровь краснее? *Огонёк*. 1992. № 16–17. С. 1–2.
123. Лисенко Н. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017. 240 с.
124. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.

125. Литвин В. Україна: політика, політики, власть (На фоні політичного портрета Л. Кравчука). Київ : Альтернативи, 1997. 340 с.
126. Лой А. Зникаюча інтелігенція у трансформаціях сьогодення *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 7–16.
127. Лопушинський І. Духовні постулати Дмитра Павличка у вимірі української національної ідеї. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2010. № 14. С. 2–6.
128. Лук'яненко Л. Газеті «Радянська Україна». *Український вісник*. 1988. № 11–12. С. 106–109.
129. Лук'яненко Л. Де добрий шлях? Київ : Вид. УРП, 1994. 45 с.
130. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006. 285 с.
131. Лук'яненко Л. Тут мій дух: збірник статей. Т.1. Київ : Тамподек ХХІ, 2013. 311 с.
132. Маніфест Демократичної партії України. *Літературна Україна*. 1990. 31 травня.
133. Маркус В. Україна в першій половині 1990 року. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 152–173.
134. Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2017. 240 с.
135. Матеріали ХІХ Всесоюзної конференції Коммунистической партії Советского Союза, 28 юня – 1 юля 1988 г. Москва : Политиздат, 1988. 160 с.
136. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2009. 496 с.
137. Михальський В. Стара і нова інтелігенція. *Українське слово (Київ)*. 1941. 14 листопада.
138. Міхновський М. Самостійна Україна. URL: <http://www.hai-puzhnyk.in.ua/doc2/1900.mihnovskiy.php>. (дата звернення: 18.04.2019).
139. Мороз Л. Українська національна ідея у творчості Дмитра Павличка. *Слово і Час*. 2019. № 9. С. 34–42.

140. Мосіюк О. Енциклопедія сучасної України URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=68611 (дата звернення: 14.09.2019).
141. Муқан А. Його життя – це боротьба за мову, націю і нашу державу : в інституті філології відзначили 90-річчя Дмитра Павличка. *Українська літературна газета*. 2019. 8 листопада. С. 2.
142. Муравський О. Студентство України за демократичне вирішення питання військової підготовки наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. *Військово-науковий вісник*. 2008. Вип. 10. С. 81–89.
143. Мушкетик Ю. На світлу долю. *Слово і час*. 2012. № 4. С. 37–38.
144. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі: URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11617/02-Nagorna> (дата звернення: 12.09.2020).
145. Наддніпрянець В. Інтелігенція в СРСР. *Голос*. 1944. 13 лютого.
146. *Народна газета*. 1992. № 7.
147. Народний Рух, створений у Тернополі, став поштовхом до Незалежності України. URL: <https://teren.in.ua/2016/08/24/narodnyj-ruh-stvorenyj-u-ternopoli-stav-poshtovhom-do-progoloshennya-nezalezhnosti-ukrayiny/> (дата звернення: 05.02.2020)
148. Национальный вопрос. Философский словарь. Под редакцией М. Розенталя и П. Юдина. Москва : Издательство политической литературы. 1963. С. 299–300.
149. Нация. Краткий философский словарь. Под ред. М . Розенталя и П. Юдина. Москва. Москва : Государственное издательство политической литературы. 1951. 619 с.
150. Ода П. Щодо щасливих літ українізації. *Український вісник*. 1987. № 8. С. 218.
151. Одинец М., Тихомиров И. Куда движется «Рух»? *Правда Украины*. 1989. 16 септєбря.

152. Павличко Д. Про роботу Ради Національностей Руху. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 76–79.
153. Павличко Д. Українська національна ідея. Київ : Вид. дім КМ Академія, 2002. 58 с.
154. Павличко Д. Українська національна ідея та її значення для утвердження державної незалежності України. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 1. С. 7–21.
155. Пасько Я. Пасько И. Громадянське суспільство і національна. Донецьк: Східний видавничий дім, 1999. 149 с.
156. Пасько Я. Пострадянська інтелігенція: ціннісна маргіналізація чи інтеріоризація європейського культурно-історичного спадку? *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 27–42.
157. Петриненко Т. 40 років на сцені. 5.11.2009. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/04/15/taras-petrynenko-3/> (дата звернення: 17.01.2020).
158. Письменники України вийшли з КППС. *Свобода*. 1990. 31 березня.
159. Півторак Г. Українці звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. 199 с.
160. Підкова І. Формування багатопартійної системи в Українській РСР: Участь Народної Ради у становленні Української республіканської партії та Демократичної партії України. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Держава та армія*. 2014. № 809. С. 84–88.
161. Пішов навіки наш Учитель, журналіст, письменник, автор «Уроків державної мови» Борис Рогоза. URL: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/2999/art/21376.html>. (дата звернення: 17.02.2020)
162. Пленарне засідання 24 серпня 1991 рр. Офіційний веб-портал Верховної ради України. URL: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show> (дата звернення: 05.02.2020).
163. Повідомлення про створення Координаційного Комітету Патріотичних Рухів народів СРСР. *Сучасність*. 1988. Ч. 11. С.75–76.

164. Попович М. Національна культура і культура нації. Київ : Знання, 1991. 64 с.
165. Попович М. Філософія свободи ; упоряд.: Л. Артюх, Н. Вяткіна ; передмова Н. Вяткіної. Харків: Фоліо, 2018. 524 с.: іл.
166. Постанова ВУЦВК та РНК УРСР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» від 6 липня 1927. Український вісник. 1987. № 7. С. 101–110.
167. Прес-конференція В'ячеслава Чорновола з приводу заснування УРП. 1990. 30 квітня. З архіву «Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода». URL: <https://www.facebook.com/100011113865036/videos/1127173680996417/> (дата звернення: 23.01.2020).
168. Присяжний М. Одиссея В'ячеслава Чорновола, або кілька зауваг до підсумків першого парламентського року. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 91–95.
169. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / НАН України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України; кол. Упоряди. : В. Лозицький (кер.), О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с.
170. Програма Демократичної партії України. 1990.
171. Програма Української республіканської партії. 1990.
172. Проект Програми Народного Руху України за перебудову. *Літературна Україна*. 16 лютого 1989 р. С. 3.
173. Пройти через усі болі й укріпитися духом. Інтерв'ю з Ліною Костенко провів Ігор Римарук. *Сучасність*. 1990. № 1. С.113–117.
174. Пухкал О. Національна ідея як важливий чинник розвитку громадянського суспільства в Україні. *Економіка та держава*. 2013. № 2. С. 118–121.
175. Равлів І. Дмитро Павличко як особистість і громадсько-політичний діяч *Studia methodologica*. ТНПУ, 2010. Вип. 30. С. 6–12.

176. Развяжем узлы недоверия. Беседа первого секретаря компартии Литвы Альгирдаса Бразаускаса с обозревателем «Огонька» Александром Радовым. *Огонёк*. 1989. № 24. С. 4–5.
177. Революційна перебудова – кровна справа народу. *Радянська Україна*. 1989. 18 лютого.
178. Розмова з В'ячеславом Чорноволом – Провів Олег Ільницький. *Сучасність*. 1990. Ч. 4 (348). С. 70–86.
179. Розмова з В'ячеславом Чорноволом. *Сучасність*. 1990. Ч. 4. С. 72–86.
180. Роль друкованих засобів масової інформації України у здійсненні соціально-економічних перетворень в умовах перебудови. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (2). С. 416–430.
181. Ручка А. Лідер є. Чи стане він президентом? *Голос України*. 1991. 28 вересня.
182. Рух – поки що Рух. *Літературна Україна*. 1990. 29 березня.
183. Рыковцева Е. Автономное плавание в самостийном режиме. *Огонёк*. 1992. № 16–17. С. 9–10.
184. Рядки з листів. *Робітнича газета*. 1989. 3 березня.
185. Сандуляк Леонтій – людина, політик, громадянин / Л. Петровська, В. Корнілова, С. Сторожук. Чернівці: Наші книги, 2017. 48 с.
186. Сандуляк Леонтій. Не мовчіть – і вас почують!: Свідчення очевидця та учасника історичних подій. Київ : ПП «Телерадіокомпанія «ІК»», 2011. 248 с.
187. Сандуляк Леонтій: «Я порівняв би День Незалежності України з Великоднем!» <http://ukrnationalism.com/interview/1495-leontii-sanduliak-ya-porivniav-by-den-nezalezhnosti-ukrainy-z-velykodnem.html>.
188. Сверстюк Є. Творчість – це згорання надміру сил. *Сучасність*. 1988. № 10. С. 105–108.
189. Скупейко Л. «Слово і час»: Історія і сучасність *Слово і час*. 2013. № 12. С. 13–14.

190. Слабошпицький М. Протирання дзеркала. Те, чого ви не прочитаєте в історії літератури. Київ : Ярославів Вал, 2017. 687 с.
191. Слипецкая В. Коммуникативное пространство нашего бытия в аспекте теории Э. Сэпира и Б. Ворфа. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2013. Вип. 35. С. 232–238.
192. Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії. Київ : Знання, 1990. 48 с.
193. Солженицын А. Как нам обустроить Россию URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt (дата звернення: 30.03.2019).
194. Старушенко. Г. Национальный вопрос Философский энциклопедический словарь. За ред.: Л. Ильичёв, П. Федосеев, С. Ковалёв, В. Панов, 1983. URL: <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophical/articles/295/nacionalnyj-vopros.htm> (дата звернення: 19.04.2019).
195. Статут Української селянсько-демократичної партії. *Літературна Україна*. 1990. 8 березня.
196. Стенограми пленарного засідання . Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень*. 1990. № 1. С. 16. URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4344.html> (дата звернення: 26.03.2019).
197. Стенограми пленарного засідання . Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень*. 1990. № 2. С. 21–22. URL: <https://iportal.rada.gov.ua> (дата звернення: 26.03.2019).
198. Стенограми пленарного засідання. Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень*. 1990. № 3. URL: <https://iportal.rada.gov.ua> (дата звернення: 26.03.2019).
199. Стенограми пленарного засідання . Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень*. 1990. № 6. С. 32. URL: <https://iportal.rada.gov.ua> (дата звернення: 26.03.2019).

200. Стенограми пленарного засідання . Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень*. 1990. № 8. URL: <https://portal.rada.gov.ua> (дата звернення: 26.03.2019).
201. Стенограми пленарного засідання . Перша сесія Верховної Ради УРСР. *Бюлетень*. 1990. № 9. URL: <https://portal.rada.gov.ua> (дата звернення: 26.03.2019).
202. Стех Я. До 70-річчя від дня народження та 40-іччя від дня смерті – Володимира Івасюка. 2018. 31 грудня. URL: <http://ukrpohliad.org/blogs/do-70-richchya-vid-dnya-narodzhennya-ta-40-richchya-vid-dnya-smerti-voldymyra-ivasyuka.html> (дата звернення: 05.05.2020).
203. Стеценко К. «Червона рута-89» – одна з підвалин української незалежності». URL: <https://i-ua.tv/culture/25766-kyrylo-stetsenko-chervona-ruta-89-odna-z-pidvalyn-ukrainskoi-nezalezhnosti> (дата звернення: 04.09.2020).
204. Сюдюков І. Вихід на довгу дорогу до свободи. Про те, як створювалась Декларація про державний суверенітет України – один із її творців Володимир Василенко URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/vihid-na-dovgu-dorogu-do-svobodi> (дата звернення: 20.04.2020).
205. Танюк Лесь. Інтерв'ю. URL: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/298> (дата звернення січень 2019).
206. Терен В. Головне, щоб перо було совісне. *Літературна Україна*. 2020. 18 травня.
207. Томенко М. Національна ідея як елемент політико-правової легітимації суспільства URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-2-2013/item/224-natsionalna-ideia-iak-element-polityko-pravovoi-lehitymatsii-suspilstva-tomenko-m-v> (дата звернення: 12.02.2019).
208. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову: Київ.: Вид-во «Укр. енциклопедія» імені М. П. Бажана. 2009. 496 с.
209. Удод О. Історія та історики в Національній академії наук України: традиції і сучасність (1918–2018 рр.). Історична наука у Національній

академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник / Ред. кол.: В. Смолій (гол. ред.), Г. Боряк (заст. гол. ред.), В. Даниленко (заст. гол. ред.), В. Крупина (відп. секретар), Н. Васильєва (секретар-упоряд.), П. Бондарчук, С. Кульчицький, О. Реєнт, О. Рубльов, О. Удод, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України. С. 16–113.

210. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / Мале підприємство «Пам'ятки України». Археографічна комісія АН УРСР; Інститут історії України АН УРСР. Передмова, упорядкування: О.В. Гарань. Київ: МП «Пам'ять України», 1991. 192 с.

211. Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В. Чорновола. *Демократична Україна*. 1991. 19 жовтня.

212. Українська Гельсінська спілка. Декларація принципів. *Сучасність*. 1988. № 12. С. 92–99.

213. Установчий з'їзд Української Республіканської Партії. 1990. 30 квітня. З архіву «Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода». Відео. URL: <https://www.facebook.com/100011113865036/videos/1127173680996417/>(дата звернення: 30.04.2019).

214. Ухвала Других Всеукраїнських зборів Руху. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 176–178.

215. Ухвала з приводу введення військ до південних районів Молдови. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 206.

216. Філологічний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. Непоправна втрата. *Слово і час*. 2017. № 12. С. 115.

217. Філософ європейської візії (до 70-річного ювілею професора А. А. Герасимчука) / За заг. ред. проф. Сауха П.Ю. Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2010. 90 с.

218. Хоменко О. Візія української словесності і візія України: пролегомени до теми «Анатолій Погрібний – українознавець». *Українознавство*. 2008. № 1. С. 31–39.
219. Хоростківська Л. *Незалежна газета. Західна Україна*. 1991. 1 грудня. С. 3.
220. Цофнас А. 50 терминов по методологи познання. Одесса : Астропринт, 2003. 48 с.
221. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 101. Лист голови Секретаріату НРУ В. Бурлакова головному редактору газети «Вечірній Київ» стосовно розміщення оголошення про проведення заходу встановлення пам'ятного знаку на могилі 359 вояків армії Української народної республіки Народним рухом України та Українською республіканською партією, 20 листопада 1990 р. Арк. 159.
222. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 113. Положення про Комітет «Референдум – суверенна Україна». Арк. 1.
223. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 121. Протокол про наміри. Прийнятий на нараді представників політичних партій громадських організацій України. Арк. 1.
224. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 121. Проект Угода між політичними партіями та громадськими організаціями про політичну коаліцію (блок) Демократична Україна. Арк. 6.
225. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 121. Проект. Резолюція. Установчої конференції (з'їзду) Товариства (Спілка) українців Придністров'я. Арк. 10.
226. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 157. Заява молодіжних філій НРУ, УРП та ін. про створення тимчасової коаліції недержавних незалежних молодіжних організацій України, 30 березня 1992 р. Арк. 22.

227. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 157. Заява представників молодіжних організацій (у тому числі молодіжних філій НРУ та УРП) про створення Національного комітету українських молодіжних організацій, не датована. Арк. 24.
228. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 157. Лист Балаклійської районної організації НРУ, УРП та Демократичної партії Президенту Л. Кравчуку, Центральному Проводу НРУ та Генеральному прокурору України стосовно порушення прав та свобод громадян районною владою, не датований. Арк. 118–121.
229. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 178. Звернення. Центрального проводу Народного Руху України до керівників політичних партій та громадських організацій демократичного спрямування. 1 арк.
230. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 178. Народний Рух України. Заява. Звернення. Народний Рух України закликає громадян, яким не байдужа доля України, прийти до Верховної Ради 20 січня 1993 року о 12 годині щоби висловити свій рішучий протест проти спроби комуністичного заколоту 19 січня 1993 року. Арк. 3.
231. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 178. Народний депутат України. Заява. Народна Рада Київ, 17 лютого 1993 року. Іван Заєць. Арк. 5.
232. Чекуонис А. Монологи. *Согласие*. 7-30.04.1989. URL: <http://www.agitclub.ru/front/frontsov/sajudis.htm> (дата звернення: 22.10.2019).
233. Чорновіл В. Виступ на урочистому засіданні ВР України. *За вільну Україну*. 1991. 9 грудня.
234. Чорновіл В. 4-ліття СП Кобзи. Відео URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XKfhAZHVIeA> (дата звернення 06.05.2019)
235. Чорновіл опрокидує наклепи Радянської України. *Сучасність*. 1988. Ч 1. С. 130–133.

236. Чорновіл В. Пульс української незалежності : Колонка редактора / В. Чорновіл / Вступ. стаття та післямова Леся Танюка. Київ : Либідь, 2000. 624 с.
237. Чорноволівські читання. Візія майбутнього України: Матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження Вячеслава Чорновола / Упоряд. В. Ф. Деревінський. Народний Рух України; Український інститут національної пам'яті; Науково-дослідний інститут українознавства. Київ; Тернопіль: «Бескиди», 2018. 212 с.
238. Чорноволівські читання: Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції. Івано-Франківськ / Упоряд. В. Ф. Деревінський. Університет Короля Данила; Український інститут національної пам'яті; Інститут історії України НАН України. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. 156 с.
239. Чорноволівські читання: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 14 березня 2020) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ : «Бескиди», 2020. 150 с.
240. Шебеліст С. Анатолій Погрібний: людина дужого чину. *Журналістика*. 2014. № 13. С. 122–134.
241. Шевченко В. Куди нам пропонують рухатись. *Робітнича газета*. 1989. 3 березня.
242. Шевчик М. Сприятиме не згуртуванню народів, а їх роз'єднанню. *Робітнича газета*. 1989. 21 лютого.
243. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали : до 20-ї річниці незалежності України / НАН України, Інститут історії України, Галуз. держ. Архів СБУ; ред. кол.: В. Смолій (голова) та ін. ; упоряд.: В. Даниленко та ін. Київ : Інститут історії України, 2011. 624 с.
244. Шукаймо відповідь у програмі Редакція Вісника Руху взяла інтерв'ю у голови Секретаріату Руху Михайла Гориня. *Сучасність*. 1990. № 1. С. 118–119.

245. Шульман Л. Україна – держава міжнародного миру. *Сучасність*. 1991. Ч. 1 (357). С. 80–86.
246. Яворівський В. Чому я вийшов з рядів КПРС. *Літературна Україна*. 1990. 5 квітня.
247. Яворівський В. Що ж ми за народ такий?...: Публіцистика. Київ: Український письменник, 2001. 295 с.
248. Як над Київською «бандерівсько-петлюрівський» прапор підіймався. Зі спогадів в. о. голови Київради Олександра Мосіюка про підняття синьо-жовтого прапора столицею. *Історична правда*. 2017. 24 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/07/24/150094/> (дата звернення: 15.03.2018).
249. Яковлєв І. Життя та громадсько-політична діяльність Івана Драча. Одеса. 2019. 135 с.